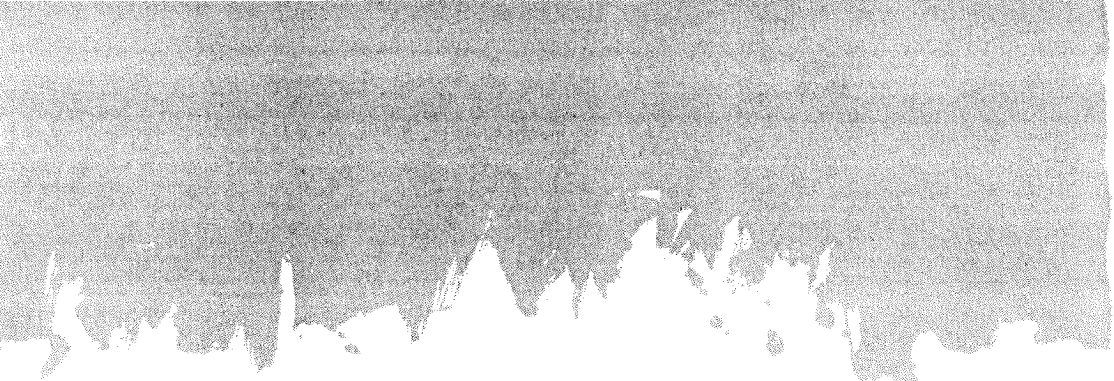

I Z P R I H O D N J E Š T E V I L K E

Zgodba Antona Kosovela: **ZEMLJA, ROD, KRI**

horec ->
50

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

821.163.6-94"1941/1943"

MIKLAVEC, Ivan

Skozi deset taborišč / Ivan Miklavec. - Ljubljana : Društvo za
preučevanje zgodovine, literature in antropologije, 1998. - (Borec,
ISSN 0006-7725 ; 50, 565-566)

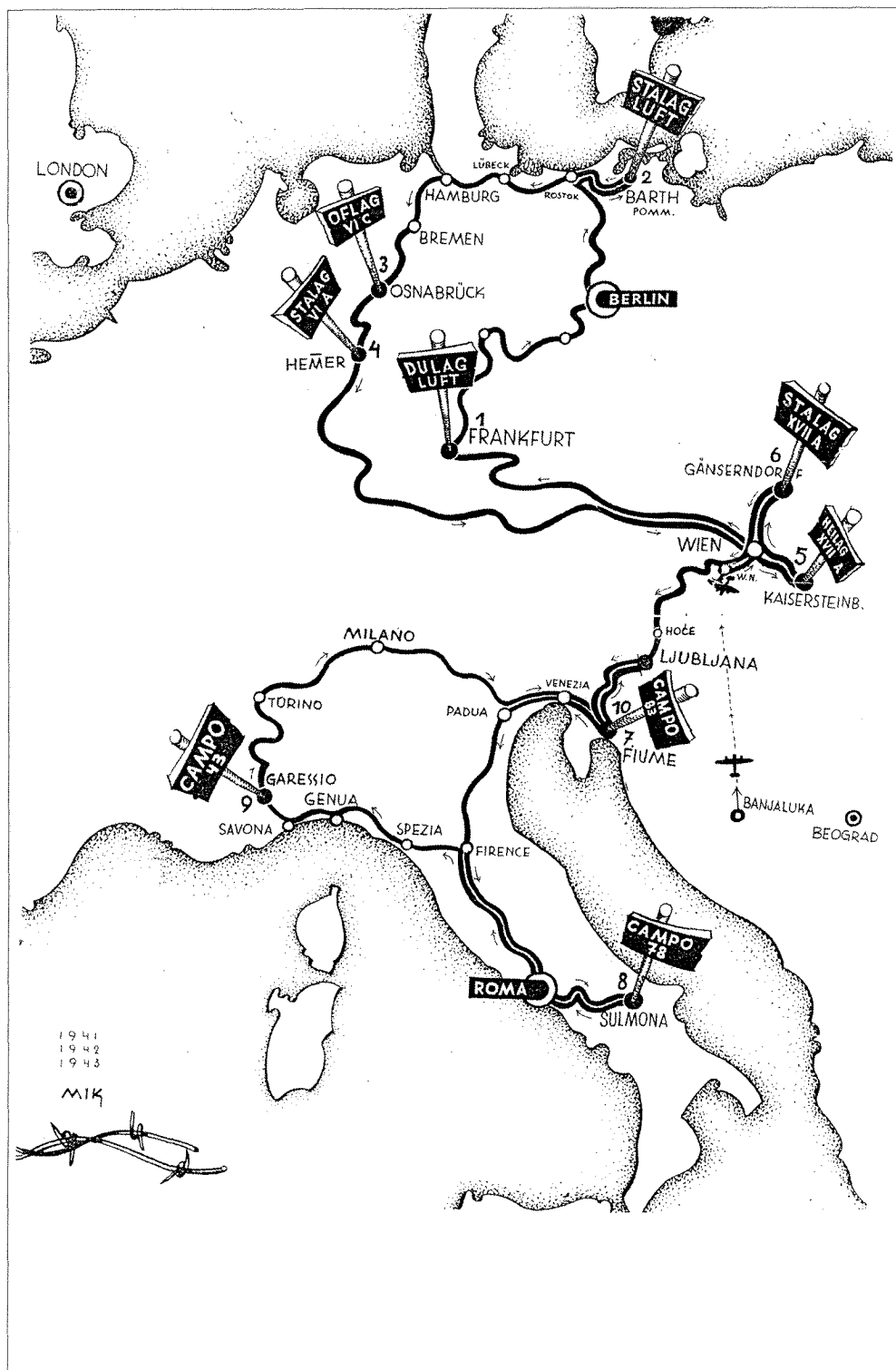
ISBN 961-90628-1-7

77904640

Ivan Miklavec

SKOZI DESET TABORIŠČ

Ujetniška pot, tuš; 45x60 cm; sign. l. sp.: 1941 1942 1943 MIK.

To knjigo posvečam spominu vojnih žrtev,

*tovarišem letalcem iz moje eskadrilje, ki so
padli v boju proti fašističnim napadalcem za
osvoboditev naše jugoslovanske domovine,
za bratstvo slovanskih narodov,*

*vsem padlim borcem in žrtvam v boju
za prerojenje človeštva v ljubezni do človeka*

*in v spomin tovarišem vojnim ujetnikom, internirancem
in jetnikom jugoslovanskega, ruskega, češkega, poljskega,
angleškega, avstralskega, kanadskega, indijskega,
irskega, amerikkanskega, francoskega in belgijskega rodu,
ki so v fašističnih in nacističnih ječah in taboriščih trpeli
za dosego pravičnega in trajnega miru v blagor
narodov vsega sveta.*

I. M.

B O R E C

Ivan Miklavec**SKOZI DESET TABORIŠČ**

Irena Miklavec-Doberlet: SPREMNA BESEDA ● 9

TISOČ OBRAZOV STRAŠNIH KAŽE TI NEVARNOST, KI SE BLIŽA.
KO PRIDE, TI ODLEŽE: LE EN SAM JI JE OSTAL... (Iz nekega dnevnika)
BORBA ● 12

NEMŠKO VOJNO UJETNIŠTVO

FRANKFURT – DULAG LUFT (9. 4.–26. 4. 1941) ● 44

BARTH – STALAG LUFT (28. 4.–20. 11. 1941) ● 70

OSNABRÜK – OFLAG VI C (21. 11.–1. 12. 1941) ● 100

HEMER – STALAG VI A (2. 12.–6. 12. 1941) ● 121

KAISERSTEINBRUCH – STALAG XVII A (9. 12. 1941–6. 2. 1942) ● 127

GÄNSERDORF – HEILAG XVII A (9. 2.–17. 3. 1942) ● 137

ITALIJANSKO VOJNO TABORIŠČE

PRVIČ: REKA – CAMPO CONCENTRAMENTO PG 83 (19. 3.–2. 5. 1942) ● 146

SULMONA – CAMPO PRIGIONIERI DI GUERRA 78 (4. 5.–2. 10. 1942) ● 152

GARESIO – CAMPO CONCENTRAMENTO PG 43 (4. 10. 1942–4. 5. 1943) ● 169

DRUGIČ: REKA – CAMPO CONCENTRAMENTO PG 83 (6. 5.–11. 5. 1943) ● 179

Črtomir Freljh: *Kariatide 3, 1997, akril na papirju, 67 × 47 cm*

D O D A T E K

Carlo Spartaco Capogreco

ZA ZGODOVINO INTERNIRANJA CIVILNEGA PREBIVALSTVA V
FAŠISTIČNI ITALIJI (1940–1943) ● 185

AVTORSKI IZVLEČEK ● 230

Vojni ujetnik 523, tempera; 36×51 cm; sign. d. sp.: 206 1941 STALAG LUFT MIK.

SPREMNA BESEDA

Moj pokojni oče slikar Ivan Miklavec mi je zapustil neizdane zapise spominov in slik, ki so nastali v času njegovega vojnega ujetništva v letih 1941–1943. Sam je želel, da bi bili izšli takoj po vojni, kakor je obljubil svojim soujetim tovarišem. Žal se njegova želja uresničuje šele zdaj. Tako mi je pripadla naloga urediti njegove spominske zapiske in likovno gradivo in lotila sem se jo z vso ljubeznijo in dolžnim spoštovanjem.

Vojna, ki se je začela 6. aprila 1941, nas je doletela v Banjaluki. Tam sva se z mamo pridružili očetu, ki je bil kot vojaški obveznik vpoklican na letalske vojaške vaje. Spominjam se, da je prišel oče neko noč k nama v majhno hišico, kjer sva začasno prebivali. Takrat nisem razumela, zakaj mi je ob odhodu naročil, naj bom pridna in ubogam mamo. Globoko pa se mi je vtisnil v spomin njegov objem in poljubček. Odšel je in videla ga nisem dolgo, predolgo časa.

Kaj vse je doživel v času svoje ločenosti od družine, je popisal v svojem dnevniku. Midve z mamo sva že dan po izbruhu vojne v Jugoslaviji, 7. aprila, po srečnem naključju ujeli zadnji vlak za Zagreb in tam doživeli prvo bombardiranje. V Ljubljani so nama prizadeti sorodniki sporočili novico o očetovi smrti. Z mamo sva ostali v Ljubljani in živeli pri sorodnikih, saj so naše stanovanje v Kranju zasegli Nemci.

Nikoli ne bom pozabila trenutka, ko je mama dobila očetovo kartico iz ujetništva, s katero je sporočal, da je živ in zdrav.

Očetov dnevnik se začne z opisom razmer, vzdušja in priprav na odpor ob morebitnem vojaškem napadu v 215. letalski eskadrilji v Topoli pri Banjaluki. Dne 7. aprila 1941 naj bi eskadrilja poletela proti severu, z nalogo onemogočiti oz. vsaj skušati ovirati transport nemških okupacijskih sil. V nadaljevanju opisuje napad posadke, ki jo je vodil po načrtu, nemško protiletalsko obrambo, sestrelitev nemškega letala in končno zasilni pristanek v bližini Wienerneustadta, potem ko je bilo njihovo letalo zadeto. Postal je jugoslovanski vojni ujetnik. Najprej so ga zaslišali na Dunaju in od tam poslali v letalsko ujetniško zbirno taborišče v Frankfurtu. Tam so se zanj začela doživetja vojnega ujetnika številka 523, ki je moral skozi deset taborišč, preden se je mogel vrniti v domovino.

Zaprto je bil v taboriščih, kjer so bili ujetniki pretežno sestreljeni angleški in drugi piloti RAF, saj ga drugam kot letalca in oficirja niso imeli vtakniti. In kot slikar je tam užival nekatere prednosti. V času bitke za Anglijo je angleški Rdeči križ namreč redno pošiljal pakete svojim vojnim ujetnikom in tako je prišel do risarskega pribora, kar je bila velika dragocenost v

krutih razmerah, ko se je bilo treba bojevati za golo preživetje. Pozneje, v italijanskem ujetništvu, si je »prislužil« nekaj risarskega materiala s slikarsko preureditvijo stare kapele, ki je bila v sklopu taborišča. Tako je lahko nadaljeval risanje podob in opisovanje dogodkov za svoj dnevnik.

Časa, ko je bil oče v ujetništvu, in njegove vrnitve se spominjam bolj jasno. Bila sem že nekoliko starejša, tako da sem lahko dojemala pogovore odraslih in skrb ter žalost matere. Lep spomin imam tudi na dobre sosede, ki so mi izpolnili vročo željo, da bi imela telefon. Spreten sosed mi je podaril ročno izdelan otroški telefon s številčnicami. Tako sem lahko »klicala« očeta vsak dan v Stalag Luft 8. Nehote pa sem ponagajala tudi poštarju. Vsak dan sem namreč napisala očetu pismo – seveda so bile to čačke, in ga oddala v nabiralnik.

Ko smo izvedeli, da je oče odpuščen iz taborišča, sva z mamo zmedeni in srečni skupaj s sorodniki dobesedno divjali po Ljubljani. Mami so morali zaradi čustvene izčrpanosti ponuditi pomoč v bližnji lekarni, in tako se je zgodilo, da sem ostala sama na Kongresnem trgu. Tam me je našla prijazna soseda in mi sporočila, da je oče že doma. Pognala sem se v tek in vso pot do doma glasno ponavljala: »Moj očka je doma!« Kakor da bi bili morali vsi vedeti, kako srečna sem.

Ko pa sem vstopila, sem obstala. Znašla sem se pred tujcem z brado, zaraščenimi lasmi, prevezanimi s trakom. Ob sebi je imel lesen kovček, v katerem je hranil dragocene skice, in v ustih angleško pipo, spomin na soujetnika in angleškega tovariša Viviana. Pogled, poln ljubezni, in nežne roke so me dvignile v objem. In preplaval me je občutek nepopisne sreče...

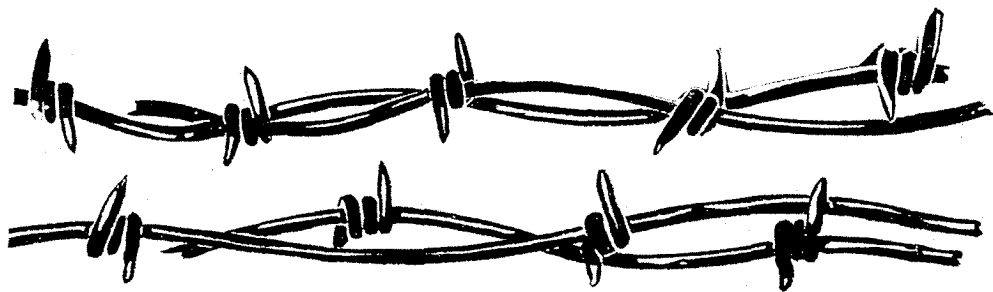
Moj oče Ivan Miklavec se je rodil leta 1905 v Trnovem v Ljubljani. Obiskoval je ljubljansko Realko in obenem tudi štiriletno risarsko šolo, ki se je imenovala Probuda. Po maturi je odšel na študij slikarstva v Zagreb. Njegova druga velika strast so bila letala in ob vpoklicu na služenje vojaškega roka je izrazil željo, da bi bil pilot. Tako je postal pilot jugoslovanskega vojnega letalstva in do začetka druge svetovne vojne bil dvanajstkrat vpoklican na letalske vaje, med katerimi si je pridobil, kakor se je pokazalo usodnega 6. aprila 1941, koristne izkušnje.

Po vrnitvi iz ujetništva se je pridružil terenskemu odboru Osvobodilne fronte v Ljubljani in v njem aktivno deloval do konca vojne. Njegova prva ljubezen pa je ostalo slikanje, kajti po duši in prepričanju je bil umetnik. Posvetil se je portretiranju, izdelavi fresk in zadnja leta življenja dekorativni umetnosti. V takšno izbiro so ga pravzaprav prisilile življenjske okoliščine.

Umrl je v Ljubljani leta 1969, po hudi bolezni. Tokrat je umrl resnično, dasi je še naprej živel in živi v spominu vseh, ki smo ga imeli radi.

Irena Miklavec-Doberlet

**TISOČ OBRAZOV STRAŠNIH
KAŽE TI NEVARNOST, KI SE BLIŽA.
KO PRIDE, TI ODLEŽE:
LE EN SAM OBRAZ JI JE OSTAL...**

IZ NEKEGA DNEVNIKA

BORBA

VOJNE NE BO... ☼ Zjutraj 6. aprila 1941. Jugoslovansko vojaško letališče 8. bombarderskega polka 215. eskadrilje v Topoli pri Banjaluki.

Osebe: Najprej jaz sam, pilot Mik, v uniformi letalskega poročnika, na dvanajsti orožni vaji v zadnjih štirinajstih letih... Toda kdor reča a, mora reči tudi b. Moja letalska žilica se je prvič oglasila v prejšnji svetovni vojni, ko sem kot dvanajstletni pobič leta 1917 doživel, da je italijanski avion vrgel bombo na ljubljanski Trg sv. Jakoba. V meni se je oglasil lokalni patriotizem Trnovčana – moja pot je bila odločena. Pri naboru sem se prostovoljno javil v letalstvo. Gotovo mi je navihana sojenica dala v zibelko poleg čopiča tudi avionski motor. Kajti pri motorju sem dočakal novo, drugo svetovno vojno.

V kratkem odmoru med napornim delom pri urejanju našega pristajališča se umaknem v kmetško hišico na robu letališča in se vržem na posteljo. Uživam črno kavo, cigareto in ne ravno najnovejšo številko Politike. Tu berem:

V vasi Grlici pri Kruševcu živi kmet Ilija Simić, ki prerokuje iz jančjih pleč usodo posameznikov in celo narodov in držav. Do pike natanko je vnaprej uganil zasedbo Avstrije (čeprav so se mu tedaj vsi smejali), zlom Češkoslovaške, vojno s Poljsko, Francijo in Anglijo. Nedavno pa je prišel k prijatelju trgovcu v Kruševac in mu rekel: "Ne boj se ti ništa. Radi i pazari (trguy) dalje. Kod nas neće biti rata..."

Torej – vojne ne bo, sem si mislil. Ali prerokuješ prav, dobri kmet Simić? Za Avstrijo in Češkoslovaško si utegnil pogoditi prav, saj si se mogel nasloniti na neprestana svečana zatrjevanja Hitlerja, da nima nobenih teritorialnih poželenj več. Obrnil si vse to narobe – pa je bilo v redu.

Težja pa je stvar v našem primeru. Ali nista Dragiša Cvetković in Cincar Marković z Ribbentropom komaj 25. marca na Dunaju podpisala pogodbo za pristop Jugoslavije k "paktu treh"? Iz nemških ust so padale izjave, da je Jugoslavija "nedotakljiva, organsko utemeljena skupnost, ki nima z versajskimi novotvorbami nobene zveze" in kako trdno je sklenila Nemčija "spoštovati suverenost in ozemeljsko nedotakljivost Jugoslavije" itd.

Sicer pa ... Ali ni, kakor da je demon vojne napravil samo kratek premor, da zajame sapo? Ali ni ves svet kakor človek, ki ne ve, ali bo ali ne bo kihnil? Danes že ves nemški tisk in radio veselo napadata Jugoslavijo zaradi puča 27. marca in priznanja Sovjetske zveze – čez

noč smo postali versajska tvorba, ki jo je treba pokoriti. Je še pot nazaj? Je to mir pred viharjem? Toda – Simić je vendar izjavil, da za nas vojne ne bo ...

VOJNA JE TU! ☀ Tedaj pa se burno odpro vrata in v sobo plane narednik z novico: "Ali ste slišali? Beograd je bombardiran ... Nemci so nas napadli!"

Skočil sem in zakričal: "Kdo ti je to povedal?"

"Radio Beograd, na Caproniju smo ujeli vest." (Edini sprejemnik smo imeli na našem šolskem letalu tipa Caproni, ker sprejemniki na bojnih letalih še niso bili montirani.)

Torej – alea iacta est! Kocka je padla! Jugoslavija je na vrsti, da stopi v areno. Je že tako, kot je napisal tovariš Pero:

Kanon je zadnji argument, če dvigne roko
diplomat.

Besedo glavno zdaj imaš ti, vrl
državljan – soldat.

No, diplomat riskira le kariero, a vojak
glavo...

Bo zmaga? Ali remi? Bo mar šah mat?
Kar bo, pa bo!

Da, da: vojak je žirant na menici diplomata ... Toda za ugibanja ni bilo časa. Vse misli so krenile v eno smer. Kaj je sedaj najnujnejše?

Na letališču je završalo. Prišel je čas, ko bi morali biti kakor konji na paši, kadar se bliža volk. Žrebeta v sredo, kopita pripravljena! Konji ne poznajo ne nevtralnosti ne zabušantstva ne pete kolone ...

ALARM! ☀ "Preplah! Letalci v zbor! Mehaniki, bombe!" Kratka povelja odmevajo. Naš čas prihaja, ni nas našel nepripravljene. Ozrem se v jasno nedeljsko nebo, v sonce – v žilah vre in gori ... Po prvi izmenjavi vesti in povelj nastopi zatišje. Vsak se posveti svojemu delu in pripravam brez veliko besed.

Naši 215. eskadrilji je poveljeval zastavni komandir, dober tovariš, kapetan pilot lovec Srb Vlado Jovičić. V aktivirani eskadrilji je bilo trinajst oficirjev Srbov in Črnogorcev, jaz edini Slovenec. Bili smo prava družina, poznali smo se že iz prejšnjih orožnih vaj, ko smo se urili na naših novih ptičih, dvomotornih hitrih letalih angleške znamke Bristol Blenheim.

Še isto dopoldne nas je inšpiciral komandant polka, nesimpatičen mož, bolj podoben zajetnemu branjevcu kot letalskemu oficirju. Vsa njegova inšpekcija v teh zgodovinskih urah je bila v tem, da se mu vojaški pozdrav podporočnika R. ni zdel dovolj strumen, pa ga je moral petkrat ponoviti v mimohodu. Za aparate, za našo pomanjkljivo hrano, prenočišča in opremo, za slabo oborožitev letal se ni zmenil.

Na severnem delu prostranega letališča, pod šestimi starimi topoli je stala kmetjska hišica, v nji soba, tesna in nizka, z majhnimi okni. To je bil naš eskadrijski domek. Po stenah sem obesil risane portrete in karikature komandanta polka polkovnika Diklića, majorja Donovića in Tesića, komandirja kapetana Jovičića in komandirja 216. eskadrije kapetana Sergeja Vojinova. Sledili so tovariši poročniki Peta Kukić, Mirko Mirković, Petrović, Jović, Verbole, Ritonja in drugi. Na koncu pa še moja avto-karikatura. Cela galerija "slavnih" mož!

Med delom brez oddiha so vršale misli v glavi. Torej vojna ... Ne bodo nas kar tako! Kako je že napisal šaljivec Mark Twain? "Če te kdo udari po levem licu, mu nastavi še desno – pravi Kristus. Dobro je da imaš dvoje lic, kako bi bil sicer tepen!" Star slovenski rek pa pravi: "Če ti mene s kamnom, te tudi jaz s kruhom ne bom!" Ne bodo nas kar tako!

Nedeljski dan, prvi dan vojne, je minil v pripravljenosti na vzlet v primeru napada. Tovorili smo 100-kilogramske bombe, polnili mitraljeze, študirali zemljevide in čakali na povelje za vzlet.

Popoldne, ob 13.30 uri, sta se dvignila prva stroja našega polka z nalogo: izvidniški polet proti Gradcu. Med potjo sta bombardirala postajo, doživela ognjeni krst in se srečno vrnila.

POVELJA ● Ob 17. uri smo dobili prvo povelje za vzlet, žal šele za naslednji dan.

Naloga: bombardiranje železniške proge in mostov pri Celovcu. Ko nam je komandir Jovičić pojasnil nalogo, je predlagal:

"Tovariši! Sedaj smo zavezniki velike Sovjetske zveze. Edina ona nas more rešiti in nas bo rešila, v to verjamem. Morda bomo celo poraženi in pobiti, toda kar moramo, bomo storili. Če nas razbijejo, se bomo ilegalno borili proti istemu sovražniku – do zmage. Municijo, kolikor jo imamo, bomo uporabili koristno. Da pa bodo zadetki točnejši in da se lažje otresemo sovražnih lovcev, predlagam, da bombardira moja eskadrija iz nizke višine 300 metrov! Se strinjate?"

Navdušeno smo sprejeli drzni predlog. Naj bo tako, kot je dejal nekoč stari grešnik Mussolini:

"Meglio vivere un giorno come leone,
come cento anni peccora"...

"Bolje je živeti en dan kakor lev,
nego sto let kakor ovca..."

Ob 20.30 uri nas je iznenadilo drugo povelje. Prvo je bilo preklicano, novo se je glasilo: "8. polk bombardira železniško progo od ... do ... (s podrobno navedbo geografskih točk, ki pa sem jih medtem že pozabil) in avstrijsko postajo Feldbach. Vzlet pred zoro, zbor na letališču ob 3. uri zjutraj." Torej jutri ...

Zdrobi svojo skorjo, o srce, in pridi ven!

(R. Tagore)

SLOVO ● Končno je prišel čas, ko sem se spomnil tudi na to, da imam ženo in triletno hčerko. Pribežali sta iz obmejnega kraja na Gorenjskem in se nastanili skupaj z ženo komandirja Jovičiča in njegovo triletno hčerko v kmečki hiši pred Banjaluko.

In tako sva s kapetanom Jovičičem ponoči odhitela na obisk k najinim družinam, morda zadnji ... Najin avto je vozil previdno, zastrte svetilke so nama slabo kazale pot proti Banjaluki. Molčala sva, oba v mislih na usodo najinih dragih. Poiščeva stransko pot k nizki samotni hišici. Avto se ustavi, pes hripavo zalaja.

Vstopiva. Sprejmeta naju zaskrbljeni ženi. Nagel pogovor in dogovor o njihovem odhodu proti Jajcu naslednjega dne. Kratko slovo – še sva poljubila najini speči hčerki na mehka, topla ličeca ... Blagor jima, ki še nič ne vesta o pravadah in sporih med nami, tako pametnimi odraslimi ljudmi, zaradi različnih mnenj o ureditvi sveta. In vendar je na našem planetu dovolj prostora za vse!

Ob slovesu najini ženi nista vedeli, ne kod ne kam. Kaj prinese bodočnost? Še zadnji objem, tresoča ženina roka mi stisne zavitek jedi in – odšla sva v noč, nazaj v našo Topolo. Molčala sva in se predala mislim, naglim, kakor je bil utrip motorja pred nama. Na pol poti se oglasi Jovičič:

“Lačen sem...”

Nič drugega. Odvijeva zavitek in z velikim tekom poje kos pečenega piščanca. Narava je terjala svoje. O polnoči sem oblečen legel na svojo slamnjačo, položeno na zaobeje municije. Vseh pet tovarišev eskadrilje je že spalo in smrčalo, kmalu sem se jim pridružil tudi sam. Prvi dan vojne je minil.

ZADNJE PRIPRAVE ● Sedmi april 1941. Ob 3. uri zjutraj smo se prebujali drug za drugim, brez posebnega klicanja in pretegovanja. Na temnem dvorišču so se oglasili pljuski vode, črpalka vodnjaka je neusmiljeno škripala pod roko vojaka in polnila vedra z vodo za osvežitev.

Avtobus nas je iz vasi prepeljal na letališče v popolni temi, upošteva je zatemnitvene predpise. Izstopili smo v vlažni temi in poiskali naš eskadriljski domek, ki bo morda kmalu postal kupček razvalin, kakor hitro bo zabrnelo prvo sovražno letalo nad letališčem. Prižgali smo petrolejko in si s čašico žganja ogreli kri v otrplih udih.

Komandir Jovičič nam je ponovil nalogo, osvežil sprejete dogovore in že smo se začeli oblačiti in pripravljati na polet. Žal nismo dobili nobenega vremenskega poročila. Ob 4. uri je padlo povelje: “Na mesta! Vžgite motorje!”

Še kratko slovo od komandirja. Njegove zadnje besede so bile: "Prišel je čas, da kot borci udarimo ali pademo!"

Razkropili smo se v noč, vsak približno v smer svojega letala. Torej:
 U boj! U boj! Avion iz hangara, bračo!
 Nek dušman zna kako mrijemo mi ...

SABOTAŽA ☼ Mehanik je s svojimi vojaki že bil na mestu. Pričeli smo vžigati motorje, na vseh straneh se je vnelo silovito brnenje. Višnjevo rumeni ognjeni obroči so se bliskali iz izpušnih cevi motorjev. Obšel sem svoje letalo in si z žepno svetilko svetil pri pregledu.

Naenkrat sem presenečen obstal: spodnje ploskve kril so bile na mnogih mestih prebodene z bajonetom. Torej sabotaža ... Ker druge škode nisem opazil, sem opustil takojšnjo prijavo, saj sem računal, da to lahko uredim pozneje, kajti letalo je imelo stalno stražo.

Toda glej, tudi ura v kabini je bila pokvarjena! Ker ni bilo več časa za preiskavo, kdo mi je na tak način želel vse najboljše za moj prvi bojni polet, sem si brž od najbližjega izposodil zapestno uro. Pregledal sem še vse štiri natovorjene 100-kilogramske bombe in na vžigalnikih odvil polovico zavoja. Slutil sem, da bom imel slabo vreme in bom zaradi razgleda prisiljen k nizkemu letenju. Na pol odviti vžigalniki bi hitreje sprostili udarne igle bomb, ki bi se sicer ne mogle vžgati pri odmetu pod 300 m. Kako prav sem imel, sem spoznal prav kmalu.

POSADKA ☼ Moje letalo tipa Bristol Blenheim je imelo številko 25. Bilo je dvomotorna ptica z 2200 konjskimi močmi. Bil sem ponosen nanj, saj je sodilo k našim najnovejšim in najboljšim, a žal le maloštevilnim letalom. Njegova odlična kakovost mi je pozneje tudi rešila življenje.

V posadki smo bili trije, radiotelegrafista nismo imeli, ker naša radijska postaja še ni bila dograjena. Kot pilota so mi dodelili narednika vodnika B., kot mehanika in strelca v kupoli trupa narednika vodnika G. Sam sem prevzel izvidništvo, navigacijsko vodstvo in bombardiranje.

Letalo je imelo štiri mitraljeze, dva nepokretno vgrajena v desno krilo in dva v kupoli trupa pod vodstvom mehanika. Brzinomer, kompas in zemljevid pa so bili moji zvesti pomočniki pri navigaciji.

Zvrstili so se vzleti naših 28 letal: najprej 216. eskadrilja, nato naša 215., za nami 217. in 218., po 9 do 10 zapovrstjo. Stroj za strojem se je pognal po vzletni stezi v okrilju teme, edinole signalna luč je v enominutnih presledkih najavljala posameznim letalom povelje za vzlet. Zvoki motorjev so oglušujoče pretresali ozračje. Štel sem vzlete: peti ... šesti ... sedmi ... Naše letalo je bilo na vrsti deveto ...

Toda kje je moj pilot? Čakam, vsak trenutek se mora prikazati. Mehanik se nagne iz kabine in kriči najbližjemu vojaku, ali ga je kje videl. Nič ... Osmo letalo že štarta... Zapovem mehaniku, naj zapre kabino, odletela bova pač sama. Še enkrat preizkusim oba motorja – podstavki

so že odstranjeni izpod koles – vse je v redu ... Pa se oglasi trkanje na kabino. Zadnjo sekundo se vkrca narednik pilot. Kabina je spet zaprta, napeto gledam v smer, od koder moram dobiti svetlobni znak za vzlet v črno višino ... Evo znaka, naprej!

ŠTART ☉ Motorja zabrnita pod polnim plinom, tisoči konjskih moči sprostijo svojo doslej obrzdano moč in propelerji divje zarežejo v ozračje. Ogromno telo našega Blenheima podrhtava zaradi vibracije obeh motorjev v enakomernem in silnem ritmu. Kazalca obratomerov označujeta naraščanje obratov propelerjev. Že drsimo po zemlji, težko letalo se izravna v vodoravno lego, hitrost se povečuje, tresljaji vožnje po pisti se ublažijo – odlepili smo se od matere zemlje, od domovine ... Dvigamo se!

Višinomer že kaže 100 m. Potegnem za vzvod: letalo z vleče kolesa pod krila kakor ptica svoje noge. Hitrost narašča. Črna tema nas obdaja, toda dve zeleni lučki na levi strani kabine mi potrdita, da je mehanizem v redu opravil svoje delo. Pilot potegne drugi vzvod: zakrilca, ki so pri vzletu povečavala vzgon in pospešila odlepljanje od zemlje, se sklopijo pod krila. S tem spet občutno zmanjšamo zračni odpor in brzinomer kaže že skoraj normalno hitrost. Hitro, s sočasnim premikom dveh vzvodov, spremenimo še nagib propelerjevih listov obeh motorjev na "veliki hod", da obilneje zajemata zrak, takoj nato sledi viraža (zavoj) na levo. Označim še točen kurz pilotu, ki mi molče prikima. Magnetna roža kompasa se obrača na desno in se ustali na določeni stopinji – naš železni ptič leti sedaj v točno predpisano smer, naravnost k svojemu daljnemu cilju z dogovorjeno potovalno hitrostjo 450 km na uro. Od trenutka štarta so minile ... minute.

Udobno se stisnem med usnjene blazine svojega sedeža in premišlujem: kakšna grozna moč je skrita v moji roki, s kakšno lahkoto premika vzvode, prenaša povelja iz mojih misli v silne vrelce energije motorjev! S kretnjo, ki ni večja, ko da si pogladim lase, dvignem mogočno težo 7 ton skupaj s samim seboj. Božanski občutek leteče ptice, ki ga ni mogoče opisati in ki ga pozna samo letalec ...

LETIMO! ☉ Iz teme se svetlikajo merilni inštrumenti; s svojimi številčnicami, lučicami in iglami zvesto in pokorno beležijo vsako spremembo. Vsak inštrument živi svoje zapleteno življenje, vsakemu utriplje kazalec kakor čudovit čut, od vsakega je bolj ali manj odvisno naše življenje. Lahko se zgosti okrog nas nepredirna tema in nam zaveže oči, lahko nam silen ropot motorjev oglušči ušesa: inštrumenti povedo, kje je cilj, kje varnost domačega letališča, kje je nevarnost ali smrt.

Na višini 700 m nas objame neprijetna vlaga. Hitro dojamem prvi meteorološki podatek: oblaki! Naredniku pilotu, ki sedi nepremično poleg mene in napeto opazuje inštrumente za registriranje lege letala, odredim

vzpon. Kajti pod nami so gotovo že najmanj 600 m visoki hribi, kmalu pridejo še višji, kakor mi napoveduje zemljevid.

Merim čas in nadzorujem točnost smeri poleta po kompasu in zemljevidu – to so mi edine opore za orientacijo. Letimo na slepo, saj zemlje pod seboj ne vidimo zaradi slabega vremena in teme. Le natančno merjenje in presoja nas moreta obvarovati, da ne zaidemo v oblakih ali da ne udarimo v kak hrib.

Narednik mehanik vestno pazi na oba motorja in na inštrumente. Večkrat me podreza, z očmi se sporazumeva, da motorja dobro delujeta, s prstom na zemljevidu mu pokažem, kje smo.

Narednik pilot pa je nekako čudno pogreznjen vase, nič ne govori, lahko bi mislil, da dremlje. Pogledam na kompas in opazim premočno gibanje v levo. Z dvigom leve rame ga opozorim na napako. Ker se to večkrat ponovi, odločno poostirim svoje opomine.

Moj svinčnik potuje po zemljevidu in beleži že preleteno pot našega letala. Pilot se zdrami in vpraša, kje smo. "Desno je Varaždin," mu odgovorim. Letimo na višini 1500 m. Počasi se pričenja svetliti, toda še vedno smo v oblakih, vendar se mi zdi, da smo že sredi zgornjih oblačnih slojev. Zato odredim vzpon letala na 1700 m. Uspeh se kmalu pokaže, za hip zaplavamo nad oblake. Oddahnemo si po vsej tesnobi, ki sta jo zbuiali v nas tema in megla. Toda že nas z vseh strani zagrnejo novi oblaki, medla svetloba riše nazobčani oblačni horizont. Povsod same pošastne gmote oblakov, črna brezna se odpirajo in zapirajo okrog nas, svinčena sivina grozi, da nas požre.

TOVARIŠ 🌀 Napeto gledam na vse strani, da bi opazil še kakšno naše letalo, ki je odletelo pred nami. Daleč levo spodaj opazim belo piko – letalo je! Z vsem plinom ga dohitevamo. Naše je! Tovariš ... Že se mu bližamo, rad bi videl, kdo je v njem, toda letalo se v znak opozorila "Pazi!" nekajkrat zamaje, zavije na desno in odleti nazaj v smer, odkoder je priletelo.

Ko izgine iz našega vidnega polja, ugibam, zakaj neki se vrača. Je vzrok slabo vreme? Ali pa je dobilo povelje za vrnitev? Ker nisem imel radijskega sprejemnika, sem ostal brez odgovora na svoja zaskrbljena vprašanja. (Pozneje sem izvedel, da se je preostalih 26 letal zaradi slabega vremena vrnilo na svoja letališča, eno pa je izgubilo smer in srečno zasilno pristalo nekje pri Sisku. Teh 26 letal je še isto dopoldne ob 10. uri odletelo nad ogrski Pečuh in bombardiralo tamkajšnje letališče in kolodvor. Zaradi izdajstva pete kolone jih je tam pričakalo približno 100 nemških lovcev, ki so v divjem zračnem plesu sestrelili ali zažgali 25 naših letal in vse posadke so tam našle smrt. Eno samo letalo se je srečno vrnilo v Banjaluko. Komandant brigade 1. lovskega in 1. bombarderskega polka Jaša Djordjević, vnet simpatizer nacizma, je ostal na letališču v Banjaluki pri svoji "štorklji" in čakal, kaj bo. Medtem ko je

poslal v zanesljivo smrt ves bombarderski polk, je ob napadu Nemcev ukazal požgati ves lovski polk na letališču, ki je ostal na tleh. Sam pa se je pri Sarajevu predal Nemcem. Pozneje sem ga spet srečal v taborišču Osnabrück. Po vrnitvi v Beograd je menda prišel pred vojno sodišče zaradi nepotrebne izgube kakih 80 letal.

ČEZ MEJO! ● Naglo presodim položaj; o, kako malo časa ima letalec za svoje misli! Torej: gosti, nizki oblaki, visoke alpske gore pred nami, zemlje ne vidimo, imamo natovorjene bombe, smo že nad državno mejo; nič ne pomaga, letimo naprej! In že zaplavamo nad ozemlje sovražnika, ki nas je tako neviteško napadel. Začenja se boj nad nemško zemljo!

O, tempo, tempo! Glej, globoko pod teboj
gorovja – sami Rožniki in Šmarne gore,
igračke hiše so in cerkve ... Tam orač na
polju – orje z mravljo!
In vojna, velika in grozna – spor pritlikavcev
in lutk!
So misli blisk in kri je ogenj žgoč ...
In časa nimaš ne za radost ne za skrb in strah.
(Pero)

Živci so napeti kakor strune ... Na zemljevidu določim trenutno točko, kjer je naše letalo, in vidim: tam, kjer se oblačne gmote zapirajo v nepredirno črnino, tam je pogorje Semmeringa, skrajna meja našega poleta. Mehanik me strese za ramo in zakriči v oglušujoči hrup motorjev: "Nad nami dva lovca v borbi, eden je naš!" In že nam izgineeta izpred oči.

PREBIJANJE OBLAKOV ● Dosegli smo svoj cilj, globoko pod nami je, v dolini med gorami, od njega nas ločijo goste gmote oblakov. Kaže, da naše izvidništvo ne bo imelo veliko uspeha. Še šest minut letenja mi je določil račun. Tedaj odredim obrat letala za 180°, v povratno smer, in prebijanje oblakov. V trenutku nas požro še gostejši oblaki, še večji mrak in vlaga, kar se stopnjuje, čim bolj izgubljam višino.

Molče pričakujemo uspeh našega prebijanja v dolino. Letalo drsi proti zemlji, s šumečimi zvoki reže zrak, motorji delujejo pod majhnim plinom. Gledam na zemljevid, ocenjujem – mora nam uspeti! Če pa sem se zmotil, bo to naš konec ... Višinomer pada enakomerno, samo še 500 m višine imamo, še smo v oblačni črnini. Napetost narašča, pričakujemo veliki dogodek: uspeh ali smrt ... Samo še 400 m višine!

Tedaj nas spreleti občutek, kot da nas je nekdo pahnil čez prag mračne hiše v samo jarko sonce. Velika vrzel zazija med mogočnimi stebri oblakov. Zagledamo nekaj temno rjavkastega, nato polja, travnike, posamezne hiše. Dvakrat preletimo cesto v višini 300 m. Dežne kaplje udarjajo na stekla kabine in mi meglijo pogled naprej. Na cesti opazim več temnih

tovornih avtomobilov, ki vozijo proti jugu. V to smer letimo tudi mi, nazaj k naši državni meji. Tam desno neke mora biti postaja Feldbach.

Ostro opazujem, kje je železnica. Letimo naprej. Odprem naprave za bombna varovala, uredim prožila, v desni roki imam na vrvi pripet električni gumb, bombni merilec je naravnani na višino, na kateri letimo.

Ponovno preletimo cesto, ki nam s svojim zavojem spet izgine izpred oči. Železnice ne vidimo. Svetla črta zablisne pred nami kakor znak: do tod in ne naprej! To je voda, nad njo veže lesen most oba bregova, čez most pelje cesta k naši meji.

PRVA BOMBA ☸ Naredniku pokažem most. Preletimo reko in spet zavijemo. Še en pogled na vizir, pritisnem na gumb, letalo se malo dvigne, ker se je iznebilo teže 100 kg težke "cigare", ki zibaje se pada proti mostu. Napeto sledim njeni poti do udara desno ob mostu na robu brega in vode. Močna detonacija pretrese ozračje in z belim dimom zamegli razgled.

Sledi zavoj, da bi videli naš uspeh. Mostu ni več, samo ostanki lesenih brun se še držijo obrežja. Kakih 30 m od mostu je poškodovana streha kmečke hišice, ki je še malo prej vsa sveža stala za vrtno ograjo ob cesti. Sto metrov naprej sta obstala tovorna avtomobila. Čez stari most že ne prideta več ...

V nizkem poletu iščemo železnico, oblaki nas pritiskajo k tlom. Preletimo hribček, za katerim se odpre dolina z železniško progo, ki se vije z zahoda. Nizko preletimo progo in nekaj manjših postaj – vse je prazno, brez življenja, kakih posebnih poškodb tudi ne opazimo. Dolina se zoži in zopet razširi v večjo ravan – glej, tam je kolodvor v Feldbachu!

DRUGA BOMBA ☸ Preletimo postajo 200 m visoko, nič obrambe, nobene prometa, celo postajni napis so odstranili! Seveda, nemška vojska se vozi raje z bencinom, nagrabljenim v deželah, ki so že deležne nemške "nove Evrope" ...

Napravimo prvi in drugi obrat okrog postaje. Odločil sem se, da pošljem Švabom svoj drugi pozdrav, to pot na tirnice in pri prelazu čez cesto. Uperim pogled skozi vizir v cilj, pritisnem na gumb in že se loči od letala druga bomba. Kakor topovska granata se zapiči med tračnice z veliko detonacijo, ki jo močno občuti tudi naše letalo, gost in bel dim eksplozije pokrije prostor. Ob krožnem preletu ugotovimo zadetek v polno na tračnice in kretnice, pred prelazom čez cesto zija velik lijak.

Letimo naprej nad progo. Oblačnost narašča, objameta nas megla in dež. Obrnemo letalo, ki se zopet dviga v vedno gostejši mrak. Odredim smer: vrnitev skozi oblake nad progo proti jugovzhodu. Motorja brnita z vso močjo. Dvigamo se. Zemljevid in višinomer mi zvesto kažeta položaj 1100 m visoko v gostih oblakih. Slaboten sij predira v kabino in ustvarja omotično stanje. Preračunavam kilometre v minute, merim razdalje,

določam novo smer našega ogledniškega poleta – saj imamo še 2 bombi, ki ju moramo koristneje uporabiti!

VRI! ☸ Naenkrat začutim, kako postajam lahek kot pero, neka sila me zanese s sedeža na desno, obrati motorjev narastejo v sirensko tuljenje, višinomer pada ... Stresem narednika pilota, ki sedi, kakor bi sanjal. Pokažem mu višinomer in določevalec horizonta. Padamo z levim krilom, hitrost narašča s hrupom motorjev, letalo sikajoče reže zrak. Mehanik kriči: "Kaj je to?"

"Vril!" mu odgovorim. Čudno: le tri črke ima ta beseda, pa pomeni za pilota smrtno nevarno vožnjo po brezračnem orjaškem toboganu ... Živci so napeti do skrajnosti. Navijam pomožno krmilno kolesce za izravnavo letala, pilot se z vso močjo upre v ročno krmilo, pomagam mu z levo roko, kolikor morem, motorji pojejo mrtvaško pesem v razbičani in razrezani zrak – kakor pošastne orgle ... Pod nami v oblakih so hribi, visoki do 800 m, hitrost narašča v smeri proti zemlji. Padamo, padamo ... Imamo le še 600 m višine ob hitrosti več kot 600 km na uro...

Nenadoma zopet začutim pod seboj trden sedež. Letalo se zravna, nevarnega tobogana je konec! V velikem loku preidemo v novo dviganje. Svinčena teža spet leže na mišice in živce, preliha se od glave do nog – rešeni smo!

Stroja potegneta letalo 1400 m visoko, prebili smo se nad prvi sloj oblakov. Po nekaj minutah določim novo smer nad dolino proti Wiener Neustadtu, kjer, upam bomo naleteli na motorizirane kolone, ki vozijo nemško vojsko in smrtonosno orožje, namenjeno za pokoritev uporne Jugoslavije. Letimo v medoblačnem prostoru, sredi težkih gmot – ogromnih, mračnih in grozečih valjarjev. Najpogostejši so na severu. Skozi vrzel opazim zasnežene vrhove Semmeringa. Moja smer je s tem potrjena.

ŠTUKA! ☸ "Avion!" nenadoma zakliče mehanik in pokaže na desno. Majhna pika plove nad oblaki kakor mi. "Morda je naš..." nas spreleti prva misel. In že se poženemo za njim. Napeto opazujemo – oblačne meglice zapirajo in odpirajo pogled. Ko se približamo na 300 m, prepoznam črn križ, obliko, rumen trak ... Ni dvoma: Štuka!

"Mitraljez!" zakričim mehaniku, ki je že planil k strojnici v trupu kupole. Naše letalo drži smer, presekali bomo vragu pot z leve strani. Približamo se na 30 m, opazili so nas ... Dve glavi se obrneta v kabini v našo smer, dva okamenela obraza ... V tem hipu že zareglja naša težka strojnica svojo smrtno pesem v treh rafalih po 50 krogel ali "zrn", kot jim pravimo vojaki. Skoraj v istem hipu se sovražno letalo prevrne in pade v oblake. Prva zmaga ... Oko za oko, zob za zob. Ne bodo nas kar tako!

Vse to se je odigralo v nekaj sekundah, s tako naglico, da sovražnik ni imel časa izstreliti niti ene same krogle. Naslednji dan sem zvedel, da so našli ostanke razbitega in zgorelega letala na nekem hribu blizu jugoslovanske meje.

TRETJA BOMBA ● Previdno letimo naprej. Po nekaj minutah, ko preletimo 900 m visok poslednji hrib, ponovimo prebijanje oblakov proti zemlji. Pred nami se odpre nova pokrajina. Vidimo barake, vedno več barak med redkim drevjem. Ker letimo komaj 300 m visoko, opazim med barakami celó ozkotirno železnico s kupi tovara. Povsod skladišča, nove skupine barak, delavnice.

Odločim se in odvržem tretjo bombo na to naselbino. Močan tresk in zameglitev sta nam odgovor. Pozneje sem zvedel, da sem bombardiral montažne delavnice za letalska krila v Wiener Neustadtu (Dunajsko Novo mesto).

ČETRТА BOMBA ● Ko sem že hotel obrniti letalo za vrnitev, sem opazil pod nami eno izmed glavnih cest, ki vodijo na Dunaj. Bila je polna vozil. Rahel sneg, ki je začel padati, mi je oviral razgled. Dvakrat smo preleteli cesto in jo spet zgrešili. Spustimo se še niže, na 100 m, na levi mora biti cesta – hitro presodim razdaljo in pritisnem ... Četrta in poslednja bomba se loči od letala, zažvižga k avtomobilom in tankom na cesti, sledi udar na robu pod cesto. Eksplozija nas objame z belim dimom, letalo se zamaje, nekdo zakriči: "Zadeti smo!" In res imamo občutek, kakor da padamo z našo kabino vred na zemljo. Preveč smo se približali zemlji in eksploziji ... a že čez nekaj sekund se krila našega letala spet zravnajo. In že spet drvimo naprej z obema motorjema, ki vlečeta in pojeta zvesto kot prej, cela in nepoškodovana!

NAD DUNAJEM ● Spet nova senzacija: med snegom se v nejasnih obrisih pokaže pred nami orjaško kolo s prav majhnimi vagončki, prava otroška igrača: dunajski Riesenrad. Spodaj reka, Donava, tovarne, dvoje mostov; za reko veliko mesto, na levi cerkveni stolp katedrale sv. Štefana. Vse to sem že videl na slikah in razglednicah, v resnici pa ne.

Torej Dunaj, nekoč slavni cesarski Dunaj! Letimo le 100 m visoko nad ogromnim kolesom in stolnico, gledamo promet na ulicah, preletimo široko cesto in pričakujemo napad. Nič! Obletimo mesto, preletimo veliko zbirališče motoriziranih kolon, ki se pomikajo po glavnih cestah. In tedaj se začne!

OGNJENI KRST ● To je torej moj ognjeni krst, tisti v domišljiji že tolikokrat naslikani trenutek, ko ti prvič zasika smrt mimo ušes, ko šele postaneš pravi, pravcati vojak!

Artilerija nas je vzela na muho. Šrapneli rišejo svojo ognjeno pot, povsod okrog nas so nežno rožnati, črni in beli oblaki izstrelkov. Za trenutek opazim letališče Aspern in že zapovem povratni kurz. Posejali smo svoja velika jeklena zrna – sedaj domov, domov!

Obrnemo se v smer premočrtno čez Ogrsko; pozneje bom že še lahko izračunal popravek smeri proti letališču v Banjaluki ali Topoli, ki je naš daljni cilj. Skozi sneg, dež in nizke oblake preletimo na višini 100 m veliko Nežidersko jezero (Neusiedlersee) ob nemško-ogrski meji. Onstran jezera je drugačen svet, prostrana polja, travniki s senenimi kopicami – Madžarska.

Sneg se spreminja v rahel dež. Preletimo neko letališče, polno letal. Ej, da bi imel vsaj še eno bombo, takoj bi jih šli pozdravit! Od nekod dobimo spet nov pozdrav artilerije. Ne zadanejo nas.

SOVRAŽNI LOVCI ● Mehanik zakriči ... Pogledam nazaj: štirje nemški lovci nam sledijo. Če nadaljujemo tako, smo izgubljeni! Hitro odredim dviganje – že smo v oblakih, obrat na desno za 90°, minuto pozneje še za 90°, tudi na desno. Tako letimo varno skriti v oblakih nazaj proti dunajski kotlini. Štejem minute in upam, da smo se otresli nevarnih lovcev, ki nas najbrž iščejo na jugu. Hitro izračunam smer Dunaj–Maribor za prelet čez domačo mejo. In že obrnemo letalo v smer Dunajskega Novega mesta.

PIKIRAMO! ● Hladno postaja, tudi motorja začneta pokašljevati, kakor mi, živi ljudje. O, pilot pozna muziko motorja, takoj opazi vsak sumljiv ton, kakor spozna mati iz dihanja otroka, da se je prehladil. Obrat vzvoda za dovod ogretega zraka motorjema dobro dene, kakor vroč čaj človeku. Oblaki se razmikajo in se spet zlivajo v nove pošastne oblike. Ta igra se ponavlja, kakor da ogromen siv zastor odgrinja in zagrinja pogled na obsežno dolino.

Spuščamo se v nižino. Preučujem zemljevid, uro in kompas, svinčnik riše našo pot. Naenkrat se nam pod oblaki odpre širok, raven svet, zeleno nam posije v oči, letimo točno v smeri letališča v Wiener Neustadtu, ki je polno letal. Skušnjava je prevelika, hitro se odločim. Naredniku potisnem krmilo naprej: divje zažvižga okrog nas in že z veliko hitrostjo pikiramo na letališče. Pritisnem na gumb na pilotovem krmilu, naša strojnica zareglja in bruha jeklo, iz desnega krila seje smrt in uničenje križem kražem po letališču. Vse to je bilo v nizkem poletu hitro mimo, pilot že spet dviga letalo pod goste, mračne, viseče oblake – in že nam sledi pozdrav...

OBSTRELJUJEJO NAS ● Ognjeno zrnje flakartilerije šviga v zelenkastih in rdečih snopih okrog nas, od vsepovsod. Spet črni in beli oblaki, smrt tiplje z nevidnimi prsti in išče svoj plen med nami ... Sovražnikovo težko

topništvo ustvarja z množičnimi izstrelki pred nami zaporni zid. Naše letalo se zvija v desno, v levo, vsak hip menja smer in višino, kakor obkoljena divjad pred lovci. Pozneje sem zvedel, da me je obstreljevalo 126 topov cele štiri minute...

Najtežje pa je šele prišlo – nevihta! Zemljevid mi pravi da je na levi pred nami 900 m visok hrib, mi pa letimo samo 300 m visoko. Preskočiti ga ne moremo. Zapovem obrat. Nujno je, da obletimo dolino do letališča in naskočimo oblake z druge strani, da bi dosegli potrebno višino. Le tako bomo lahko preleteli gorato ozemlje Semmeringa.

ZADETI SMO! ☹ V polkrogu letimo nazaj. Od spodaj nas obsipajo z izstrelki, mehanik me prime za ramo in zakriči: “Zadet je levi motor!” Res je videti prestrelek za motorjem, ki pa grmi nemoteno naprej, tudi vsi inštrumenti opravljajo normalno vsak svoje predpisano delo. Ne zdržim več na sedežu, vstanem ... Prileteli smo v snop šrapnelov, detonacije se vrstijo, bel dim se pokadi tik pred nami, oglušujoč pok pod kabino, udarec v nogo, zadet sem! Pogledam – prevara: drobec je le oplazil kabino tik pod nogami. Pred seboj spet zagledam letališče. Obenem dam znak za obrat in zakričim pilotu smer v oblake in v višino – treba je preleteti 900 m visoke grebene Semmeringa, da ne bi udarili v njihovo negibno gmoto.

DEŽ IN TOČA ☹ Ulije se dež, prava ploha med valovi burje, skozi okenske špranje se zlivajo celi slapovi, noge so v vodi do gležnjev. Pogledam, kako je z bencinom, izmerim zalogo. Imamo še 400 litrov, to je zadosti. Letalo se trese kakor splašen konj, polno je do skrajnosti napete vibracije motorjev pod vsem plinom, 2200 konjskih moči poganja ogromno gmoto 7 ton. Dvigamo se ... Toča udarja na široke kovinaste prsi, v boke in hrbet letala – strašni novi zvoki, pravi sodni dan! Kmalu pa vihar poneha, kakor da je spoznal nesmiselnost boja z nami. Nismo se zlomili!

Letimo v mirnejšem oblačnem ozračju 1000 m visoko, skozi meglo zagledam obrise drevja na vrhu hriba, ki nam grozi. Še nekaj sekund in rešeni bomo tudi te nevarnosti. Še se dvigamo, saj moramo preleteti tudi južni, višji del Semmeringa.

GORIVA NI! ☹ Postaja svetlejšje. Poravnam premočeni zemljevid pred seboj. Tedaj pa mi šine glava kvišku, enako mehaniku. Spogledava se: oba motorja sta začela bolešno pokašljevati in stokati, višinomer kaže 1700 m. Skočim pokonci, pritisnem na gumb za pregled stanja bencina. Zastrmim se v kazalec in zakričim pilotu: “Samo še 30 litrov!” In že pilot iztakne vzvoda za plin, da zdrsimo brez moči motorjev navzdol.

Kaj sedaj? Goriva ni ... Pred sedmimi minutami ga je bilo še 400 litrov. Edina možnost: iztekel je. Torej smo zadeti! Pilot in mehanik ponovno preverita mojo ugotovitev.

“Res je, bencina ni več! Bomo skočili?” Vprašujoče me pogledata. Ozrem se na zemljevid ...

“Ne! Za 30° smer v levo!” Tja se stekajo doline. Prej bi se nam posrečil prodor iz oblakov v dolino kakor skok s padalom. (V naših, doma sestavljenih Blonheimih namreč nismo imeli vgrajenih odprtin za skakanje. Povzpeti bi se morali do izhoda nad kabino. Iz prakse smo vedeli, da bi nas zračna struja zanesla na krmilo na repu letala, to pa je pomenilo zanesljivo smrt. Spodnje odprtine za skakanje pa so naše komande opustile z enostavno razlago: “Ni skakanja, ker so ti stroji predragi ...”

PADAMO! ☉ Negibni, brez besed poslušamo pesem žvižgajočega zraka, razbičanega zaradi silne hitrosti padajočega letala. Gosta megla nas obdaja od vseh strani. Vsi gledamo samo še na višinomer, ki premika kazalec navzdol in napoveduje bližanje k zemlji.

Od zemlje matere bežiš? Ne ubežiš!

Njen si in boš! Če zdrav pristaneš, če zadet na
tla zgrmiš ...

Z brezupno mislijo, da bi se kako prebili čez jugoslovansko mejo, se nimamo časa ukvarjati. Imamo samo še 1000 metrov ... Torej smo že v višini vrhov. Padamo premočrtno. Kje se boš razbil, moderni Ikaros, na skalah in čereh ali v gozdovih grozečih gorá tujine? Toda še smo živi, še smo 700 m visoko, čeprav gre za vse! Smrt se bliža meter za metrom, sekundo za sekundo ... Napeto gledamo na iglo višinomera: o ura kruta, neizprosna, kdaj pokažeš našo zadnjo sekundo in se sama ustaviš, ko se bo ustavilo naše življenje?

ZASILNI PRISTANEK ☉ Samo še 400 metrov ... Čakamo na odločitev v smrtni grozi. Posveti se ... Skozi redko kopreno megle se prebijemo čez hrib v ozko dolino, tam je travnik, polje – že me spreleti misel, morda je tam rešitev? Bela cesta se vije skozi dolinico s hišami, cerkvijo, njivami – tam na levi pod hribom bi bil edini prostor za pristanek ... Pokažem ga pilotu, ki že uravnava letalo v padajočem drsenju v obrat na levo, v smeri proti nameravanemu zasilnem pristanku. Letimo odrešilnim njivam naproti, toda kakor pada letalo, se meter za metrom dvigajo njive v stopničastih terasah prestrmo navzgor.

ZADNJI TRENUTKI ☉ Postavili se bomo na glavo! Toda ni izbire ... Letalo zdrvi čez cesto, pilot potegne ročico, zakrilca se spustijo, hitrost se zmanjša. Tudi jaz premaknem vzvod, v zadnjem hipu se izvlečejo kolesa, potegnem še pomožno krmilo za dvig, pred nami se že črni zemlja v napetem hribu... Drvimo z 230 km na uro ...

Za bežen trenutek zablisne v glavi misel na ženo, otroka, očeta, mater, na domovino, na vse najdražje na svetu, kar vse se zlije v en sam pojem, poln bolečine – slovo ...

KATASTROFA ... ☹ Močan udarec v kolesje ob izgubi hitrosti, pilot požene z obema vzvodoma plin v motorja, ki v poslednjih dihih zažigata poslednje gorivo, hoteč se še zadnjikrat pognati v zrak, kakor da bi tudi onadva čutila bližnjo smrt. Zemlja nas odbije, še enkrat zaplavamo v skoku proti gozdu na vrhu, zemlja zapleše pred nami. V tem hipu pričakujem samo še tresk in katastrofo ... Ker nisem privezan, zgrabim v zadnji sekundi za svoj pas, sledi udarec na nos, silen lom, strašno pokanje, sprednji del kabine se zdobi, s sedeža me vrže naprej, konec ... Ikaros.

REŠENI SMO! ☹ Koliko časa je trajal mrtvaški mir okrog nas, ne vem. Ko se zavem, vidim, da visim nad sprednjim sedežem, z glavo na zemlji med razbitimi kosi sprednjega dela kabine. Poskusim se dvigniti, pogledam nazaj: letalo ima navpičen položaj, stoji na glavi. Pilota je pas zadržal na sedežu, mehanik se ravno spravlja pokonci v medkrilnem prostoru, kamor je padel z nogami naprej. Zaradi našega premikanja se letalo zaziblje, se nagne nazaj in obstane oprto na kolesje na nosu pod kotom kakih 60°.

Pogled iz kabine mi odkrije razdejanje sprednjega dela letala in motorjev. Propelerja kažeta svoje zveržene krake izpod kril, sprednji del kabine je popolnoma razbit in zmečkan, desno krilo je nalomljeno.

Izmotamo se vsak iz svojega neudobnega položaja. Debelo se spogledamo in povprašamo drug drugega po preljubem zdravju. Živimo, vsi živimo! O, nepopisna slast človeka, ki je ušel smrti! Zlezemo na krov, na krilo in hvaležno pobožamo našega vrlega orjaka Blenheima N° 25, ki nam je s svojo smrtjo rešil življenje...

PO NAS GREDO ... ☹ Poskačemo na tla. Končno spet trdna tla pod nogami! Rahel dež namaka ilovnato zemljo. Stojimo na vrhu njive pod gozdom, gledamo v hrib na nasprotni strani doline, na cesto pod nami. Glej: tam že koraca osem mož čez razmočene njive v breg, naravnost k nam. Ali smo morda že na jugoslovanskih tleh? To bi bilo prelepo, a žal ne more biti res.

Mehanik me vpraša, ali naj zažge letalo.

“Seveda, zažgi!” mu odgovorim. Odšel je, a ni ničesar opravil, ker ni bilo goriva. Sicer pa tudi ni imel kaj zažgati. Ostale so samo še razbitine. Čudno: štirinajst let sem se učil letalstva, v treh urah pa je bilo moje vojne slave konec...

Ko se nam je osmerica že dokaj približala, sem naročil narednikoma, naj ostaneta pri letalu, sam pa sem jim šel naproti. Noge so se mi

vgrezale v mokro zemljo, s težavo sem se premikal v težki letalski opremi. Ko smo bili samo še nekaj metrov narazen, zakriči njihov vodja v "blagolasni" gornještajerski nemščini:

"Ti kema klajh camhann!"

"Te lahko kar pobijemo!"

"Lahko kar začnemo. Imamo še dve strojnici," mu odgovorim ravno tako v nemščini in pokažem na letalo.

Skupina obstane z izbuljenimi očmi. Gledamo se... Njen vodja ima zeleno štajersko obleko, ravno tako zelen, komično ošiljen klobuk s peresom, drugi imajo navadno civilno obleko. Orožja nimajo. To je verjetno kaka civilna protiletalska zaščitna desetina, sklepam.

Tisti v zeleni obleki se oglasi in pokaže s prstom name: "Enklenda?" ("Anglež?")

Ker molčim, vpraša znova: "Serbe?"

"Ne!" odgovorim.

"In kaj ste vendar?"

"Jugoslovani!" mu odvrnem in vprašam, v katerem kraju smo. Nekdo iz skupine odgovori nerazločno: "Alhau." Nato pobaram, kje je žandarmerija. Zeleni iztegne roko v smer vasice in pristavi: "Že prihajajo!"

In res: po bregu se nam bliža nova skupina, na čelu uniforma. Pošalim se in pohvalim zelenega, da je res pravi "Oberštajerc", kar ga nekoliko zmede. Vsi zijajo v nas, kakor da smo "možje z neba." Tudi drugi skupini grem naproti; za mano leze prva kakor štab za generalom...

ARETACIJA ● Premerim z očmi starega žandarja, ki sopiha od hoje in službene vneme. Za njim dere menda pol vasi. Starec preloži svojo ogromno pištolo iz desne roke v levo, skoči k meni in me zgrabi za prsi z vzklikom: "Aha, aha!" Jezen se mu iztrgam in povem, da sem oficir, da zahtevam dostojno ravnanje in da imamo še dva mitraljeza... Pokažem na letalo, kjer je iz kupole slučajno zares bila naperjena cev strojnice ravno na nas, za njo pa oba moja narednika. Orožnik pogleda na strojno puško in na samokres v moji roki in se ohladi. Zahteva moje orožje, jaz pa le vprašam, kje je prva orožniška postaja.

"V vasi," odvrne.

"Dobro! Ker ne veste, kako je treba ravnati z ujetniki, bomo oddali orožje na žandarmerijski postaji. Peljite nas tja!"

KRIŽEV POT ... ● Pokličem svoja tovariša in napotimo se po bregu navzdol in vsa vas za nami. Na cesti nas sprejme skupina histerično razburjenih žensk, ki nas v plemeniti tekmi obsipavajo z najlepšimi izrazi.

"Pfuj! Pfuj!" odmeva vsevprek. Ker se ne zmenimo zanje, prične to nežno ženstvo pljuvati na nas ... Obrnem se, nastane tišina. Izvlečem

cigarete in jih ponudim svojima tovarišema. Prižgemo si jih ob strmenju cele srenje in mirno nadaljujemo pot v vas do največje hiše nasproti cerkve. Tu je torej žandarmerija. Tu se bodo strnili sovražni kremplji okrog nas ... Kdo ve, kdaj se bodo spet razklenili?

POSTAJAMO UJETNIKI ● Vstopimo v veliko sobo. Pisarna. Od mize vstane nemški oficir nadporočnik (oberleutnant). Pozdravimo se po vojaško.

“Jugoslovani?” vpraša. Pritrdim.

“Obžalujem, izročiti morate orožje.”

Vsi trije položimo samokrese na mizo. Oficir sprašuje naprej:

“Ste danes že kaj jedli?”

“Samo malo,” odvrnem. Spomnim se, da se že dva dneva nisem pošteno založil. Kdo bi jedel v takšnih okoliščinah!

“Imate žganje?” vprašam. Oficir pritrdi in že vojak prinese steklenico in čašice. Povabijo nas, da sedemo. Slečem blatno letalsko vrhnjo obleko, naša uniforma vzbuja zanimanje, posebej epolete, in že se spravimo na pijačo. Odlično slivovko pijemo kakor vodo... Zajetna kuharica prinese jed, obilne dunajske zrezke, krompirjevo solato in hlebec polčrnega kruha. Častnik nam še vošči dober tek in lotimo se jedi kakor pravi mlatiči.

Tudi zalili smo dobro in trčili na čast 7. aprila 1941. Živeljo življenje! Težave so pozabljene, udi se nam mehčajo, kri spet zakroži po žilah z novo močjo. Postali smo “gostje” velikega rajha... Le gostite nas, še naveličali se nas boste!

Po obedu začne oficir z nami razgovor. Najprej o uniformah, epoletah, činih, letalskem znaku. Pojasnim, zakaj smo zasilno pristali in da smo prileteli iz Jugoslavije. Seveda ne povem, kako je bilo v resnici.

REVIZIJA ● Nadporočnik nas nato pozove, naj izpraznimo žepe in vse lepo položimo na mizo. Položil sem torej svoje zaklade: izposojeno zapestno uro, listnico z legitimacijo in 38 dinarji (letalo, ki nam je bilo zaupano, pa je stalo več kot pet milijonov dinarjev), dva robca, zavitek ibaric, vžigalnik in glavnik. Vzel nam je le revolverje in legitimacije. K sreči sem imel žepno svetilko v letalskem kombinezonu, kjer je tudi ostala. (Ta svetilka je pozneje v ujetništvu izvrstno služila soujetim Angležem pri kopanju rogov za beg iz taborišča. Pobegli angleški major jo je vzel s seboj, pa so mu jo zaplenili, ko je hotel prestopiti švicarsko mejo. Čudna pota žepne svetilke in ljudi!)

Res je: navidezno so nam vzeli samo orožje in legitimacije. V resnici pa so nam vzeli vse: svobodo!

Pogovarjamo se. Odkod znam nemško? Povem, da sem Slovenec iz Ljubljane, da sem že štirinajst let pri letalstvu, da sem rezervist in v civilu akademski slikar. Govorimo o slikarstvu; Nemec nam kar naprej ponuja cigarete. Kadimo kot Turki – o blažena božja travica!

Pojavi se obisk, vstopita neki major in kapetan in se predstavita ter nam čestitata, da smo ostali živi. Kmalu se poslovita, radovednost ju žene k našemu letalu. Pred hišo se odvija živahna promenada radovednežev vseh spolov in starosti. Vsak trenutek se pokaže pri oknu nova "oberštajerska" glava na iztegnjenem vratu...

POUK NEMŠČINE ☼ Zelo sem obžaloval, da s svojima spremljevalcema narednikoma nisem mogel govoriti. Rad bi ju bil opozoril na to, kaj naj povesta pri naslednjem zaslišanju. Že med obedom me je nemški oficir večkrat posvaril, naj ne govorim z njima, čeprav sem jima le nazdravil ali ponudil jed. Iskal sem zvijačo in jo po naključju našel. Mehanik je namreč nenadoma izrekel eno samo besedo: "Stranišče..." Oficir ga je takoj prekinil. Opravičil sem se in pojasnil, kaj narednik želi, ter tudi, da niti on niti pilot ne znata niti besedice nemško. Tehtna želja je bila upoštevana in že je povabil nemški vojak narednika na sprehod. Sledila sva mu tudi midva s pilotom. In na tistem kraju se mi je porodil načrt...

Ko se vrnemo, prosim oficirja, da mi dovoli naučiti tovariša vsaj nekaj najpotrebnejših nemških besed. Saj nas bodo gotovo ločili in bi si reveža brez znanja nemščine ne mogla pomagati. Tako bi koristno uporabili čas čakanja na komisijo, ki nas bo prevzela.

Nemec me predirno pogleda. Ko vidi moj nedolžni obraz, privoli: "Dobro." Sedem k mizi in v teh čudnih okoliščinah začnem pouk nemščine: bitte Brot – prosim kruha, bitte Wasser – prosim vode, itd; vse s primerno razlago. Ko opazim, da Nemci že ne pazijo več pozorno na nas, začnem vpletati med "pouk" svoja navodila, kaj tovariša smeta in česa ne smeta povedati pri naslednjih zaslišanjih, da morata predvsem zamolčati kraj, čas in pot našega poleta, saj bi bilo to za naše tovariše lahko usodno. Nemce je treba prepričati, da je bilo z nami še več letal, ki so ravno tako kot mi videli njihove vojaške priprave. S tem naj bi jim malo zmešali račune, saj si bodo morali izmišljati nove varnostne ukrepe. Tako nam je čas hitro minil.

Ob 3. uri popoldne pride komisija v petih avtomobilih. Vstopi major in nekaj drugih častnikov. Pozdravimo se, izmenjamo kratka vprašanja in odgovore. Povabijo me v avto na sedež poleg majorja, spredaj sta neki Hauptmann in šofer. Avto spelje. Izstopimo pod hribom. Major se zagleda v breg, kjer stoji naš mrtvi drug Blenheim N° 25 na glavi. Stisne mi roko, rekoč: "Čestitam vam, da ste ostali živi. Izmed tisoč letalcev bi komaj eden odnesel tako zdravo kožo, kot ste jo vi trije..."

MRLIŠKI OGLED ☼ Splezamo na hrib in na mesto, kjer smo tako srečno poljubili majčico zemljo. Zopet zajamemo na veliko vodo v razmočene čevlje. Kot pravi mrliški ogledniki preiskujemo truplo orjaškega letala od vseh strani in iščemo zadetke. Naštejemo kar štiri: prvi je zadetek za

levim motorjem, ki je bil prebit od zgoraj navzdol (opazili smo ga že med poletom), a ta ni pokvaril motorja; drugi je oplazil sprednjo stran kabine tedaj, ko sem mislil, da mi je prebil desno nogo; tretji je predril trup letala tik pred repnimi krmili. Vse te tri zadetke so povzročile 22-mm krogle, a brez večje škode. Zato pa je bil četrti zadetek najhujši od vseh: na desnem krilu, tik kabine, je zijala za pest velika luknja, ki jo je povzročil del šrapnela ali šrapnel sam; prebita sta bila krilo in rob desnega bencinskega rezervoarja. Ker pa sta letalska rezervoarja povezana med seboj kot siamska dvojčka, nam je tako v kratkem času, po 40 km letenja, izteklo vse gorivo, kar je povzročilo našo katastrofo. Na srečo se iztekajoči bencin ni vnel, drugače bi zgoreli kot žive bakle. V trupu in kabini niso našli ničesar pomembnega, premočen zemljevid in zabeležke sem že prej sam uničil. Tako komisija ni imela posebnega uspeha.

Vsi trije brodolomci smo se še zadnjikrat ozrli na hrib in se molče poslovili od našega razbitega letala, do smrti zvestega vojnega tovariša, tu stopili na pot kalvarije dolgega vojnega ujetništva – sami, brez njega ...

POT V NEZNANO ● Vrnemo se v vas. Najavijo odhod. Zopet sedem poleg nemškega majorja v prvi avtomobil, v drugega vstopita moja tovariša in dva nemška oficirja, tretji nam sledi kot straža. Vozimo se, jaz v premočeni obleki brez plašča. Večeri se, pričanja padati sneg, pošteno me zebe, da si zavijam vrat in roke v šal. Kadim cigareto za cigareto, ki mi jih major pogostoma ponudi. Kadilci smo kot ena sama velika družina, kako dobro razumemo drug drugega, čeprav smo v različnih uniformah. Pogovor se suče o Ljubljani, major pozna nekatere naše kraje; vojaških vprašanj se ne dotikamo. Vendar z zanimanjem opazujem skozi okno množico vojaštva in vozil, ki se valijo proti Jugoslaviji, na Balkan.

PRVO ZASLIŠANJE ● Zvečer prispemo na veliko letališče v Wiener Neustadtu. Pred glavnim poslopjem se ustavimo, major me pelje v delovno sobo komandanta letališča. Vstopim in pozdravim. Izza pisalne mize vstane visok polkovnik srednjih let, upre roke v boke, premeri mojo neznatno pojavo in naduto izbruhne:

“Kako ste si mogli dovoliti leteti tako nizko nad našim letališčem in ga napasti, saj ste si morali vendar misliti, da vas bomo sestrelili!”

Odgovorim mu, da me je k temu prisililo slabo vreme in hrib, ki mi je zaprl dolino, sicer pa, pri preletu njegovega letališča nisem bil zadet.

Polkovnik pripomni, da je njegova obramba res začela delovati malo prepozno, ker so pač mislili, da smo našli svoj pogin v hribu in nevihti. Napove tudi moj skorajšnji odhod in mi zaželi “veliko sreče” v ujetništvu ...

RAZKAZUJEJO NAS ● Nekaj časa nas vozijo po letališču, polnem letal. Za vsakim je zložena kopica bomb. Ustavljamo se tu in tam, da se morejo nemški poleti nagledati, kakšni so videti “divji balkanski letalci”...

Nato nadaljujemo vožnjo. Kam, ne vem. Pa mi je tudi vseeno, tako sem utrujen.

Kmalu zavije avtomobil na dvorišče nekega dvorca ali gradu. Peljejo nas v razkošno dvorano, predstavijo nekemu višjemu letalskemu častniku in mi ponudijo udoben naslanjač. Vprašajo me, kaj želim jesti in piti. Ker imam hud glavobol, poprosim za močno črno kavo. Častnik se v zadregi izgovarja, da je vojna in da prave kave ni... Da, da, nismo več v naši Banjaluki, v zlati Bosni!

Poprosim za pivo. To željo mi takoj izpolnijo. Obenem se prikaže vojaški zdravnik z zavitkom aspirina. Razdelimo si zdravilo, saj vem, da so glave mojih tovarišev v podobnem stanju kakor moja.

Jesti ne morem, zato nadaljujemo pot. Znočilo se je. Naši avtomobili brzijo z zasenčeno lučjo. Srečavamo dolge kolone motornih vozil. Sneži vedno gosteje. Premaguje me spanec, toda spanec pri odprtih očeh. Zebe me, noge tičijo v blatnih in premočenih čevljih. Nasproti prihajajo vedno nove kolone, ki se valijo na naš sivi Balkan. Svetlobni signali pobliskavajo, odvrten hrup polni široko cesto.

V "GOSTEH" NA DUNAJU ● Obstanemo. Vojaški prometnik nam pojasni, da je cesta zaprta. Zavijemo na levo, naš avto poskakuje po debelem kamenju, vozi navkreber. Spet smo na cesti, spet nove kolone vozil. Iznenada sprememba – srečamo voz cestne železnice, tramvaj.

"To je Dunaj," pojasni moj spremljevalec. Vozimo se po različnih cestah, dokler ne obstanemo pred velikim poslopjem z vojakom na straži. Zdi se, da je policija. Odpeljejo nas v prvo nadstropje, vse premrzle in utrujene do smrti. Skoraj je polnoč. Vsak čas pride kdo mimo, da si nas ogleda. Panoptikum...

Po polumnem čakanju pride višji oficir, menda general, v spremstvu "našega" majorja. Pozdravimo se. Sedaj se bo torej začelo pravo zaslivanje. Vse v meni se upira temu, preveva me ena sama želja, da bi legel, kamorkoli, in spal, spal ...

Ojunačim se in rečem generalu, da smo vsi trije tako izčrpani, da je nocoj vsak pogovor z nami nemogoč, zato prosimo za počitek.

"Dobro," odgovori na kratko, "pridite torej jutri ob 10. uri."

Spet se vkrcamo v naše avtomobile. Premaga me spanec. Ko me ob 3.30 uri spremljevalec zbudi, smo že spet v Wiener Neustadtu. V baraki, podobni lični planinski koči, mi podelijo sobo, sotovariša namestijo na drugem koncu hodnika.

Soba je zelo lepa, s preprogo, pisalno mizo in udobno posteljo. Vojak prinese mleko, kavo, kruh, sir in margarino; takrat sem prvič okusil to nemško "nacionalno" jed.

Hitro pospravim hrano, odvržem blatne čevlje in uniformo, ležem in zaspim kot ubit. Naslednji dan me ob 9. uri zbudi vojak in mi očisti čevlje in obleko. V kopalnici se osvežim in z veliko slastjo použijem zajtrk,

kakršnega sem bil deležen že ponoči. V treh avtomobilih ponovno romamo v cesarski Dunaj.

DRUGIČ NA DUNAJU ☉ Ker smo se to pot vozili podnevi, sem mogel bolje opazovati okolico, najbolj seveda promet na cesti. Tesno mi je postajalo pri srcu, ko sem videl dolge kolone, pomikajoče se v brezhibnem tempu. Kam? Ni dvoma, proti naši domovini. V glavo mi je šinila misel na beg... Kje si, moja silna jeklena ptica, da bi me ponesla tja, kamor si želi srce?

Naš avto se ustavi, nove kolone vozijo nekam na levo. Cesta je zaprta, enostavno zabita z deskami. Čakamo dokaj dolgo, da nam prometni stražnik da znak "Naprej!" Tudi mi zapeljemo levo na izvoženo pot čez travnik, nato na kamnito pot: tu in tam je ob straneh drevje. Pomikamo se počasi. Nenadoma zagledam na desni strani te zasilne poti prevrnjene kamione, nekaj poškodovanih tankov in oklepnih voz, poleg pa sopihajoč tlačilni valjar in skupino delavcev.

"Vaše delo," spregovori moj spremljevalec.

"Kako to?" vprašam začudeno, a se mi že posveti v glavi: sem je padla moja četrta "vreča" med kolono na cesti. In že mi spremljevalec pojasni:

"Tu je nekdo od vaših odvrigel bombo. Kakor vidite, je dobro zadel. Pa nič zato, s tem smo računali. Nekaj kamionov, dva tanka, 41 mrtvih, nič posebnega."

Občutil pa sem le malo zadoščenja za vse prestano in pomislil, kako bi bilo, če bi bili vsi moji tovariši, ki so odleteli obenem z menoj, odvrgli svoj uničevalni tovor.

PRED GENERALI ☉ Ustavimo se kakor prejšnji večer pred hišo z napisom "Oberkommando." Dolgo čakamo na hodniku. Radovedneži defilirajo mimo nas, vsak se trudi, da bi pokazal, da ga je uradna pot "slučajno" pripeljala tod mimo. Tudi nekaj tipkaric je prišlo gledat Balkance. Menda se čudijo, da smo ljudje kakor vsi drugi in da tudi mi hodimo?

Jaz pa le napeto mislim na bližajoče se zasliševanje. Kaj vse bodo hoteli zvedeti od mene? Odločil sem se, da ne bom molčal, kakor sem bil prvotno sklenil, temveč da jih bom malo povlekel za nos. Ne smejo zvedeti, koliko nas je preletelo Avstrijo in kdo se je ali se ni vrnil domov s pomembnimi vojaškimi podatki.

Na vrsti sem prvi. Odpeljejo me v večjo, zelo udobno opremljeno sobo: preproga, fotelji, mize z zemljevidi, na steni velik zemljevid z napisom "Balkan", v kotu že čaka tipkarica ob pisalnem stroju. Navzoči so dva generala in trije višji oficirji, vsi trdi in zravnani, kakor da bi požrli ravnila, tudi tipkarica. Uradna drža "nadjudi"...

Ponudijo mi fotelj. Pogledj, si mislim, sediř tu kot kak diplomat... Sledijo prva vpařanja in odgovori: povem svoje ime, da sem slovenski Jugoslovan, da znam nemřko, kje sem se naučil nemřřine itd. Z zanimanjem opazujejo mojo uniformo. řutim, da se rogajo oficirskim epoletam, ki za vojno sluřbo zagotovo niso primerne.

GLAVNO ZASLIřANJE

“So pri vas Angleři?” (Tu jih torej řevelj najbolj řuli!)

“Ne vem,” odgovorim.

“Kako to, da tega ne veste?”

“Tam, kjer sem bil, jih nisem videl.” (To je bilo slučajno res.)

“Kje pa ste bili, odkod ste odleteli?”

“Z nekega travnika v Bosni.”

“Kje?”

“Nekje blizu Sarajeva. Kraja ne poznam, ker sem řele v nedeljo priletel tja.” Spomnil sem se, da so prejřnjo nedeljo tam okrog ře stikala nemřska izvidniřka letala.

“Kateri enoti pripadate?”

“Ne vem.” Sledi veliko zařudenje, zato pojasnim:

“Sem rezervist. Zaradi naglega vpoklica nisem zvedel podatkov, ki pa so tudi sicer vojařka skrivnost.”

“Kdo je vař komandant?”

“Ne vem. Se mu nisem utegnil predstaviti.”

“Kdo je vař komandir eskadrilje?”

“Neki visoki řrni kapetan.”

“Ime?”

“Ne vem.”

Visoki gospodje se spogledajo. Eden izmed njih se razkorači pred menoj. Prekine ga general z listom v roki:

“Posluřajte sedaj: vař komandant je Diklić, polkovnik, dalje imate tam majorja Terzića in Donovića, kapetane Jovićevića in Vojinova itd.” Prebral mi je imena vseh komandantov in komandirjev naših polkov. Temu se nisem posebej řudil, saj sem vedel, da je od nas pobegnil k Nemcem tik pred začetkom vojne naš kapetan Kren in jim seveda izdal vse podatke. Zato sem se nasmehnil in rekel:

“Sem moral pać na Dunaju zvedeti imena svojih stareřin...”

S tem sem presekala prvi vozela.

“Ali veste, kje smo mi ře danes?”

“Ne vem.”

“V Skopju!” odgovori ponosno in vsem prisotnim se usta razlezejo v porogljiv nasmeh. Velikanski uspeh, sem si mislil, ob takřni vojni pripravljenosti in tako velikopotezni pomoći raznih izdajalcev in petokolonařev po vzorcu kapetana Krena! Sto milijonov Nemcev proti šestnajstim milijonom Jugoslovanov... Sto njihovih letal proti enemu našemu!

Nato me povabijo k mizi z razgrnjenim zemljevidom, na katerem so bile z rdečo barvo označene postojanke 14 nemških divizij; ena je bila nameščena nekje za našo Gorico in pazila na junaške italijanske fašiste, da je ne bi že prvi dan ucvrli nazaj.

“Vidite, ta divizija sedaj napada, tu je Skopje. Ta bo jutri napadla, ta pojutrišnjem in tako naprej. V treh tednih bomo končali z vami ...” Tako mi je oholo prerokoval eden izmed generalov nemške vrhovne komande na Dunaju. Jaz pa sem le še vztrajno veroval v naš odpor, na prednosti naših slabih cest in nedostopnosti v balkanskih gorah. Na Balkanu si je še vsak tujec polomil zobe ...

BESEDNI DVOBOJ

“Ste bili vi vodja letala?”

“Da.”

“Kdo je pilotiral?”

“Moj tovariš pilot narednik.”

“Kdo je oni drugi?”

“To je mehanik.”

“Ste že dolgo skupaj?”

“Ne, od včeraj.”

“Ali pri vas ni vsa posadka letala stalna?”

“Ne.” Znova začudenje.

“Kakšno nalogo ste imeli?”

“Opazovalni polet.”

“Ste kaj videli?”

“Dovolj. Lahko bi marsikaj poročal, če bi se bil vrnil.”

“Ste kaj bombardirali?”

“Ne. Bombe sem odvrigel v Nežidersko jezero.”

“Zakaj?”

“Bilo je preslabo vreme.”

“Zakaj niste bombardirali Dunaja?”

“Ker nisem imel naloge bombardirati civilistov.”

Postal sem nestrpen in zastavil tudi jaz kar naravnost svoje vprašanje:

“Vi ste bombardirali Beograd ... ali mislite bombardirati tudi Zagreb in Ljubljano?”

“Zagreba in Ljubljane ne bomo porušili,” mi odgovori prvi general. Oddahnil sem si, posebno še zaradi Ljubljane ... Rahlo upanje se je vzbudilo v meni, popolnoma pa le nisem zaupal.

Nemci so dobro razumeli, da sem jih hotel “zafrkniti”. Zato so pomaknili svoja vprašanja za stopnjo višje:

“Poznate kapetana Krena?”

“Poznam.”

“Ste morda njegov znanec ali prijatelj? Kaj je bil on pri vas?”

“Dezerter.”

“Poznate Paveliča?”

“Ne poznam ga, slišal pa sem, da je eden izmed morilcev kralja Aleksandra.”

Do tu so se vprašanja rezko stopnjevala. Tedaj pa so se znašli gospodje v mučni situaciji. Nekdo se je hitro zbral in me pretirano prijazno nagovoril:

“Dobro govorite nemško. Imate modre oči in plave lase, saj ste kakor Nemec ...”

Razumel sem, kam piha novi veter. To naj bi bila prijazna vaba, polagajo mi odgovor na jezik.

“Ne,” odgovorim. “Sem Slovenec. Ne morem postati Nemec, kakor tudi vi ne morete postati Slovenci.”

“Prav imate,” mi odgovori prihuljenec. “Vaša pot vodi sedaj v taborišče, ste seveda vojni ujetnik. Imate družino?”

“Da, ženo in otroka. Naprošam vas, da jima po radiu sporočite, da sem živ in zdrav prišel v vojno ujetništvo. Vem, da sta v skrbeh.”

“Ustregli vam bomo,” je še obljubil in si zabeležil naslov. Pozneje sem zvedel, da obljube ni izpolnil. Bil je pač pravi Nemec Hitlerjeve šole ...

Moje zasliševanje je bilo končano. Sledila sta moja tovariša, vsak posebej. Oba sta hitro opravila, saj sem ju zadostno poučil, kako morata “igrati budale” po mojem vzoru. Sicer pa tudi nista znala niti besede nemško, moj pouk v gornještajski vasi Alhau pa se jima je tudi že izkadil iz glave.

Oddahnil sem si ... Kdor ni izkusil, ne ve, kak živčni napor zahteva od človeka takšno izpraševanje vesti. Moje geslo je bilo: nobena beseda preveč, nobena premalo. Čeprav utrujen, sem vendar občutil tiho zadovoljstvo v zavesti, da moje zaslišanje ne more Nemcev posebno razveseliti.

Odpeljali so nas na dunajski kolodvor. Tam smo vzeli slovo od prostosti 8. aprila 1941. Vlak “D” je zasopihal in nas odvedel v neznano smer, v osrčje mrzle Nemčije, v vojno ujetništvo.

S tem se je končal moj vojaški boj v zraku. Po nikoli razumljivi usodi naključja sem ostal po tako nepojmljivo nevarnem pristanku živ, a izgubil sem svobodo. Moja naloga v obrambi domovine pa še ni bila končana, kajti vojak ni nikoli, niti v ujetništvu ne, razvezan te naloge; spremeni se le oblika, dolžnost pa se zares konča šele s smrtjo.

TEŽKE MISLI ● Ali je Jugoslavija zares umrla? Niso je premagali v moškem viteškem boju, kakršen je bil izbojevan ob njenem rojstvu. Premagali so jo s podkupovanjem, izdajstvom, peto kolono, z lažjo. Temu nismo bili kos. Ljudstvo, ki bi pod dobrim vodstvom moglo doseči čuda kot ljudstvo junakov, je postalo plen izdajstva. Toda iz vrst teh razpršenih borcev in mučenikov so se proti pričakovanju zavo-

jevalcev znova zbrali junaki v veličastno osvobodilno armado za zadnjo zmagovito borbo z istimi sovražniki, ki so premagali staro Jugoslavijo.

Name je legla vsa teža izgubljene domovine ... O, vedel sem pre-dobro: niti jaz niti kdo drug ne more preprečiti, da ne bi čez njo zavel strupeni piš vojne. Krdela pošastnih železnih jezdecev bodo pomendrala vse, kar bo prišlo pod težka kolesja njihovih tankov, vse, brez izbire ... Stoletni sovražniki našega rodu bodo kot kruti okupatorji vdrli tudi na našo sveto slovensko zemljo, z umazanimi prsti bodo brodili po naših najdražjih in najintimnejših svetinjah, morili bodo, ropali in uničevali, uničevali od njih na smrt obsojen poldrugmilijonski slovenski narod.

Privid, grozen in pošasten, je vstal pred menoj kot krvava resnica in se zgostil v dvoje od groze široko razprtih otroških oči. Ko sem to misel pozneje v ujetniškem taborišču izrazil v sliki, sem ji dal naslov

“ O t r o k i n v o j n a ... ”

*Tukaj počiva:
filozof, naravoslovec,
glasbenik, rimač, sabljač,
zrakoplovec,
norčav, šegav, zabavljač,
ljubimec – a ne zase lovec –
Cyrano de Bergerac,
ki ga prekosil ni noben
in vendar zadnji siromak ...*
(E. Rostand)

PREKLICANA OSMRTNICA ☸ Vse misli uhajajo domov... Kako je doma? Kaj je z mojim rodnim mestom, s staro Ljubljano? Ali še stoji, ali je že kup razvalin? In žena in hčerka – del naroda, ki mi je najbližji, najdražji – kje se potikata ubožici, sta še živi?

Ob tem času še nisem vedel, kar sem zvedel pozneje, da so doma na podlagi sporočil, z dne 22. aprila 1941, v ljubljanskem dnevniku Jutru objavili moje mrtvaško oznanilo in dan pozneje še nekrolog, ki mi ga je napisal neznani prijatelj. Čez poldrugi mesec, 30. maja, pa so že preklicali mojo smrt, ko so zvedeli, da sem ostal živ.

ZAREČENA SMRT ☸ Naš mali slovenski narod, močan, zdrav in kljubovalen, moder v svojih starih pregovorih, prerokuje dolgo življenje človeku, ki so ga po krivem razglasili za mrtvega. Tudi jaz bi rad živel dolgo, dolgo – moj čopič ima še toliko načrtov! – da bi videl, kaj vse se bo razvilo iz tega vojnega delirija, ki sta ga sprožila “nesmrtna” zločinca št. 1 in 2 – Hitler in Mussolini.

Ali ni takšna tudi usoda naše Jugoslavije? Ali ne velja tudi zanjo ljudski pregovor, da “Nizko pade, kdor visoko leta”?

Tudi smrt Jugoslavije so objavili prezgodaj. Umrla je le njena stara, krhka oblika – pa bo vstala iz ruševin nova, svetla, vsa lepa.

V starih rekih je velika modrost ...

LOS, LOS, IKAROS! ☉ Tedaj, ko sem prvokrat zaslišal tisti odvrtni nemški priganjaški klic "Los! Los!", ki ga noben bivši interniranec do smrti ne bo pozabil, še nisem vedel za svojo prezgodnjo "smrt". Pa tudi brez tega sem bil dokaj redkobeseden in potrtr. Le tisti, ki je že tedaj doživel našo narodno kalvarijo, razume čustva človeka vojaka, ki je čez noč postal ujeta številka. Brezupni otopelosti so sledile burne misli in skrbi, neizmerna pobitost se je prelivala v srd, gnev in upor.

Toda življenje gre naprej, ne sme zastati! Spominjam se, da nikdar nisem občutil v sebi večje življenjske radosti kakor takrat, kadar sem se vračal z obiska pri hudem bolniku ali s kakšnega pogreba. Tam je bila smrt, poraz... V meni pa je življenje klicalo: zmaga!

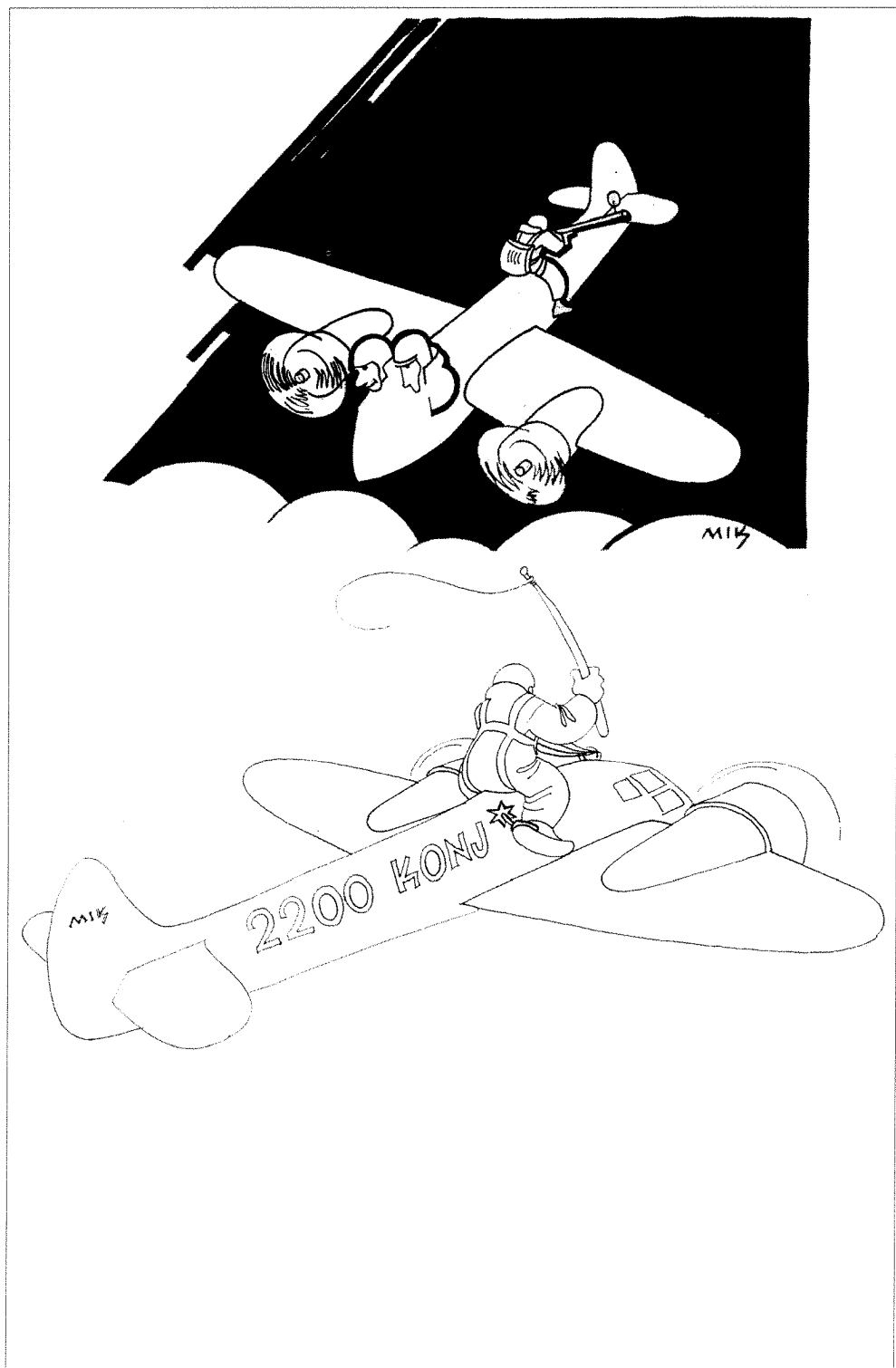
Čutil sem, kako je življenje žalostno, a tako polno doživetij, da je veličastno, in kako se prevrača iz tragedije v komedijo.

Du sublime au ridicule il n'y a q'un pa...

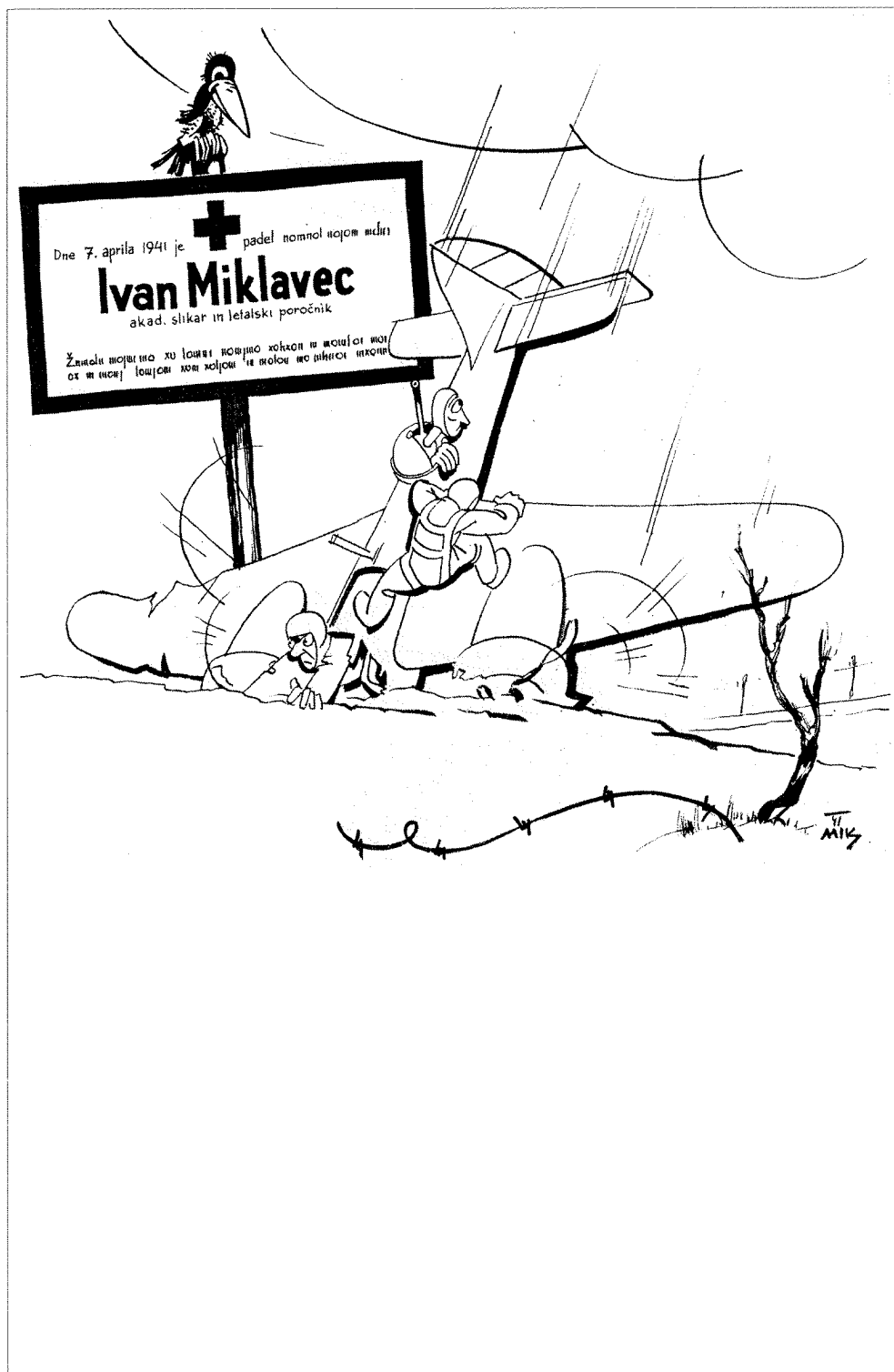
Od vzvišenega do smešnega je samo en korak...

Končan je moj tragikomični vojni luping. Pristal sem srečno, toda za žico... Sedaj pa:

"L o s , l o s , I k a r o s !"

2200 konj, tuš; 36x50 cm; sign. sred. d.: MIK.

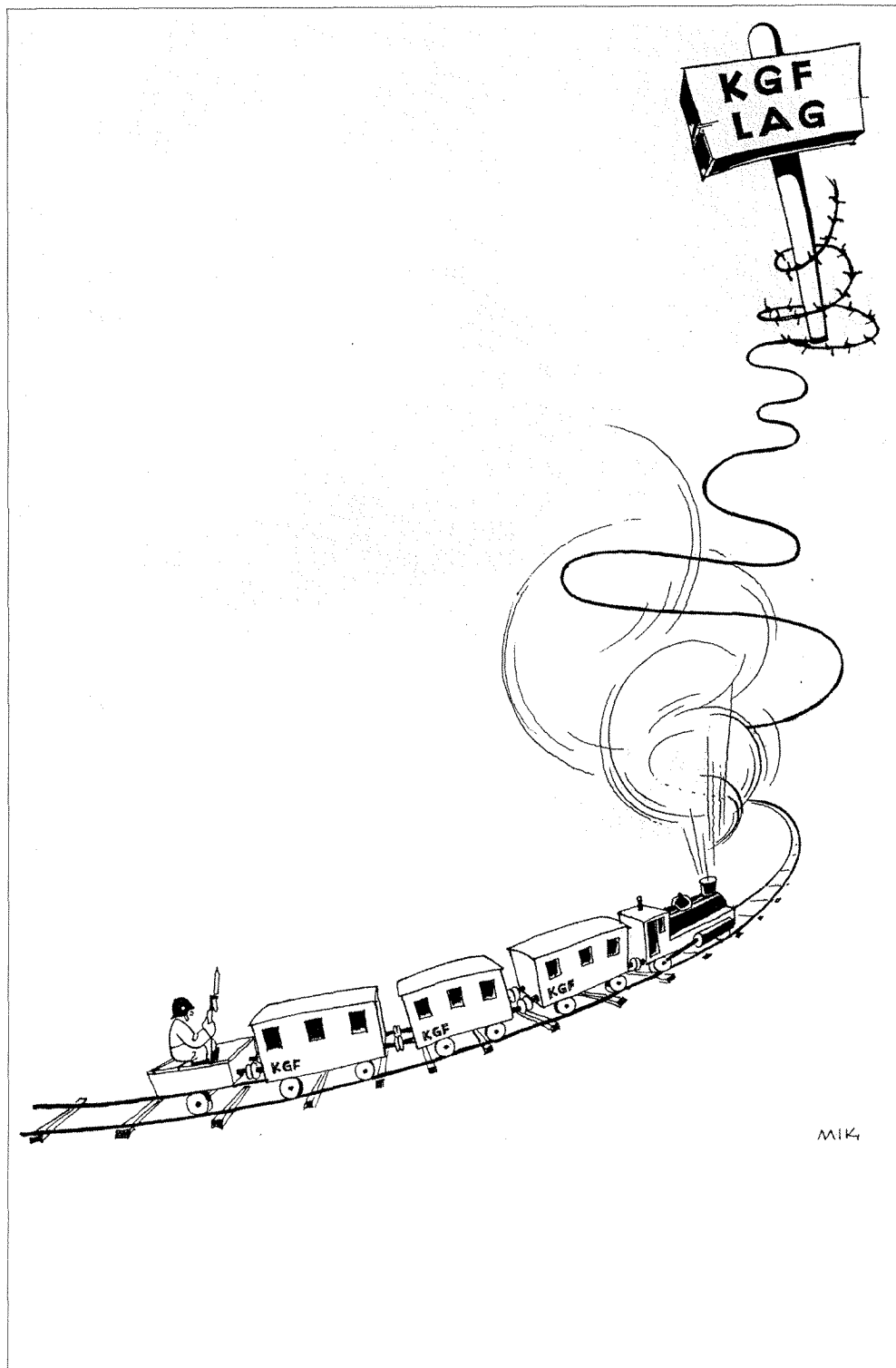
Preživetje, tuš; 34×30 cm; sign. d. sp.: 41 MIK.

Topola, 215. eskadrila, tuš; 34x51 cm; sign. d. sp.: Topola Banjaluka 41 MIK.

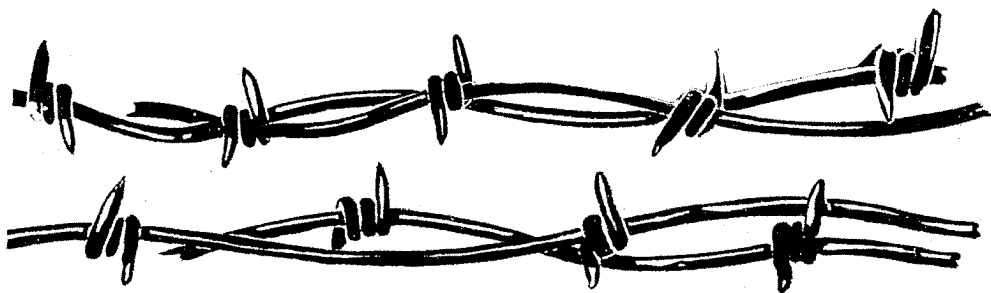

Zaslišanje, tuš; 35×42 cm; sign. l. sp.: 41 MIK.

V vojno ujetništvo, tuš; 31x44 cm; sign. d. sp.: MIK.

NEMŠKO VOJNO UJETNIŠTVO

LOS! LOS!

FRANKFURT – DULAG LUFT

9.4. – 26.4.1941

PEKLENSKA VRATA... ☉ Vso noč in še pol dneva smo se z vlakom vozili, postajali, čakali. V otopelem molku smo se vdajali svojim mislim; za pokrajine, mesta in vasi, ki so bežale mimo nas, se nismo dosti zanimali. Ob 2. uri popoldne smo prilezli do Frankfurta.

Prestopimo na cestno železnico in se vozimo še kakih 12 km skozi zanemarjena predmestja; opazimo, da stavb med vojno nihče ne popravlja, zato so očrnele od dima nešteti tovarni. V Oberrurselu končno izstopimo; nedaleč stran že zagledamo majhno naselje, taborišče, žice, barake... Tu torej bomo ostali zakopani, živi brodolomci. Kako dolgo, kdo ve?

Kdor je bil kdaj v enakem položaju, pozna tisti grenki občutek pri vstopu v taborišče. Marsikdo, ki je kdaj kaj slišal o Danteju, se spomni njegovega napisa nad peklenскими vrati:

Lasciate ogni speranza voi q'entrate...

Opustite vsako nado vi, ki vstopate...

Mučen občutek velikega ponižanja se ti obesi na dušo kot svinec. Krog in krog sama žica na visokih kolih, mrzka grozeča žica...

Kakor žival te zapodijo v ogrado, brez moči upora stiskaš zobe ali pa apatično prestopiš prag taborišča, ki pravzaprav ni, a je vendarle ječa. Kaznjenec ve, kaj je zagrešil, na koliko let so ga obsodili. Vojni ujetnik ne pozna svoje krivde, ne ve, za koliko časa mu je odvzeta svoboda. Svoboda pa je zlahten cvet, večna sanja človekova, posebno slovanskega; zanjo nobena žrtev ni prevelika.

TABORIŠČE ☉ Taborišče je bilo torej v Oberrurselu, 12 km vzhodno od Frankfurta. V to smer je bila velika pokrajina odprta, od drugih treh strani pa so jo obdajali pogozdeni, srednje visoki hribi.

Debelo smo gledali napise z imenom taborišča Dulag Luft. Kaj to pomeni v jeziku nove Nemčije? Pozneje smo zvedeli, da je to kratica za naziv Durchgangslager der Luftwaffe (Prehodno taborišče za sestreljene tuje letalce – vojne ujetnike). Spoznali smo tudi druge kratice, na primer: Stalag (Stammlager), taborišče za moštvo, Oflag (Offizierslager), oficirsko taborišče, Heilag (Heimlager), povratno taborišče, itd. Označbo Kazet (Konzentrationslager), koncentracijsko taborišče za civilne internirance, pa so nacisti spretno prevzeli od drugih držav. Sploh so bili mojstri v presajanju tujih iznajdb na nemška tla, kot denimo originalni "Made in Germany".

Taborišče je bilo majhno. Šele pozneje smo spoznali, da je to velika prednost. V majhnem taborišču se hitro seznaniš s tovariši, orientacija je enostavnejša, tudi razne "zveze" za izboljšanje ujetniške usode so lažje dosegljive. V velikem taborišču pa se izgubiš, si komaj še številka, največkrat ničla ...

Okrog taboriščne parcele sta stali dve vrsti po dva in pol metra visokih ograd, z dvema metroma vmesnega prostora, vse skupaj na gosto prepleteno s smotno zvito bodečo žico. V gradnji taborišč so nacisti dosegli veliko mojstrstvo; po lastnih izjavah so jih že leta 1941 imeli več kot 2000, do konca vojne pa se je podesetorilo in doseglo bajno številko 26.000! Nova Evropa ...

Bodeča žica – nepozabni simbol ujetništva in internacije! Prepričan sem, da bo še desetletja po tej vojni zabeleženo vsakega neprostovoljnega gosta teh taborišč ob pogledu na kos rjaveče bodeče žice. Tudi jaz jo bom sovražil do smrti.

Vhod v taborišče je vodil skozi dvojna, z žico prepletena vrata, zavarovana z neogibno stalno stražo. Na vogalu ograde je stal 4 do 5 m visok pokrit stražarski stolp, na njegovi ploščadi strojnica, žaromet in stražar. V ogradi so bile tri lesene barake na zidanih podstavkih.

Torej barake... Moj tovariš Pero, tisti, ki piše pesmi, če je treba ali ne, je opisal to vrsto vsakemu ujetniku nepozabne "arhitekture" takole:

Le kdo si, ki izumil prvo si barako?

Šušmar! Namesto hiše si izumil spakol!

Barake – neprijazni so hôteli,

so krste množic, ki obsojene so v tlako ...

V neposredni bližini taborišča je bilo nekaj hiš, zidanih v alpskem slogu, ena izmed njih je služila kot sprejemni zapor. V celice, pregrajene z lesenimi stenami, so ločeno zapirali ujete letalce, ki so jih še čakali zasliševanje, legitimiranje, preiskave in opazovanja. Po enem ali več dnevih so odpeljali ujetnika v skupno taborišče.

Prva baraka je bila namenjena oficirjem, srednja podoficirjem, v tretji pa so bili kuhinja, skladišče in jedilna "dvorana". V stanovanjskih barakah je po sredi tekel hodnik, levo in desno pa so bile sobice z enim oknom, pečico, 2 do 3 posteljami, omaro in 3 stoli. Okna so imela močne masivne oknice, ki jih je stražar vsak večer od zunaj skrbno zaprl in zapahnil. Baraka je bila čez noč prava lesena kletka. V sredini barak sta bila tudi stranišče in umivalni prostor, obenem pralnica, kjer smo si sami prali perilo; kako, tega bi naše žene in mamice ne smele videti!

V CELICI ● Nas tri ujete Jugoslovane, menda prve in edine, so po svojih predpisih najprej vtaknili v celice – samice v zunanji stavbi.

Vstopim v svoj "kurnik", vrata se zapro, ključ zaškriplje in – tiček je na varnem! Ne belim si glave s premišljevanjem. Položim svoje kosti na trdo posteljo in lačen zaspim, saj sem bil razen dveh zajtrkov že tretji dan brez prave hrane.

Zbudim se, ko zaslišim govorjenje. Ob vznožju postelje sedi nemški major, komandant taborišča. Hočem vstati, pa mi reče, naj kar ležim. Sledi vkljuden, na pol privaten pogovor o tem, kdo in odkod sem, pa o slikarstvu. Major me tolaži, češ da je v prejšnji vojni tudi sam bil v vojnem ujetništvu, da so v tem taborišču sami ujeti angleški letalci in da sem jaz prvi in edini jugoslovanski letalski oficir pa da bom že naslednji dan odveden v skupno taborišče itd.

"Imate cigarete?" me vpraša.

"Žal nimam," odvrnem.

"Pošljem vam cigaret in vina, imamo dobro francosko vino. In da vam bo čas krajši, vam bomo privedli tudi vaša tovariša. Še to prosim, zaradi formalnosti, pogledati moram, kaj imate pri sebi."

"Prosim, prosim," odgovorim in položim na mizo svoj "inventar": 2 robca, listnico z 38 dinarji, notes, vžigalnik in glavnik. Major zamahne z roko, češ da naj pospravim svoje zaklade in da mi ne bo odvzel ničesar. Po naključju sem spet, kakor že pri prvem pregledu v vasi Alhau, pozabil v svoji čepici žepno svetilko, ki bi mi jo bil major zagotovo odvezel in ki je pozneje tako koristno služila ujetim Angležem pri begu iz taborišča.

Čez kakšno uro prinese stražar dve buteljki vina in dve škatlici cigaret. Kmalu za njim prideta tudi moja tovariša narednika in debelo pogledata pripravljeno pojedino: kruh, sir, vino, cigarete ... Meni je bila vsa ta nemška prijaznost sumljiva. Vino močno, stene tanke ... Takoj sem opomnil tovariša na možnost prisluškovanja, da bi se nam preveč ne razvezali jeziki.

Zaužijemo večerjo, popijemo obe "bombici", privoščimo si cigarete ob pogovoru o nezanimivih stvareh. Ob 10. uri zvečer nas spet ločijo in vsak v svoji "gajbi" dobro prespimo noč.

MED ANGLEŽI ☉ Ob 9. uri zjutraj pridejo razočarani "nadjudje" po nas in nas odvedejo skozi dvojna žična vrata iz vic v pekel, v pravo taborišče. Sprejem onstran vrat me spomni na čas, ko sem po svoji poroki stopil iz cerkve: množica angleških letalcev stoji pred nami in nas občuduje. Nemec nas nekaterim predstavi in že nas odvedejo v barako v neko sobo. Anglež, ki zna nemško, tolmači drugim naše "zgodovinske" izjave. To je simpatičen mož – Harvey Vivian.

Vpišejo nas v sprejemno knjigo z vsemi podatki: odkod smo, kje smo padli na nos itd. Izkaže se, da smo zares prvi jugoslovanski letalci med sestreljenimi in ujetimi angleškimi. Ker Nemci za našo trojko res

niso mogli pripraviti posebnega taborišča, so nas pač vtaknili med Angleže.

Da nismo znali niti besede angleško, nas ni preveč motilo. Dva prijazna angleška majorja, vešča nemščine, sta me kot gosta vzela v svojo sobico, moja narednika pa sta dobila zatočišče pri angleških podoficirjih. Nemudoma je sledil tudi uraden sprejem z viskijem, z domačo kuhinjo (seveda angleško), nato spet viski (angleško žganje iz ječmena) in še velikokrat viski ...

SLABE VESTI ● Sledili so dnevi, polni nekakšne omotice, pravzaprav skoraj prijetni. Veliko smo pili, jedli, spali in razpravljali. Angleži so bili z domačimi paketi dobro preskrbljeni in svoje dobrote so tovariško delili z menoj. Dnevno smo imeli po dva apela – štetje ujetnikov na zboru pred barakami, in to zjutraj in zvečer. S tem je bilo naše glavno “delo” za Nemce opravljeno. Sredi taborišča je bil nameščen hreščeč pločevinast zvočnik, prava “muzika v konzervi”, ki je oddajal uradna nemška vojna poročila, vsak dan slabša za nas.

Nekega dne pa se nam je stisnilo srce: objavili so kapitulacijo jugoslovanske armade... V sekundi se nam je izkadil viski iz glave. Torej konec! Vsi trije Jugoslovani smo izbuljili oči ... Porazna vest se je gotovo vidno izražala na naših obrazih, in Angleži so nas spodbujali in tolažili, vsak na svoj način. Hvaležni smo jim bili, čeprav njihovih lepih besed nismo razumeli, a smo jih čutili. Toda to ni pomagalo. Mi trije smo onemeli. Neizmerna potrtnost nas je nagnala naravnost v posteljo. V postelji si sam, tako laže premišljuješ ...

“Končano je, končano ...” mi je rojilo po glavi vso noč. V duhu sem videl razprostrti relief naše drage domovine, zavite v dim požarov in prah porušениh hiš, čez katero so se valili oklepniki nacističnih in fašističnih okupatorjev. V dimu in prahu so begale sence starcev, žená in otrok brez miru, brez zavetja, med njimi moja žena in moj otrok ... Zakaj se nisem ubil, ko mi je bila smrt že tako blizu!

O, domovino Jugoslavijo smo ljubili, ljubili po svoje; ljubili smo tiste, ki so žrtvovali svoja življenja, ječali v ječah in trpeli na fronti, da se je ustvarila na ruševinah pokojne Avstrije. Ljubili smo vse, kar je bilo v nji po krivici preganjanega, zapostavljenega, pozitivnega. Nismo pa ljubili tistega, kar je preganjalo in zatiralo njene idealne tvorce in kar je bilo krivo, da je padla na prvem večjem izpitu. Sovražnik naše domovine je zmeraj isti: stari, zakleti sovražnik vsega slovanstva in svobode evropskih narodov.

PRIPRAVE NA BEG ● Še morje se umiri, pa bi se vihar v človeškem srcu ne polegell! Le naše divje misli in bolestne želje po maščevanju so še bedele. Tembolj pa je zaživela uporna misel na beg. Navidezno smo živeli tja v en dan, da smo zazibali Nemce v brezskrbnost. Mislili so, da

nam je naše brezdelje vseč in da zagotovo nihče ne misli na beg. Pisali smo pisma domačim, tudi jaz sem napisal 17 dopisnic, pa nobena ni dosegla naših krajev. Tako so se držali Nemci ženevskih mednarodnih konvencij o ravnanju z vojnimi ujetniki, čeprav so jih nekoč tudi oni slovesno soppodpisali.

Brezdelje v taborišču je bilo dobro zamaskirano. V resnici se je pod neko posteljo začel, se pod neko barako nadaljeval in se stalno daljšal podzemski rov v treh dnevni in nočnih izmenah. V svitu skrivaj napeljane električne luči smo iz rova neopaženo odnašali zemljo in jo razsipali po praznini pod barako. "Nadljudje" pa so verjeli v našo nedolžnost in pazili le na vhodna vrata in na žično ograjo okrog taborišča.

SELITEV 🌿 V taborišče so po dvakrat na teden pripeljali nove skupine sestreljenih angleških letalcev, ki so preživeli katastrofo svojega letala ali nad Rokavskim kanalom, na odprtem morju, v Berlinu ali kje drugje na nemškem ali kakem drugem že okupiranem ozemlju Evrope. Kakor hitro se jih je nabralo 50, so sestavili transport za selitev v stalna taborišča ob Baltskem morju.

Po sedemnajstih dneh našega bivanja v tem taborišču so 26. aprila 1941 napovedali odhod novega transporta. Na seznam smo prišli tudi mi trije eksotični Balkanci. Slovo je bilo tovariško iskreno in zvezano z razkošno zakusko ob napitnicah z viskijem. Angleški major mi je podaril kovček. Vanj sem varno položil prejete darove: zobno ščetko in kremo, par nogavic in žepno rutico. In odjadral sem iz tega še kar elitnega taborišča na neznano pot proti Baltskemu morju.

BEG 31 ANGLEŽEV 🌿 To pa že moram malo obširneje povedati, kaj se je zgodilo z izkopanim rovom po našem odhodu iz taborišča Dulag Luft.

V taborišču je ostalo še 32 ujetih Angležev. Marljivo so kopali naprej in se nekega popoldneva nenadoma prikopali na svetlo. Rov so kopali iz vogalne sobe v zemljo pod barako, naprej pod dvojno žično ograjo in pod ponosnim stražarskim stolpom do obcestnega nagiba na drugi strani taboriščne meje. V taborišču je zavladal nemir, saj še niso bili vsi pripravljeni na beg. Vse prezgodaj se je odprl rov, Nemci ga bodo prav gotovo opazili; vse delo je bilo torej zaman!

Tovariši so sprejeli nagel sklep: če ostane rov do večera neopažen, je treba še isto noč zbežati. Malo je manjkalo, da jim ni bil prekrižan tudi ta račun. Kakšna smola! Po cesti mimo taborišča je prišla ženska, opazila jamo in pričela klicati stražarja na stolpu. Ta je na srečo ni takoj razumel; ker pa je bilo civilnim osebam vsako postajanje v bližini taborišča najstrožje prepovedano, je enostavno uperil strojico vanjo in jo tako prepodil. Verjetno se ji je s tem tako zameril, da je v znak protesta zadržala odkrito skrivnost zase.

Rov je bil rešen. V baraki se je zvečer razvilo dogovorjeno "nočno veselje". Angleži so peli in pili, lomili pohištvo in ga kurili, razdejali so vso opremo. Bil je pravi sodni dan. Stražar je s svojega stolpa naravnal žaromet na barako in budno pazil, kaj se bo razvilo iz silnega hrupa v tej, za noč že zaprti leseni kletki, ni pa videl, kako so kakih 10 m za njim iz rova lezli "črvi" drug za drugim, nekateri celo s kovčki, in si utirali pot v nočno temo ...

Uro po polnoči je rajanje v baraki utihnilo. Od 32 ujetih ptičkov je ostal v baraki samo eden, in to zato, da bi zjutraj lahko raportiral novo "številčno stanje".

Jutranje pomladno sonce je že lepo ogrevalo barake, ko so prišli nemški taboriščni oficir, podoficir in dva vojaka, da bi kakor običajno prešteli ujetnike na jutranjem zboru. Toda glej, pred barako je stal en sam mož, še precej zaspan, v spodnjih hlačah, tesno zavit v plašč.

"Appell!" je kričal oficir. "Appell, meine Herren, raus!" (Zbor, gospoda, ven!) Ker ni bilo odziva, se je obrnil k edinemu ujetniku:

"Kje pa so drugi?"

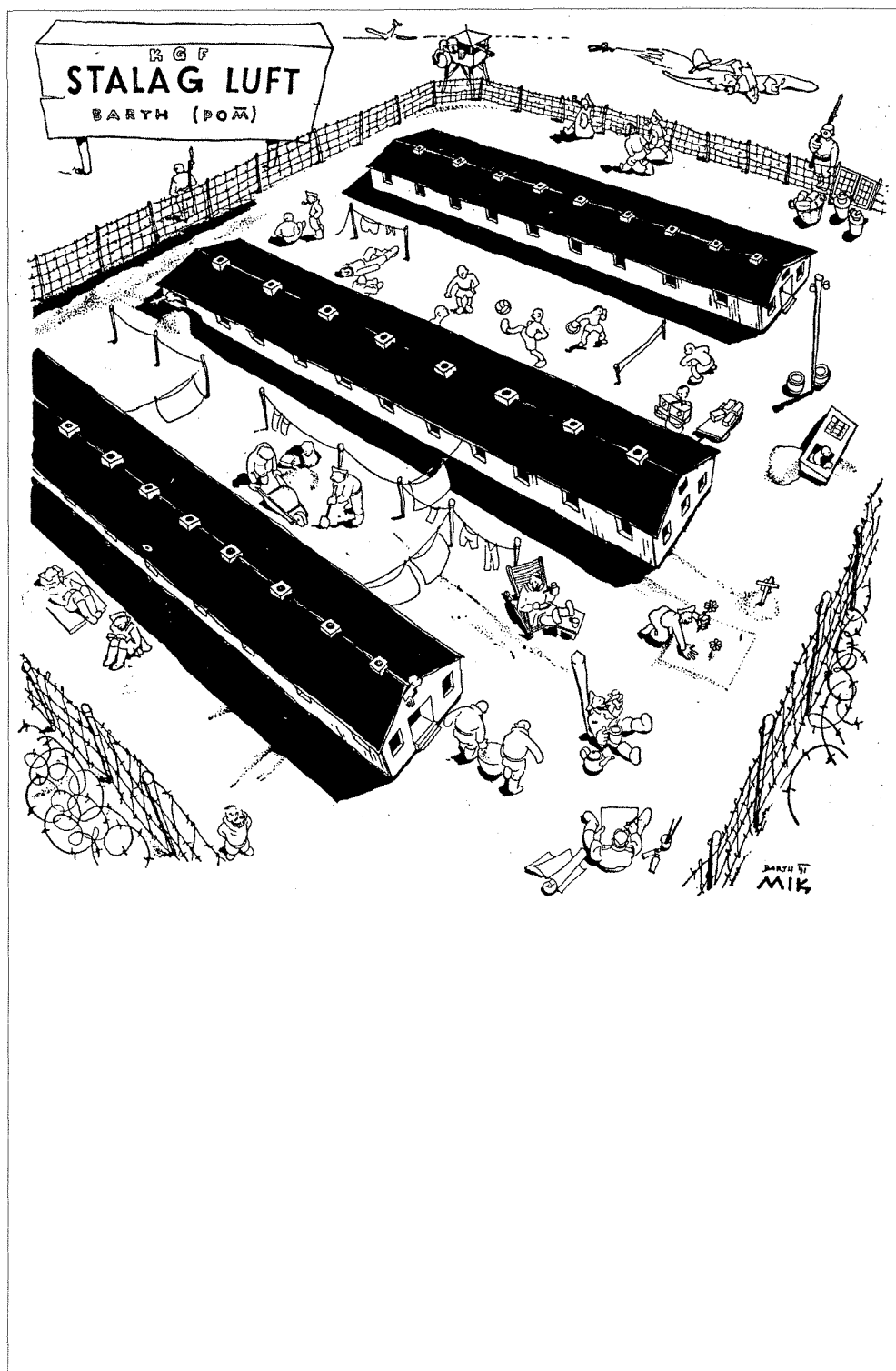
"Ne vem," se je glasil odgovor. Nemec ga je srdito pogledal, skočil v barako, dobesedno zletel iz nje pri izhodu na drugem koncu, kričal na stražo, stekel iz taborišča ... Začelo se je brezglavo tekanje v barako in iz nje in na vse strani. Bilo je, kakor če s palico dregneš v mravljišče. Nemški podoficir se je vrnil k edinemu preostalemu jetniku in ga nahrulil:

"Zakaj ste pa vi tukaj?"

"Zato, da bom prevzel račun za škodo," se je mirno odrezal Anglež.

V enem mesecu so pripeljali z vseh vetrov polovljene prav vse ubegle kaline z novim transportom v naše novo taborišče ob Baltskem morju. Vsak je prinesel s seboj drugačno zgodbo o svojem pustolovskem potovanju po Nemčiji, vsak po 2.700 mark dolga nemški državi za povzročeno škodo v baraki in vsakemu je bila zato zaplenjena taboriščna plača, dokler ne bo poravnal ves dolg. Po deset dni zapora pa so odsedeli že v našem novem taborišču.

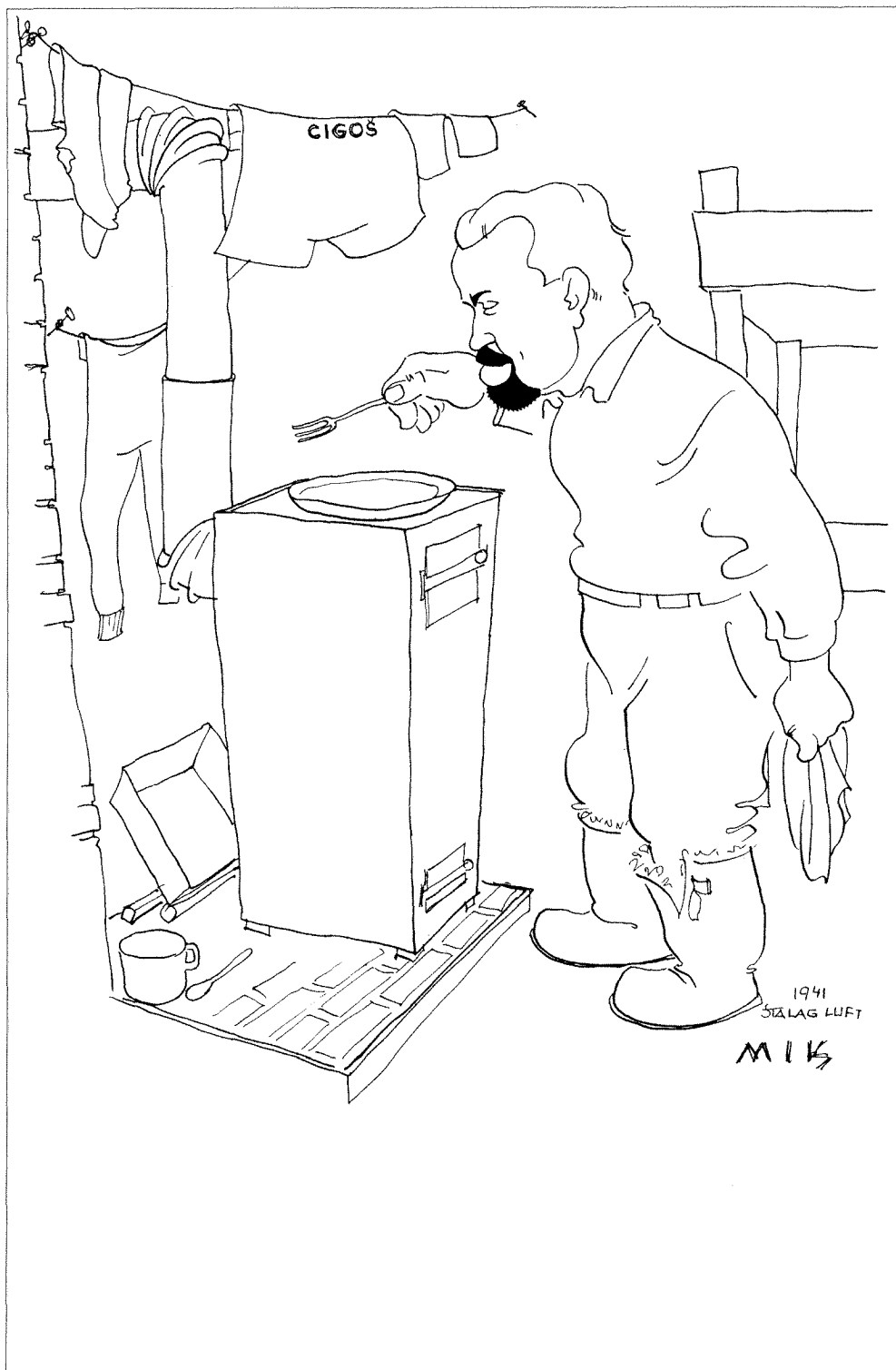
Čudili smo se, da so bili Nemci pri kaznovanju izjalovljenega bega tako velikodušni (Italijani so se v takih primerih razburjali čisto drugače). Pozneje smo izvedeli, da je bilo v Nemčiji stalno najmanj 20.000 vojnih ujetnikov na begu. Nemci so se pač navadili na to ...

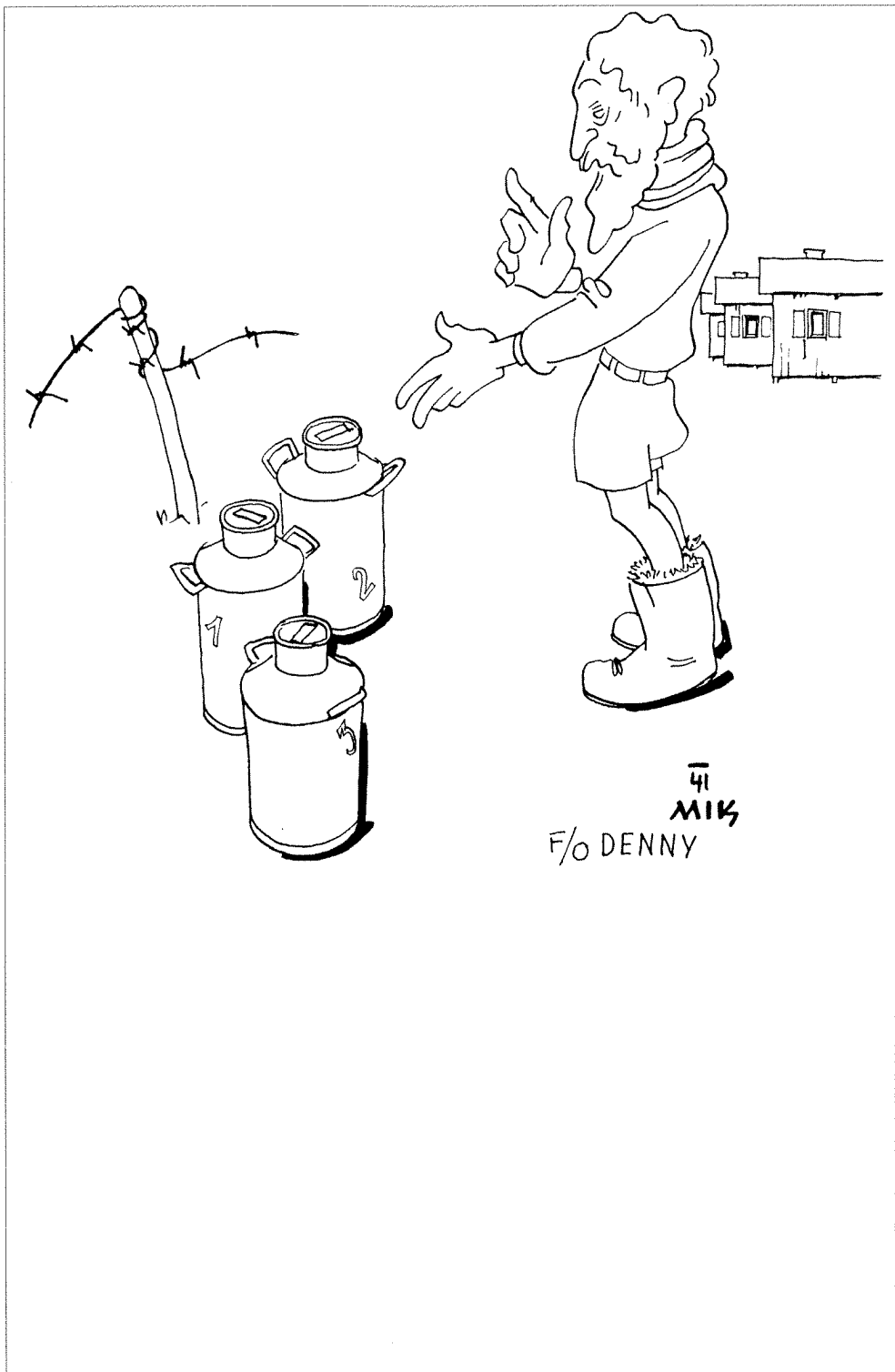
Taboriščniki, tuš; 47×49 cm; sign. d. sp.: BARTH 41 MIK.

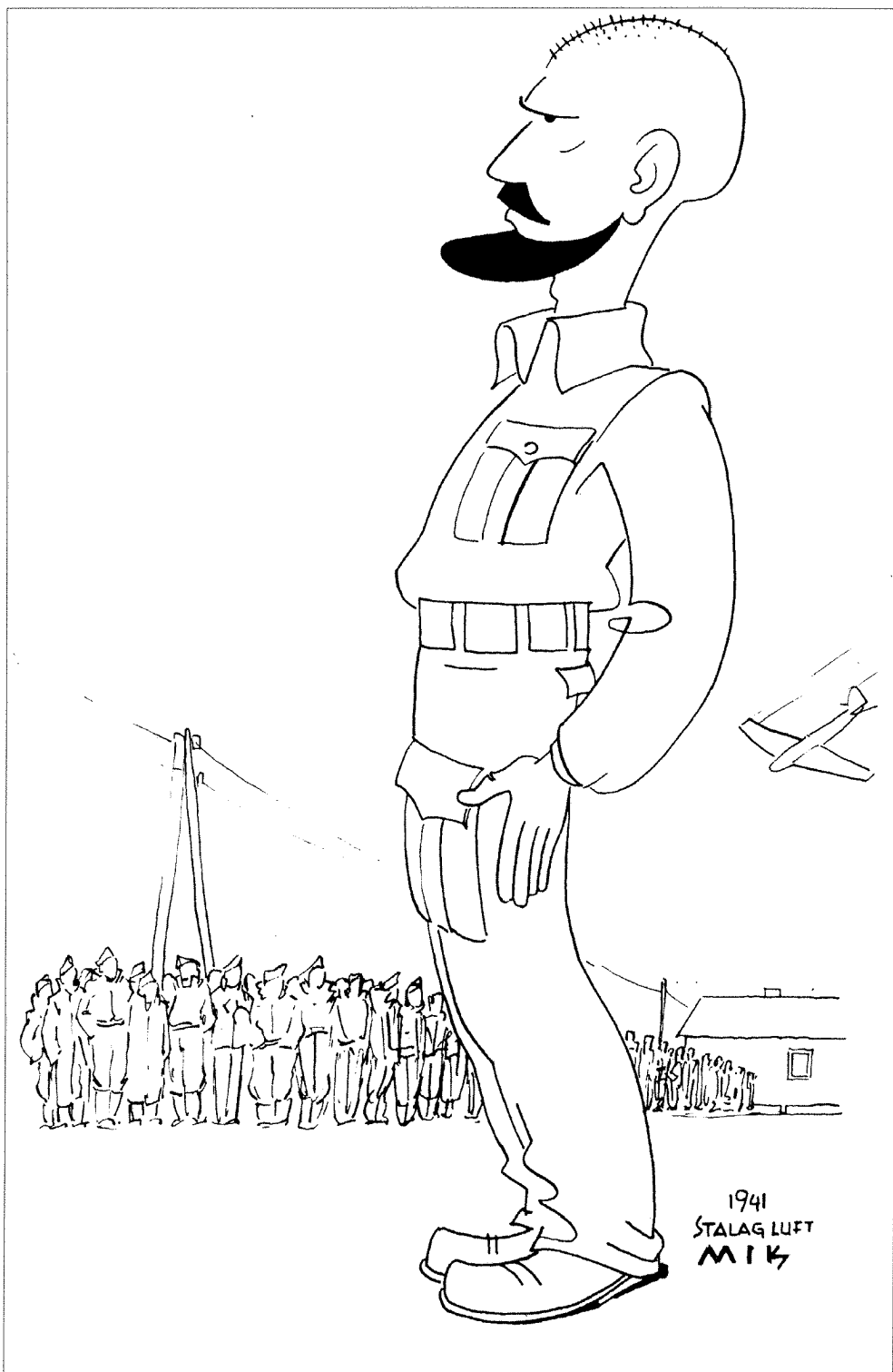
Čeh Valenta, tuš; 36x50 cm; sign. l. sp.: 1941 STALAG LUFT MIK.

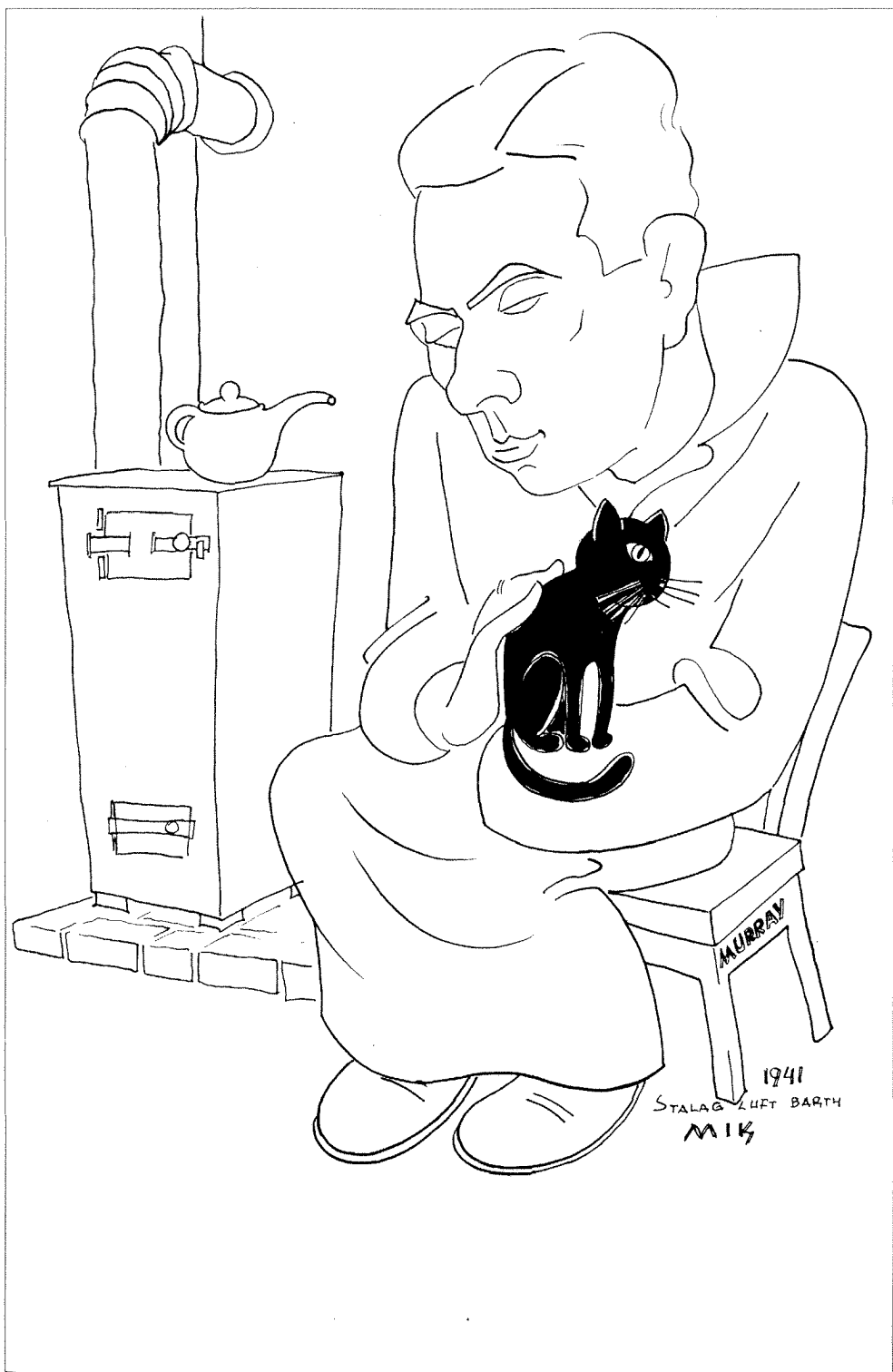
Čeh Cigoš, tuš; 35x50 cm; sign. d. sp.: 1941 STALAG LUFT MIK.

F/O Denny, tuš; 35x50 cm; sign. d. sp.: 41 MIK.

Apel, tuš; 35x50 cm; sign. d. sp.: 1941 STALAG LUFT MIK.

Murray, tuš; 35x50 cm; sign. d. sp.: 1941 STALAG LUFT BARTH MIK.

Hill, tuš; 37×39 cm; sign. l. sp.: 1941 STALAG LUFT 2 BARTH 41 MIK.

de Forest, tuš; 22×25 cm; sign. d. sp.: 41 BARTH MIK.

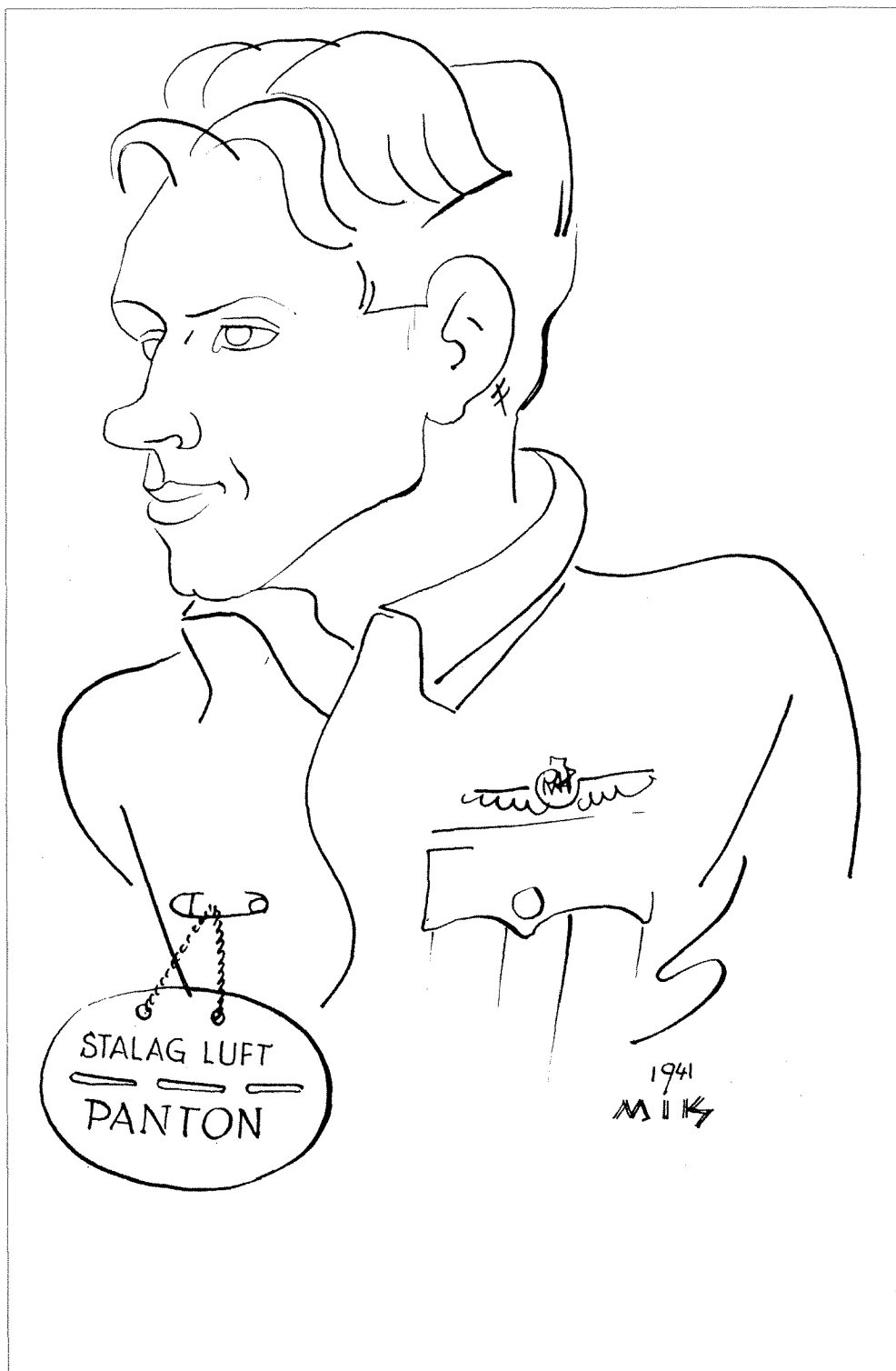
Fanshawe, tuš; 36x50 cm; sign. sred.: 41 BARTH STALAG LUFT MIK.

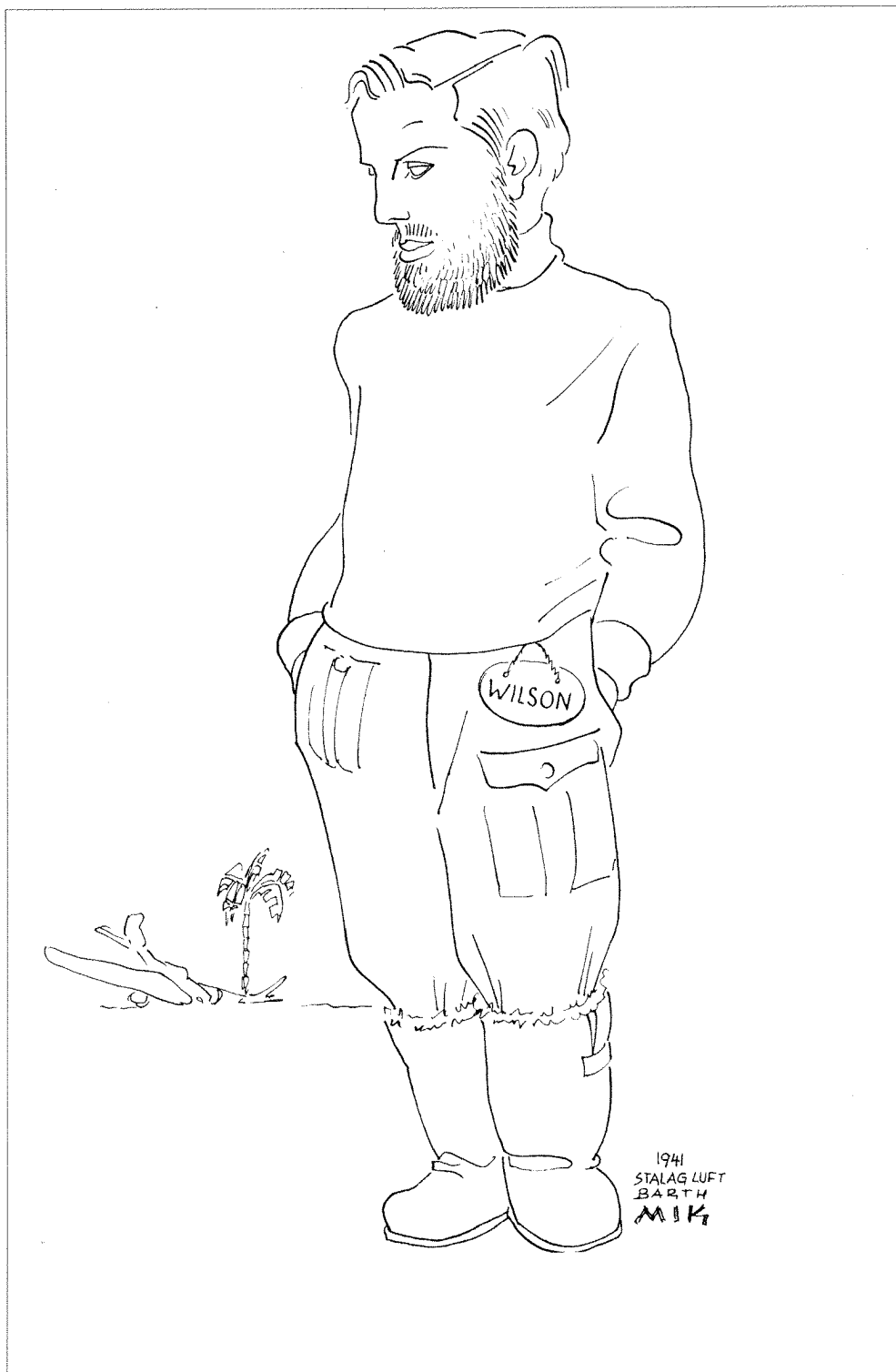
Čeh Vesely Erazim, tuš; 30x44 cm; sign. l. sp.: 41 BARTH MIK.

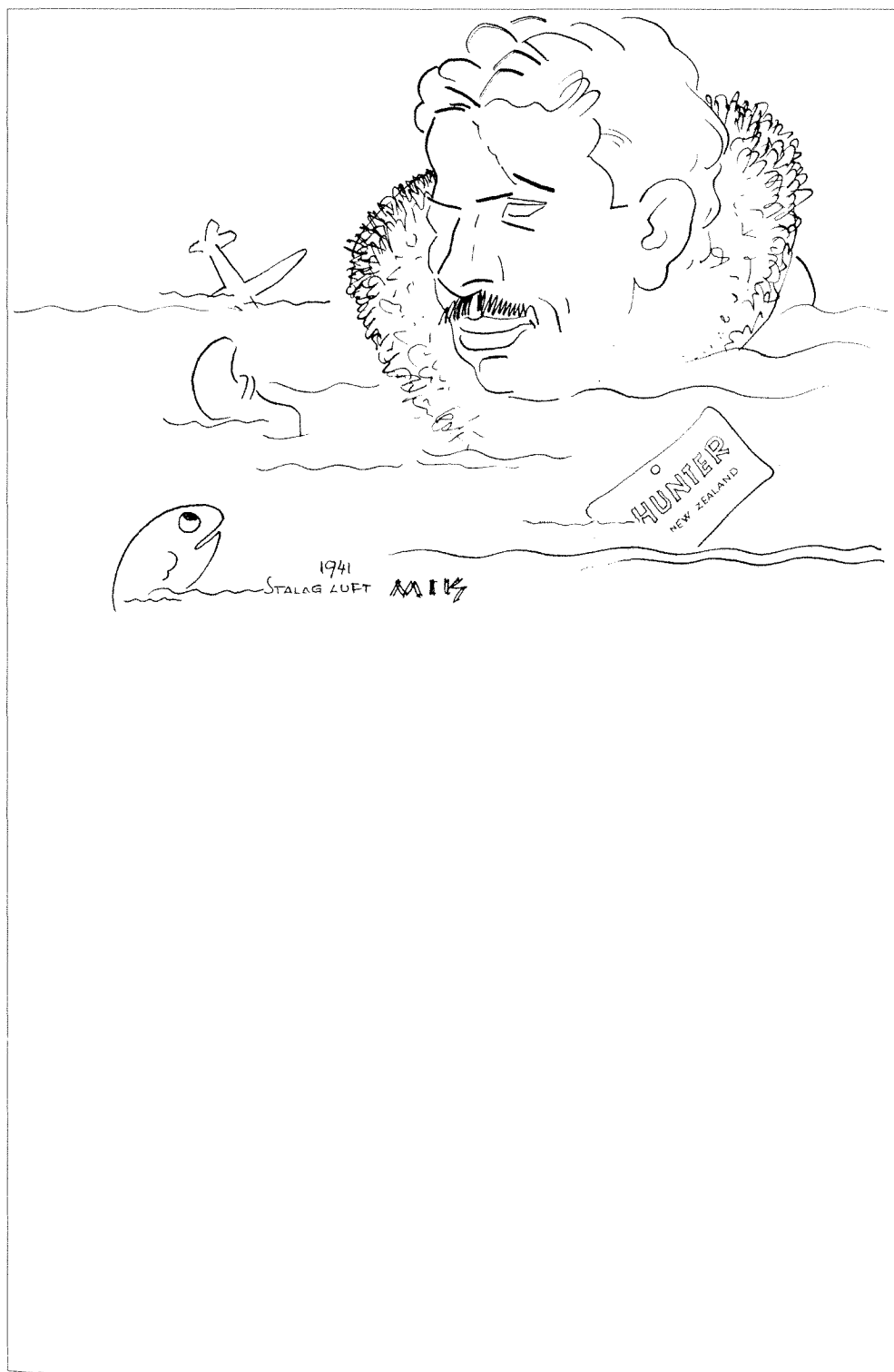
Parkhouse Junior, tuš; 35×50 cm; sign. d. sp.: 1941 STALAG LUFT MIK.

Panton, tuš; 36x50 cm; sign. d. sp.: 1941 MIK.

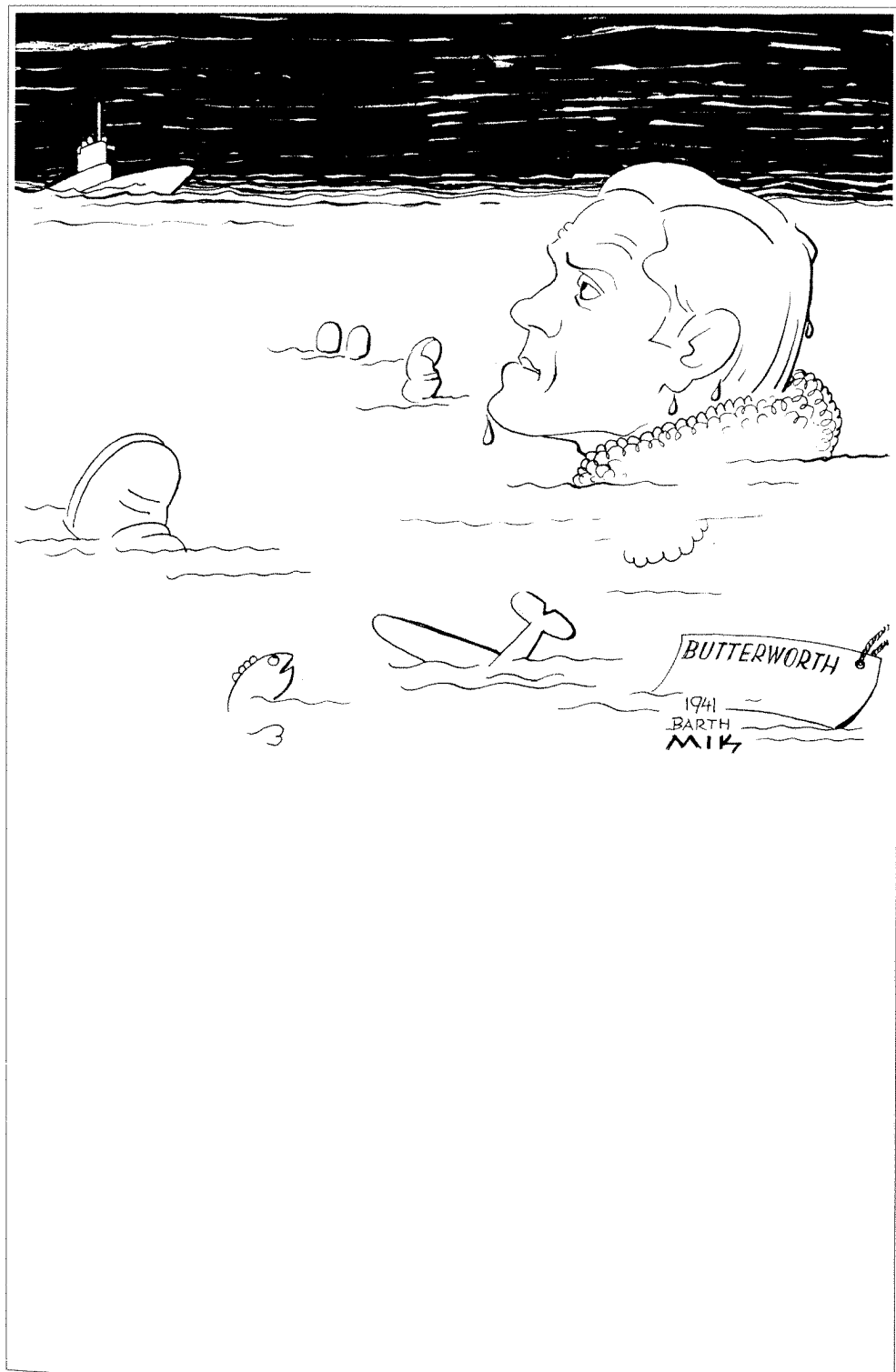
Wilson, tuš; 36x50 cm; sign. d. sp.: 1941 STALAG LUFT BARTH MIK.

Hunter, New Zealand, tuš; 36x50 cm; sign. sred. sp.: 1941 STALAG LUFT MIK.

Ormond, New Zealand, tuš; 32x30 cm; sign. l. sp.: 41 MIK.

Butterworth, tuš; 28×24 cm; sign. d. sp.: 1941 BARTH MIK.

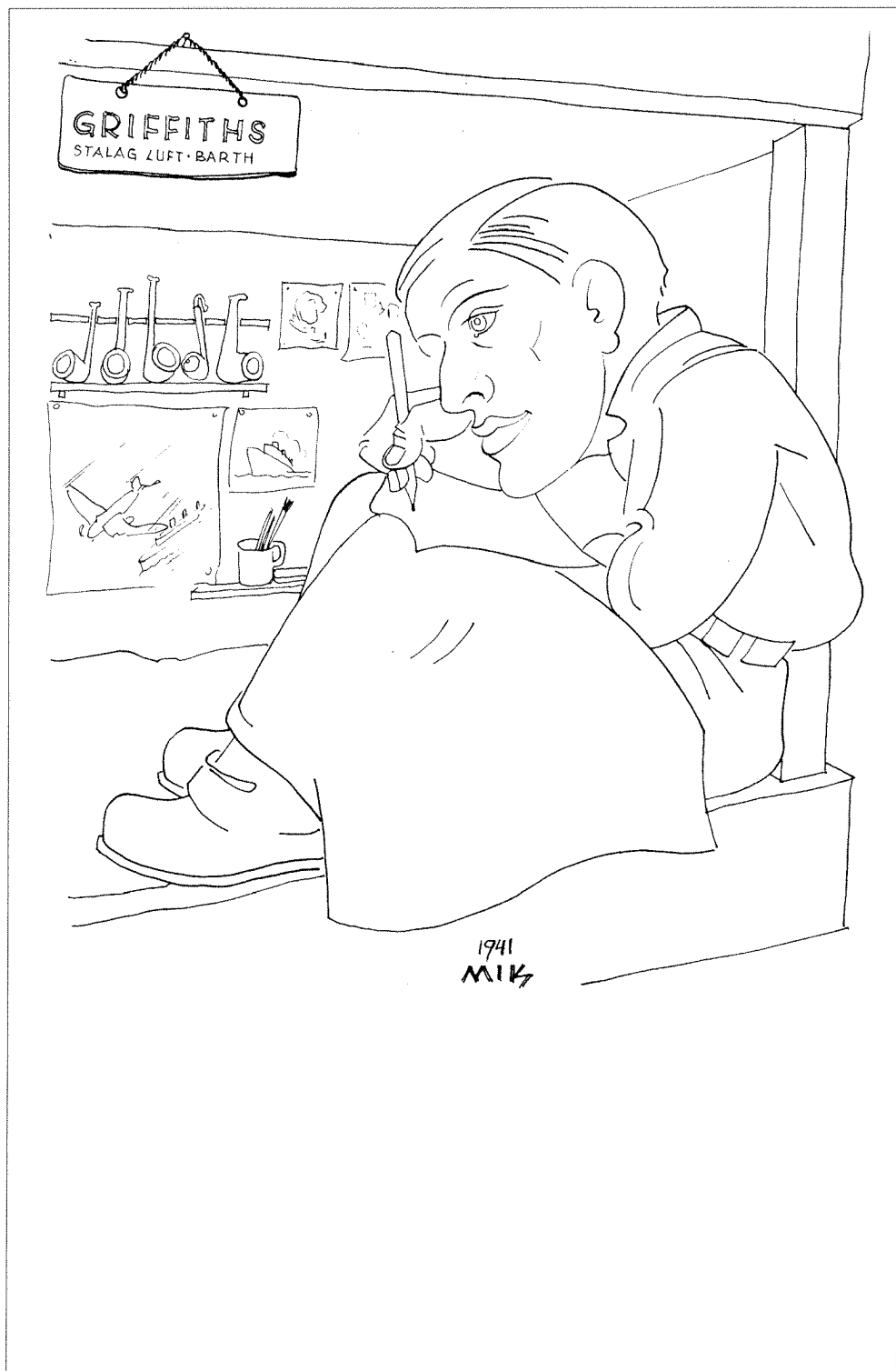
Gen, tuš; 33x42 cm; sign. d. sp.: BARTH 41 MIK.

MIK
BARTH 41

„POP“ GREEN

“Pop” Green, tuš; 29x34 cm; sign. d. sp.: MIK BARTH 41.

Griffiths, tuš; 36×50 cm; sign. sred. sp.: 1941 MIK.

Paketi F/O Buch, tuš; 34x39 cm; sign. l. sp.: 1941 STALAG LUFT MIK.

BARTH – STALAG LUFT*

28.4. – 20.11.1941

*Vse dalje, dalje veter nosi me od doma...**Sem mar suh list?*

ZOPET NA VLAKU ● V Frankfurtu so nas strpali v vagone. Zvedeli smo le, da gre naša pot menda nekam na sever, k Baltskemu morju, in da stoji naše novo taborišče na pesku zelo blizu morja. Vsak vagon je imel posebno stražo kakih 10 fricev (tako smo imenovali nemške vojake), ki so "loslosali" nad nami in pazili na nas.

Mi trije, Jugoslovani, smo se držali skupaj. Bili smo brez plaščev, zeblo nas je, prigrizovali smo od angleških tovarišev podarjene dobrote in se utrujali ob enoličnosti pokrajine in številnih večjih mest, od katerih smo od blizu videli večinoma samo kolodvorske naprave, predmestja in tovarne, povsod enake.

INTERMEZZO ● Naslednji dan smo dosegli Berlin in krenili naprej na sever. Med ujetniki je završalo od nervoznega, veselega, pa tudi po svoje skrivnostnega razpoloženja. Nekaj je bilo v zraku. Naši stražarji so kvartali v kotu večjega kupeja, po eden je stražil na hodniku izhode in stranišče, po eden pa je sedel v vsakem kupeju med ujetniki.

Čeprav se zaradi neznanja jezika nisem mogel pogovarjati z Angleži, sem kmalu uganil, da se pripravljajo na beg. Zbirali so popotnico: konzerve, čokolado, prepečenec, cigarete. Nekdo si je iznajdljivo privihal in prišil spodnji del predolgega plašča v ogromno malho in vanjo shranil zaloge. Poslušali smo enakomerno preskakovanje koles z ene tračnice na drugo, ujetniki so razdirali šale, ki jih nisem razumel, a sem se vseeno smejal; treba je bilo premotiti kvartajoče stražarje...

Prisedem k Nemcem in nedolžno "kibiciram", se pogovarjam s stražarjem in ga motim. Naenkrat pa zakriči stražar na hodniku, da je nekdo skočil z vlaka. Nemci nam nastavijo puške na prsi, nekdo strelja skozi okno, padajo zbegana povelja, da se nihče ne sme zganiti, drugače bo ustreljen, itd. Vojak potegne zasilno zavoro, vlak se ustavi, stražarji begajo po tiru, streljanje se stopnjuje. Med nami vlada tišina in ena sama misel: Ali je tovariš pobegnil? Ali je mrtev?

* Stammlager der Luftwaffe – stalno taborišče za letalce.

Čez kake pol ure privedejo begunca. Upehan je, radostno ga sprejmemo, on pa urno izprazni svojo malho in žepe, da mu Nemci ne bi rekvirirali za nas vse dragocenih dobrot. Sledi vesela pojedina, tovariš pa pripoveduje, da je med vožnjo skočil skozi straniščno okno in srečno padel v jarek. Hotel se je skriti v gozdiču ob progī, a gozdīček je bil premajhen. Straža je begunca opazila, obkolili so ga in moral se je vdati. Pozneje je v taborišču dobil za nagrado 10 dni zapora.

V vagonu pa so nas tedaj trdo prijeli. Morali smo sezuti obutev in jo postaviti na hodnik. Ostali smo bosī, poostrena straža nas je vsako uro skrbno preštela in tako smo naslednje jutro dospeli do postaje Barth ob Baltskem morju. Obuli smo se, pred vagoni so nas postavili v vrste in večkrat prešteli. Vsakemu ujetniku bo ostalo v spominu neznosno čakanje in štetje brez konca in kraja! Odgnali so nas v taborišče.

KRIŠTOF KOLUMB ● Sneg, barake, žice. Koliko tisoč kilometrov me loči od doma in mojih domačih... Bom kdaj našel pot nazaj?

Ločili so me od obeh rojakov, ki sta morala v podoficirski del taborišča, jaz pa sem se kot edini Jugoslovan znašel v baraki med samimi tujimi narodnostmi. Nisem se še prav dobro razgledal, ko me že obkoli četvorica in me nagovori češko. Spreleti me veselje, kakor da slišim naš jezik...

“Také tady?” (Tudi tukaj?) jih pozdravim, kakor vem in znam po češko. Potem se jim v nekakšnem slovanskem esperantu predstavim, da sem Krištof Kolumb, tisti, ki je pri odkritju Amerike tam tudi že našel češke muzikante... Zasmeljali smo se, led je bil prebit! Prvič.

Slovanski bratje Čehi so me takoj povabili v svojo sobico. Hitro so pripravili zakusko, kmalu so se nam razvezali jeziki. Moji gostitelji so bili Čehi Bušina, Cigoš, Križek in Valenta. To je bila prva ujeta češka prostovoljna posadka v angleškem letalstvu, ki je Nemci niso postrelili... Valenta mi je odstopil svojo posteljo in tako sem ostal mesec dni med vrlimi Čehi, ki so me tovariško uvajali v skrivnosti taboriščnega življenja.

TABORIŠČE ● Pomorjansko taborišče Barth – Stalag Luft je stalo na ravnih peščenih tleh kakih 300 m od večinoma mrkega vzhodnega Baltskega morja. Nikjer nobenega hriba, na vzhodni strani nekaj dreves, na severu ogromna vojašnica za flak artilerijo, po okoliških ravninah nemški rekruti v urjenju. Tri mesece smo lahko opazovali, kako so z neizprosnimi povelji: “Nieder! Auf!” (“Lezi! Vstani!”) iz bivših civilistov delali vojne robote. Puščoba, mrka, brezdušna puščoba v pokrajini in njenih ljudeh...

Taborišče je bilo razdeljeno v 4 oddelke: podoficirski, oficirski, nemški oddelek s komando, pisarnami in stražami – pred komando neogibna rdeča nacistična zastava s kljukastim križem, ki so jo zjutraj

obešali, zvečer pa nosili "spat" – ter oddelek Revier, kakor so Nemci imenovali ambulanto. V prvih treh barakah je stanovalo približno 700 podoficirjev, v nadaljnjih treh pa kakih 300 oficirjev, vsi sami ujeti letalski brodolomci.

Zima se kar ni hotela končati. Sneg je segal do polovice barak, debela bela odeja je pritiskala strehe k tlom, izpod njih so viseli veliki ledeni kapniki, da so barake kar izginjale pod belo gmoto. Skoraj neprestano je žvižgala burja mimo oken in prenašala sneg z enega konca taborišča na drugi. Zrak je bil prenasičen z morsko soljo, ki je povzročala srbenje na obrazih in rokah.

PREHRANA ☉ Ledeni mraz je vdiral v naše sobice skozi špranje, razpoke in reže. Dnevni obrok kurjave sta bili dve kocki (briketi) premoga na osebo; s tem si je moral vsak skuhati hrano s pomočjo angleških in kanadskih paketov, ki smo jih bili v enaki meri deležni vsi ujetniki brez razlike.

Nemški, ali kakor smo rekli, "državni" obrok hrane je namreč obsegal samo dva krompirja na osebo, malo kruha in veliko kuhane vode z dodatkom repe ali korenja. Skupno hrano so kuhali v posebni baraki podoficirskega taborišča in jo dostavljali v treh kanglah za tri barake. To vodeno brozgo so povečini požrla stranišča. Če pa je njena dostava le malo zamudila, je predstavnik ujetnikov takoj odločno protestiral pri komandi. Na moje vprašanje, zakaj se tako potegujejo za to slabo hrano, ki je nihče ne mara, so mi odgovorili: "Kar nam Nemci morajo dati, naj tudi dajo. Treba jim je uničiti čim več, tudi repe in korenja, da bo vojne prej konec!"

Predstavnik in starešina vseh ujetnikov v tem taborišču je bil angleški letalski polkovnik, krilni poveljnik Day, odličen oficir in tovariš, ki se je tako vneto zavzemal za dobro soujetnikov, da si je s tem pri Nemcih nakopal veliko neprijetnosti.

POSTANEM ŠTEVILKA ☉ Ujetnik, ki je na novo prišel v taborišče, je dobil svojo tekočo številko; čim nižja je bila, prej si prišel na vrsto pri delitvah paketov, pošte, hrane itd. Tako je zahtevala smotrna nemška organizacija.

Meni so dali: N° 523.

S tem sem torej za nacistične "nadjudi" postal ujetniška številka, ena med stotisoči, na pločevinasti tablici z zarezi, da so jo v primeru smrti ujetnika lahko prelomili: en del je ostal pri truplu, drugi je romal v OKW (Oberkommando der Wehrmacht, Vrhovno komando oboroženih sil) v Berlin. Izpisali so umrlega s seznama živih in morda celo poslali njegovim svojcem kratko obvestilo, da je N° ... umrl za oslabeledostjo srca... Tudi fotografirali so nas, od spredaj in od strani. Moj sotrpni pešak Pêro je to ceremonijo opisal po svoje:

"Kot druge so me danes postavili pred rjuho
 in fotograf vojaški me brž je vzel na muho.
 Številko iz kartona so dali mi na prsi.
 Nato odtisek palca. Vse to je dejstvo suho.
 Potem pa so mi marko obesili krog vrata,
 to je moj zadnji orden 'za zasluge iz rata'.
 Prenehaš biti bitje, kot so na primer drugi...
 Takole iz človeka čez noč številka rata..."

*Treba je živeti. Če umetnik tega ne
 zmore v tem svetu, si ustvari drugega.*

/R. Jakopič./

DELO V ATELJEJU Zgodil se je čudež: nemški poročnik, po rodu Avstrijec, je izvedel, da sem slikar, pa mi je prinesel oljnate barve.

Zakopal sem se v delo. Portretiral sem tovariše od jutra do mraka. Nekega dne sem se ojunčil in zahteval od zbornega oficirja posebno sobo, češ da sem Jugoslovan in slikar in da nočem biti drugim v nadlego. In res so mi jo dodelili, pa sem si v nji sčasoma uredil pravi atelje.

Pravijo, da najlaže prenašajo internacijo slikarji in muzikanti, ker se zaposlijo in imajo humor kot najboljše zdravilo zoper težke misli in obup. Brezdelje ubija, lega na srce in dušo, razjeda glavo. Delo, seveda če si ga smeš izbrati sam, pa te zamoti, vsega te prevzame, svet se ti zdi lepši in boljši. Delo je ščit zoper zlobo sveta, delo te duhovno sprosti sredi žic in za zapahi. Sredi vse puščobe taborišča sem bil pri svojem delu zadovoljen, skoraj srečen, seveda na svoj način.

Modelov, in to nadvse zanimivih, prav slikovitih, sem imel med soujetniki na pretek. Okrog mene je bilo na stotine obrazov, vsak je bil drugačen, a vendar je na vseh bila neka skupna značilna ujetniška poteza, ki sem jo z zanimanjem preučeval in jo skušal upodobiti s čopičem, svinčnikom ali peresom. Iskal sem dušo vojnega ujetnika in njen obraz na obrazih tovarišev raznih narodnosti. Veliko sem slikal v olju, kar na papir ali na kartone, ki sem jih prej prepariral z milnico, ki mi je ostajala od britja. Tako sem v osmih mesecih in pol bivanja v Barthu izdelal 72 portretov.

In še nekaj: kot edini Slovenec v vsem taborišču sem bil obsojen skoraj na popoln molk. Samo dva soujeta Angleža sta znala nemško. Prežal sem nanju in na tistih nekaj Čehov, da sem se vsaj o glavnih stvareh informiral in pogovoril.

Nekega dne je prišel k meni upravnik kantine, Anglež, s predlogom, naj napišem, kaj potrebujem za svojo gospodinjstvo iz taboriščne kantine. Razmišljal sem, kako naj se odzovem: angleško ne znam, češko tudi ne dovolj, nemško pa nočem. Spomnil sem se na svoj poklic in našel izhod: na polo papirja sem narisal kozarec, dve posodi za kuho,

veliko in malo žlico, nož, vilice, dva krožnika, glavnik itd. Ta moja originalna "naročilnica" je bila senzacija in povod za veliko smeha v taborišču. Romala je iz rok v roke, pa se je zato tudi dobava naročenega primerno zakasnila. Moje imetje pa se je povečalo za predmete, ki so za ujetnika nadvse dragoceni, čeprav so bili na primer kozarci takšni, da so stali po strani, ali da so se žlice zelo rade lomile itd. Največ se je v kantini prodalo toaletnega papirja, s ponosno nemško znamko Jodler na ovitku.

Čez noč sem torej postal slaven. Majhni vzroki dajo včasih velike učinke. Ko pa so pripeljali v taborišče še onih 31 polovljenih angleških beguncev iz Frankfurta in so podali mojo "karakteristiko", da nisem kak od Nemcev postavljen vohun, je bil led prebit drugič. Postal sem priljubljen kot "edini zastopnik najmanjšega naroda v Evropi." Tako so me označevali angleški tovariši, ko sem povedal, kdo so in kje na svetu žive Slovenci.

Moje imetje je naraščalo iz dneva v dan. Ujetniku pride prav vsak žebelj, vsak kos vrvice, papirja in kartona, vsaka prazna konzervna škatla. Če pa se seliš v drugo barako ali v drugo taborišče, ne veš, kaj bi vzel s seboj. Nekateri tovariši so v tem pretiravali; ko se je nabralo le preveč stvari, so Nemci opravili revizijo odvzemov "državne imovine". Pri tem je šlo z njimi seveda tudi marsikaj našega.

ZBORI ☉ Dasiravno oficirjev v ujetniških taboriščih niso smeli siliti k delu, je bil vendar vsak nekako zaposlen: ali pri organizaciji taborišča ali pa si je sam izbral zaposlitev s študijem ali ročnim delom. Poleg vsakdanjega življenja pa se v vsakem taborišču neprestano dogaja, čeprav podtalno in nevidno, in od časa do časa plane na dan v nenadnih vidnih dogodkih z ljubimi ali neljubimi presenečenji.

Tako je tudi v Barthu teklo življenje po dnevnem redu. Spanje, vstajanje, umivanje, zajtrk, zbori – stoj! O zboreh pa že moram povedati kaj več.

Apeli! Apeli! Kdo izmed bivših internirancev ne pozna te neprijetne, tolikrat preplete besede? Splošna redna zbora sta bila dnevno ob 9. uri zjutraj in ob 18. zvečer. Najprej je kakih 20 mož nemške straže v bojni opremi in s čeladami na glavi s pruskim baletnim korakom prikorakalo v taborišče, z njimi dva oficirja za štetje ujetnikov, dva prevajalca in trije podoficirji gestapovske šole (Gestapo – geheime Staatspolizei, tajna državna policija). Tem "špicljem" so dali angleški ujetniki ime Frettchen. Precej pozneje sem zvedel, da je to nemško ime za belo podlasico...

Straža nas je izgnala iz barak in jih zastražila. Na dvorišču so nas razvrstili v tri vrste po vrstnem redu imenikov; meni so kot edinemu Jugoslovanu dali častno mesto na čelu tega bataljončiča. Sledilo je

branje razglasov, odredb, zatem so tudi po večkrat preštevali ujetniške žive številke, za nameček je sledila še poimenska kontrola. Še posebno jezo so stresali Nemci na našega starešino, krilnega poveljnika Daya, ker je znal posebno pikro pogledati vsakega Nemca, ki je od njega oziroma od nas kaj zahteval. Bil si je z njimi neprestano navzkriž, ker ni skrbel, da bi bil v taborišču red po zahtevah Nemcev, čeprav je bil za nas vzoren. Ob takih priložnostih smo občudovali njegov pretanjeni nasmeh, posebno kadar nam je v angleščini objavljaj razne odredbe in prepovedi. Z mimiko svojega obraza je znal brez besed povedati več, kot če bi dejal: "Pišite me v kapo!" Večkrat so ga za nekaj dni vtaknili v zapor, pa ga niso ugnali v njegovem neutrudnem delovanju za koristi slehernega izmed nas.

Med zborom pa so trije "Freettcheni" brskali po naših barakah. Prevohali in premetali so vse kote in iskali prepovedane predmete, predvsem priprave za beg ali za kopanje podzemnih izhodov. To so bile vsakodnevne "male premetačine". Včasih so tudi v "prostem času" stikali po barakah, se nenadoma prikazali ob oknu in na vratih, večinoma z majhnim uspehom.

IZREDNI APELI ☉ Poleg rednih zborov smo imeli tudi izredne. Odvedli so nas v sosednji ograjeni prostor, kjer je stal njihov slaven laboratorij za kuhanje repe in korenja na vodi. Kakor čredo so nas strpali v tesno barako, jo zastražili od vseh strani in postavili straže tudi med nas. Tako smo stali, sedeli, čepeli ali ležali po ves dan in jedli le to, kar smo si prej v naglici vtaknili v žepe.

Med temi urami so se godile v taborišču čudovite stvari. Nemci so brezobzirno premetali vso našo prtljago in ropotijo, dvigali pod, odpirali lesene stene in iskali nove rove, skrivališča hrane, zemljevide in zapiske. Da pri tem ne bi omagali, so se krepčali iz ujetniških zalog priboljškov in kadili na naše stroške. Ko si se po končani proceduri vrnil v svoj brlog, si našel nov red: odprt pod in stene in vso svojo dragoceno lastnino razmetano po tleh, tudi je zmanjkalo tega in onega. Sledilo je krepko pridušanje oškodovancev v raznih jezikih in narečjih, pa tudi smeh onih, katerih tajnih skrivališč in priprav niso odkrili. V teh stvareh smo se sčasoma tako izurili, da so imeli Nemci z nami zares težko delo. Takšni zbori so trajali ali samo po četrto ure ali po celo uro ali tudi po dve do tri ure, odvisno od razporeditve nemških oficirjev in od mere sadizma, kolikor so ga imeli v sebi tisti dan.

Nikdar ne bom pozabil, kako nas je v zimskem času zeblo na zborih v snegu in burji! Nikdar pa tudi ne bom pozabil slikovitih podob prezebajočih tovarišev, odetih v vsa mogoča oblačila, v angleške plašče, francoske pelerine, poljske šinjele, zavitih in povitih v posteljne odeje, da so bili videti kakor mumije, ki ležejo vase...

TABORIŠČNA MODA ● Nekateri neugnanci tudi v taboriščnih okoliščinah niso pozabili na modo. Razne živo pisane ovratne cunje ali šale so zamenjali z zimsko ali "kosmato modo". Lasje, brki in brade so jim zarasli obraze, da si jim videl samo še nosove in oči. Neki sotovariš Anglež si je vse leto izmišljal razne spremembe v obleki, pričeski itd. Vsaka stvar mu je prišla prav za čim komičnejši poudarek ujetnika. Pozimi, v času dolgih las, si je nekega dne obril vso glavo, le na temenu si je pustil šop las in si jih na kitajski način spletal v kito, ki mu je štrlela z glave kakor strelovod. Stalno je tako zabaval vse taborišče s svojo taboriščno modo in smešnim vedenjem. Celo na zборе je prihajal vselej zadnji, da je imel pred zbrano družbo še posebej lepo priložnost pozdraviti nadvse strumno prisotne Nemce v duhu in skladu s komedijo, ki si jo je izbral za tisti dan.

ZABAVE ● Motil bi se, kdor bi mislil, da so ujetniki v našem taborišču mislili samo na resne priprave za beg in da niso poznali zabav. Nasprotno: mnogi so navdušeno premetavali karte za bridž, polagali pasjanso, drugi so šahirali, igrali tenis z obroči, nogomet, rugby ali pa vrtnarili in skrbeli za to, da so bili kupi na skrivaj izkopane zemlje zakriti vedno z lepo zelenečo travo. Imeli smo zabavni teater in orkester, pa tudi posamezni glasbeniki so po barakah zabavali ali mučili svoje soujetnike. Nekdo je gojil mačke, drugi je neprestano bral ali pisal in kadil svojo pipo sredi največjega hrupa, tretji je slikal, četrti je lovil "žrtve" za vedno nove stave. Mnogi so se ukvarjali z načrti za povojno delo in s proračuni zaslužka, ki se jim je nabiral doma v banki, medtem ko so ubijali dneve svojega življenja v ujetništvu. Vse so imeli točno izračunano. Kje se je nabirala moja jugoslovanska vojaška plača, nisem imel skrbi, saj sem vedel, da se prav gotovo ne nikjer.

Ujeti oficirji smo dobivali tudi neko, menda tretjinsko plačo v taboriščnih bonih, ki pa so bili veljavni samo v tem taborišču, zato jih nihče ni mogel prav izkoristiti. Kupiti ni bilo kaj, razen v kantini, kjer si za drag denar dobil slab glavnik (o katerem je šel glas, da mu je izpadel zob, če si ga samo pogledal), svinčnik, zvezek za učence osnovnih šol, brivski in jedilni pribor; večinoma je bilo to škartirano blago te ali one tovarne, s katerim so nemški kantinerji ogromno zaslužili. Boni so nam ostajali v žepih brez koristi.

Nekega dne se nam je ponudila priložnost za naročilo raznih tako imenovanih švicarskih stenskih ur. Kmalu nam jih je pripeljal tovorni avto celo skladovnico vseh velikosti in tipov. Večina ur je imela zgoraj okence in v njem kukavico, ki je z glasnim kukanjem naznanjala čas. Mene je vse to še posebno ganilo, saj sem se spomnil na kukavico kot znak ljubljanske radijske postaje, ki je morala v vojni utihniti. Spomnil pa sem se tudi na domače gozdove in planine, kjer je kukavica na glasu kot napovedovalka bodočnosti.

Nekaj dni smo se prav imenitno zabavali z večnim kukanjem teh ur; komaj je ena odpela svojo arijo, ji je že odgovorila cela vrsta drugih. Neko noč pa so v neki sobi hoté ali nehoté pozabili prekiniti kukavice. "Kuku, kuku", je donelo vso noč, dokler niso pričeli leteti škornji v nedolžne ure. Naše kukavice so utihnile...

ZANIMIVI TOVARIŠI ● Naposled moram kaj več povedati o soujetih tovariših. Angleži so bili v tem taborišču v večini, dalje Irci, Škoti, Kanadčani, Avstralci, Čehi in Poljaki, med njimi pa mi trije Jugoslovani, in še to vsak od nas od drugod; tako je bil eden zastopnik Srbov, drugi Hrvatov, jaz pa Slovencev. Torej pravo društvo narodov!

Vsi smo bili sestreljeni letalci in mnogi so prinesli v taborišče tudi sledove svojih čudnih vojnih dogodivščin. Med nami so bili tovariši s pohabljenimi udi ali brez njih. Mnogi so imeli komaj zaceljene opekline in hude rane, posebno na obrazu in po rokah, povzročene od plamenov gorečih letal, iz katerih so se v zadnjih trenutkih rešili s padali. Vsak tak ranjenec je imel za seboj svojo odisejado, ki je včasih že mejila na čudež. Neki Poljak je blodil 105 ur po morju; nekdo drugi je skočil s padalom iz gorečega letala z višine samo 70 metrov in se edini rešil, vsa preostala posadka pa je strmoglavila na zemljo 300 metrov proč od njega in z letalom vred zgorela pred njegovimi očmi. Nekemu tovarišu je letalo eksplodiralo v zraku; ker pa je bil ravno tedaj kot strelec v kupoli repa, je z repom vred, brez padala, padel z višine 1200 metrov in – ostal živ!

Čudne usode, čudne rešitve! Tudi moja rešitev na fronti se mi je zdela tem čudovitejša, čim več sem o nji razmišljal v zimski tišini dolgih ujetniških noči.

Souvažim večno nemško repo in korenje.

Paketi le telesu dajejo življenje,

a pošta hrani dušo in srce – da človek

v tebi ne pogine.

O, pismo usako je podarjen košček domovine.

Pero

POŠTA, PAKETI ● Kaj pomeni ujetniku pismo od doma, ve vsak, ki ga je sam kdaj težko pričakoval in končno prejel. Tako pismo ti lahko reši življenje ali pa te pogubi. Koliko zlobe je bilo v tem, da so nam oblasti v nasprotju z vsemi mednarodnimi dogovori na vse mogoče načine ovirale odpošiljanje in prejemanje pisem.

Tudi jaz nisem dolgo imel nikakega stika s svojci. Ženi in hčerki sem že iz Frankfurta pisal več dopisnic, prav tako tudi od tod, iz Bartha. Od nikoder ni bilo nobenega glasu, naša pošta je prav gotovo romala v koš. Končno je v juniju 1941 prišel moj prvi znak življenja v ženine roke in demantiral mojo že objavljeno in objokovano smrt. Žena si je v zmedi

prvega veselja nadela pisano rutico na črno žalno obleko. Te in take podrobnosti sem zvedel, ko sem konec julija prejel njen odgovor. Prvo pismo iz Ljubljane! Vsa baraka mi je čestitala, v meni se je veliko skrbi razpršilo v nič, grenka pa je bila novica, da je moje rojstno mesto, moja Ljubljana, prišla pod italijansko fašistično okupacijo.

Med vesele dni smo šteli tudi dneve dostave paketov, čeprav niso prihajali od doma, marveč iz Anglije in Kanade s pomočjo Rdečega križa. Bili so zares izdatni, vsak ujetnik tega taborišča brez razlike, ne glede na narodnost in čin, je prejemal mesečno po štiri zavitke, in to poleg zadostne količine cigaret in tobaka. S temi dobrotami smo se hranili; iz "uradnega" obroka smo pobirali le tistih nekaj krompirjev, repo in korenje s kuhano vodo vred pa smo metali v greznico. Krompir smo pomešali z mesnimi konzervami in vse to kuhali na razne načine. Vsak je imel svoje recepte, nekateri prav fantastične in originalne. Kaj vse smo skuhali na naših pečicah in pojedli brez posebne škode! Če ni bilo kurjave, smo v sili razbili kak odvečen stol in ga skurili. Ščasoma smo se v teh umetnostih tako izurili, da smo porabili čim manj materiala, postali smo pravi mojstri v varčevanju.

RED IN PROTIRE ● V prvih mesecih sem se počasi privajal angleščini, seveda samo po posluhu. Tako sem začel izločati posamezne besede iz celih stavkov. Spoznal pa sem tudi vso smotrno notranjo ureditev skupnega delovanja ujetnikov z lastno upravo in lastnim poveljstvom. To Nemcem nevidno delo je bilo dvojno: v korist taborišča oziroma vseh ujetnikov in v škodo in oviranje nemških taboriščih oblasti.

Nemški taboriščni red smo kršili, kjer je bilo le mogoče, svojega pa smo se zvesto držali. To sta bila red in protired, načrtno izvajana po navodilih našega poveljstva za vsako barako posebej in vse ujetnike skupaj. Tako na primer je bil zapovedan nered, kadar so nas Nemci klicali na zборе zaradi preiskav itd. Nemcem nismo smeli dajati cigaret in priboljškov iz naših paketov, v katerih smo prejemali dragocene stvari (ki jih Nemci v svoji državi že nekaj let niso več videli), razen v zameno za nekatere koristne predmete, katerih posedovanje pa nam je nemška taboriščna komanda prepovedala. To so bila predvsem sredstva za beg, kakor civilna oblačila, zemljevidi, kompasi, svetilke in drugo. V naših barakah so bili montirani radijski zvočniki, upravljani iz nemške taboriščne komande, ki so podnevi oddajali napihnjena nemška vojna poročila o "sijajnih zmagah" v Rusiji. S podkupninami na pravem mestu smo dosegli, da smo dva- do trikrat tedensko pol ure pred polnočjo mogli udobno poslušati originalna angleška poročila; tako smo dobili tudi podroben zemljevid okolice Bartha in še veliko drugih koristnih podatkov. To je bila moč naše skupne akcije, moč tovariške sloge!

Tistega dne, ko smo zvedeli, da je stopila Sovjetska zveza v vojno z Nemčijo, je zavladalo med nami nepopisno veselje. Saj nam je bilo

jasno, da se je nacizem ujel v nastavljeno past in da je njegov zlom samo še vprašanje časa.

MINISTRSTVO ZA BEG ☼ Glavno delo v taborišču pa je slej ko prej veljalo organiziranju za beg. Za takšne priprave smo imeli pravo "ministrstvo", poseben odbor s šefom, angleškim majorjem McDonnaldom na čelu. Beg se je pripravljalo po izdelanih načrtih do podrobnosti, za skupine posameznikov, ki so imeli predvideno točno določeno smer ali na Dansko, Holandsko, v Švico ali po suhem ali po morju, na vse strani. Vsak nov kandidat za beg se je javil odboru, ki ga je oskrbel z nasveti, obleko, hrano in drugimi pripomočki ter mu pomagal pri izvedbi. Organizirane skupine ujetnikov so podnevi in ponoči neutrudno kopale rove za beg; vsakdo je imel svoje odrejeno delo točno po načrtu taboriščne tajne organizacije.

OPAZOVALNA SLUŽBA ☼ Posebni, na raznih točkah taborišča skriti opazovalci so stalno oprezali in javljali prihod vsakega Nemca v taborišče oziroma njegovo potikanje kje zunaj v bližini ograde. V dnevnike so beležili vsak pojav do podrobnosti, podnevi in ponoči. Ker smo bili čez noč skoraj hermetično zaprti v barake in so bila okna od zunaj zadelana z lesenimi ploščami z zapahi, so ujetniki opazovali zunanji svet z nizkega podstrešja ali skozi luknjice v stenah barak. S pomočjo dogovorjenih znakov so bile tudi ponoči vse barake povezane med seboj.

NEMŠKI VOHUNI ☼ Po taborišču so vse noči hodile straže in detektivi z velikim psom volčjakom, ki pa je postal kmalu nekaj "saboter". Zmedle so ga naše spretno nastavljene mesne konzerve, še posebej pa ga je zbegalo posnemanje raznih živalskih glasov, ki so prihajali iz barak, kakor lajanje, mijavkanje, cviljenje in podobno, da so ga morali odstraniti.

V neki sobi so ujetniki odkrili v stensko opeko vdolan prisluškovalni mikrofoni, ki je bil z žico zvezan s taboriščno komando. Stvar je bila hitro rešena: mikrofoni so zvezali z električnim sobnim tokom in tako v trenutku uničili vse dragocene prisluškovalne naprave v komandi, ki so stale Nemce menda več kot 24.000 mark.

Nemškim vohunom se je večkrat posrečilo odkriti nove rove in druge priprave na beg, pa tudi ujetnikom se je večkrat posrečilo pobegniti. To je bil vselej vesel dan za vse nas, ob mrkih obrazih Nemcev. Naši stražarji so bili večinoma trdi, leseno se premikajoči možje, okorni in skrajno surovi Prusi, pravi roboti nacističnega vojnega stroja. V značilnih nizkih škornjih, s čelado, z bajonetom na puški, v dolgem plašču; pod to zunanjo opremo je tičal zmehaniziran človek brez duše in srca, celo brez lastne volje, gibal se je samo na ukaz.

"Wir haben das Lachen verlernt..." ("Odvadili smo se smeha...") so peli, ko so korakali skozi taborišče. In prav so peli! Tak tip te je napadel

neoboroženega in iznenada z izgrgrano psovko, s puškinim kopitom, sam ali v skupini. Tako mi je nekoč tak robot porinil bajonet skozi okensko steklo skoraj v obraz samo zato, ker sem gledal skozi zaprto okno, a sem pravočasno odskočil. Takšne "ljubeznivosti" so bile na dnevnem redu.

POVELJNIK IPISCH ● Nekega dne se je pojavil v našem Stalagu nov gestapovski komandant v osebi kapetana Ipsicha. Tako so izgovarjali njegovo ime angleški tovariši, morda se je pisal Epich ali kaj podobnega. Bil je čuden tip, kombinacija strahopetnega in okrutnega sadista. Samo prvi dan si je upal priti med nas na ogled in na prevzem dolžnosti. Njegov prvi pozdrav je bila grožnja, da pri njem ne bo nihče pobegnil, da bo izkoreninil take razvade in podobno. Pozneje pa je vedno le z ločenega, varnega dvorišča taboriščne komande strahopetno nadziral izvajanje svojih ukrepov, v taborišče samo pa je prišel le, kadar je bilo prazno.

REPRESALIJE ● Nova "moč" je uvedla preiskave vsak drugi dan, za kar so nas vselej za ves dan zaprli v barako sosednjega sektorja. Nato 14 dni nismo dobili nobenega paketa, zbori so postajali dolgi in daljši, brali so nam na dolgo razvlečene odredbe in prepovedi. Pred mrakom so nas z bajoneti nagnali nazaj v naše barake in zapahnili vrata in okna z deskami. Električno luč so nam neprestano ugašali, pa smo si na skrivaj pomagali z leščerbami iz margarine in vezalk za čevlje. Tako smo bili živi zabiti v barake od 17. ure popoldne do 7. ali 8. ure zjutraj, potem so se spet ponavljali zbori ali pregledi in tako brez konca in kraja.

POSTALI SMO KRTI ● Toda niso nas ugnali! V taborišču je šlo delo naprej še z večjo vnemo. V naši, v tretji baraki so kopali hkrati dva rova. Enega je kopala skupina pod mojim ateljejem, druga pa je grebla pod četrto sobico slavni "rov pod pečjo". Prvi rov so gradili le zato, da bi prevarali nemške vohune, ako bi izsledili odnašanje izkopane zemlje.

PREISKAVE NA VIŠKU ● In res so detektivski Frettcheni kmalu izvohali, da je nekaj novega v zraku. Nekega jutra so nam po zboru ukazali na desno in nas odvedli v zaporno barako. Medtem ko smo tako predremali dan, so Nemci temeljito in načrtno preiskali taborišče, posebej našo, tretjo barako in njeno okolico. Da bi za vsako ceno odkrili rov, so zaposlili vse svoje ljudi, ki so morali kopati dva metra globok jarek okrog in okrog barake. Manjkalo je samo še 8 metrov do sklenitve obroča, pa je eden izmed detektivov po dolgem plazenju pod barako odkril pod pragom moje sobice rov. Prepričani, da so dosegli svoj cilj, so prekinili nadaljnje kopanje jarka okrog barake – glavni rov, ki je segal že do žične ograje taborišča, je bil tako rešen v zadnjem trenutku.

Ko smo se zvečer vrnili v svoje sobe, smo brž ugotovili srečen položaj, pa je bilo veselja in zmagoslavja na pretek, čeprav so se tudi Nemci šopirili s svojo "zmago", torej smo bili vendar enkrat vsi skupaj zadovoljni. O odkritem lažnem rovu pod mojo sobo pa so angleški tovariši hudo-mušno trdili, da so ga kopali zame, da bi šel laže domov...

ROV POD PEČJO ● Glavni, neodkriti rov se je začel pod četrto sobo. Pri tem velikem delu je sodelovala skoraj vsa baraka, približno 90 ljudi. Določene skupine so kopale, druge so odnašale zemljo, tretje so izdelovale zemljevide, šivale čepice, kakršne so nosili ujeti Poljaki, ki so bili na prisilnem delu, a so se smeli svobodno gibati. Te čepice so imele posebno rumeno četverokotno značko s črko "P", kar je pomenilo "Poljak". Slikanje značk na belo blago so zaupali meni. Begunski kandidati pa so zbirali živila, se urili na dolgih sprehodih po taborišču, da bi si utrdili noge za prihodnje pohode, in se učili najpotrebnejših nemških besed in stavkov.

Načrt je predpisoval začetek rova v kotu sobice, kjer je na zidanem podstavku stala železna peč; nato naj bi tekkel pod barako in taboriščnim dvoriščem, od koder je bilo približno 15 metrov do žične ograde; 10 do 12 metrov daleč na drugi strani žice naj bi vodil v beli dan, v svobodni svet.

Najprej so prestavili peč. Nato so skoraj ves teden, kadar Nemcev ni bilo v bližini, brusili in izsekavali malto med opekami podstavka peči z noži, dleti in topimi predmeti. Zatem so dvignili tako izrezan blok sestavljene opeke v celoti in prikazala se je odprtina, skozi katero se je mogel preriniti človek. Sledilo je kopanje rova v treh izmenah: prva skupina je delala, druga stražila, tretja počivala, vse menjaje se in tovariško, brez veliko besed.

TELLHOW! ● Kakor hitro so naše straže opozorile, da je v taborišče vstopil nemški vohun, se je delo v trenutku prekinilo in tovariši so z neverjetno naglico zabrisali vse sledove. Po baraki je zadonel alarmni klic: "Tellhow!" Kaj je pomenila ta beseda, ali je bila morda izmišljena, da bi zavedla Nemce, ne vem. Doslej je nisem našel še v nobenem angleškem slovarju. Našim krtom pa je prav dobro služila kot svarilni klic za: "Nemec je v taborišču!"

V takem primeru je završalo v baraki kakor v panju. Najprej so zaklicali v rov: "Tellhow! Tellhow!" Iz luknje prilezeta dva tovariša, popolnoma gola in vsa umazana od zemlje. Brž skok v umivalnico onstran hodnika, po vsakem se ulije vedro vode, ki za silo izpere sledove zemlje, nekdo ju briše, drugi oblači... Medtem so drugi tovariši že pokrili vhod v rov z izrezanim blokom opeke, zamazali špranje s pripravljenim krompirjem in kruhom kakor z malto in jih posuli s prahom in smetmi ter

postavili peč nazaj na ploščo. Po nekaj minutah niti najbudnejše gestapovsko oko ne bi moglo opaziti kakih sledov. Vse to se je ponavljalo cele tri tedne dan za dnem.

Rov je bil okrogel, s premerom 80 do 100 cm, brez podpornikov. Tekel je meter pod zemeljsko površino, na vsakih šest metrov je bil širši izogibalni prostor. Notranjost rova je razsvetljevala električna luč, napeljana po žicah, ki so jih vzeli iz našega taboriščnega klavirja, ali pa margarinska leščerba v sardinski škatlici. Zemljo so izkopavali z noži, žlicami in konzervnimi škatlami, odstranjevali pa so jo s pomočjo predalčkov za pepel, ki so jih vzeli iz peči in jih navezali na vrvico. To so bili mali "hunti" naših taboriščnih rudarjev. Zemljo so skrivaj odnašali v košarah in zavitkih v prvo barako, da bi zavedli Nemce, če bi kaj opazili, in jo tam raztrosili pod pod, po podstrešju in med dvojnimi stenami barake.

Ko so nemški kopači kopali jarek okrog tretje barake, dela niso dokončali in jarka niso sklenili. Grozila je nevarnost, da bodo nekega dne odkopali še preostalo in odkrili dragoceni glavni rov. Naglo je padel sklep: rov mora biti dokončan še istega dne in naslednjo noč je treba tvegati pobeg. Ves dan so delale udarniške izmene in zvečer je bil rov skopan 28 metrov v dolžino, tako da je bil njegov izhod kakih šest metrov oddaljen od žične ograde na zunanji strani taborišča.

BEG ☼ Zvečer, ko so nas stražarji po zboru zaprli v barako, sta se skoraj dve tretjini stanovalcev naglo pripravili za beg v svobodo. Vzeli so vsak svojo že davno pripravljeno hrano, zemljevide in obleko. V okrilju noči so nameravali izginiti vsak v svojo smer, vsak po svojem načrtu.

Po celodnevnem direndaju sem bil tako utrujen, da sem legel v posteljo in trdno zaspal. Ponoči me zbudi silen ropot: slišim rafale, tri, štiri, pet zapovrstjo... strojnica s stražarskega stolpa strelja nekam v noč. Nato ropot in nemirno tekanje po hodniku gor in dol. Naenkrat vse utihne. Ležim in premišljujem: se je beg posrečil? Ali sem morda ostal sam v baraki? Kaj pomeni ta moreča tišina?

Vstanem in stopim na hodnik. Luč žepne svetilke se zasveti in se mi približuje.

"Kaj delate tu?" mi zagrmí nasproti glas nemškega oficirja. Ob strani stojijo štirje vojaki z vame uperjenimi puškami.

"Grem na stranišče," odgovorim in še nedolžno vprašam, "Kaj pa se je zgodilo?"

"Poizkus pobega. Pojdite naprej."

Nadaljujem svojo pot v garderobo v popolni temi; ko pa se vračam, začutim bajonet na prsih. Razburjeno dopovedujem stražarju, da sem isti kot prej. Šele ko se vrne oficir, me nažene v mojo sobo. Skozi priprta vrata na drugi strani hodnika zaslišim angleško zašepetane besede: "Mek je tudi tu!" (Angleški tovariši so mi dali ime "Mek".)

BAKANAL ● Ležem in čakam. Tišina traja kake pol ure, morda celo uro. Znenada me iz premišljevanja in dremavice spet vzdrami silen trušč v baraki – kričanje, razbijanje, divji smeh in petje, kakor v najživahnejšem nočnem lokalu velemesta. Vstanem, v temi vstopim v neko sobo in obstrmim: margarinska leščerba in ogenj iz pečice razsvetlujeta prostor in kopico angleških tovarišev, ki se smeji na ves glas, si polnijo usta z dragocenim proviantom, tudi mene silijo jesti sardine, meso, čokolado, bonbone itd. S petami škornjev tolčejo po škatlah mesnih konzerv, sardin, kondenziranega sadja, cigaret in raznih civilnih cunj, čepic, zemljevidov in drugih predmetov. Tovariši se krohotajo mojemu zaspanemu in začudenemu obrazu in mi pojasnijo vzrok svojega divjega bakanala: štirje tovariši so srečno pobegnili, peti se je umaknil rafalu strojnice in cela vrsta ubežnikov za njim je z njim vred spet prilezla nazaj v barako skozi rov pod pečjo. Zdaj pa je treba uničiti vse priprave, da ne pridejo v roke Nemcem, ki so že obkrožili vso barako. Jej, brat, in kadi, kolikor moreš!

Podobno se je odigravalo v vseh sobah do jutra. Iz dimnikov se je valil črn dim, po vsem taborišču je smrdelo po zažganih cunjah in živilih v vseh odtenkih. Okrog in okrog barake pa so prezebali vso noč nemški stražarji z naperjenimi puškami in čakali, kdaj se vname baraka in planemo ujetniki iz nje.

KOLEKTIVNA KAZEN ● Zjutraj ob 7. uri smo se umirili, pa so nas že izgnali na zbor. Ugotovili so manjkajoče štiri tovariše, mi pa, hajd, vsi na desno in v zaporno barako. To smo pričakovali, zato smo si vzeli s seboj polne žepe jedi in cigaret. In potem smo prav vse dneve meseca avgusta 1941 preživeli za kazen v tem zaporu, medtem pa so Nemci neprestano pretresali naša bivališča. Nazaj so nas odpeljali samo na večerjo, ki je obsegala dva kuhana krompirja v repni ali korenovi vodi, in na spanje.

Zaporno barako so blokirali od vseh strani. Bili smo tako na tesnem, da je le tretjina zaprtih ujetnikov mogla ležati na tleh, drugi pa so sedeli, čepeli ali stali kakor je pač nanese. Igrali smo karte, šah, nekateri so mirno brali sredi trušča in hrupa. Najiznajdljivejši pa so se zabavali s pobijanjem muh in tekmovali, kdo jih bo več. Naposled so prenesli to okrutno igro na letalsko polje: izrezali so iz papirja letala večjih ali manjših oblik in jih navezali na ujete muhe. Letalce z eno muho je bilo lovec, če je bilo vpreženih več muh, je bilo bombnik. Z napetim zanimanjem so opazovali polete svojih mušjih letal, in ne bi bili Angleži, če bi te igre ne zvezali z neogibnimi stavami. Tak je pač taboriščni humor. Pravijo, da je življenje kakor solata; užitno je le, če mu priliješ kisa – to so skrbi. Olje pa je humor...

Neprijetno je bilo vprašanje stranišč. To je velevažno poglavje vsakega taborišča. Neki tovariš je stalno zatrjeval, da bo o tej temi po vojni napisal debelo knjigo... V takšnih okoliščinah pa je bilo še posebno

mučno, saj smo morali čakati v vrsti po dve do tri ure, da nas je straža v majhnih skupinah spremila čez dvorišče in nazaj.

To je bila kazen za beg tovarišev, to je bilo zadoščenje poveljnika Ipischa, ki se je vsak dan sprehajal pred varno komando in sadistično užival ob pogledu na našo kolektivno mučilnico.

DVOBOJ ● Dne 31. avgusta je bil zadnji dan kazni, naslednji dan smo smeli ostati zopet v baraki. Zopet so nam delili pakete in pošto. Oddahnili smo si, a ne za dolgo.

Taborišče se ni moglo umiriti. Razmere so se tako zaostrele, da je prišlo do tihega dvoboja: na eni strani vsi ujetniki taborišča, na drugi Ipisch. Kdo bo zmagal?

Začelo se je s tem, da je čez nekaj dni spet izginil nekdo iz naših vrst. Nemci so iskali, a niso mogli ugotoviti načina pobega. Seveda ne, kajti ta tovariš se je med zborom vtihotapil v nemški tovorni avto v taborišču in se z njim odpeljal v svobodo.

Spet smo preživeli dva dneva v kazenski baraki, ko pa so nas tretjega dne pri zboru prešteli, sta spet manjkala dva tovariša. Nemci so samo strmeli. Za vsakega begunca so takoj poslali opis in sliko na svojo vrhovno komando zaradi zasledovanja in alarmiranja obmejnih postojank. Toda zakaj nas niso več kaznovali? Ali je zapihal drug veter?

Minilo je štirinajst dni. Medtem so nas večkrat preiskali. Trije Frettcheni so stalno stikali po taborišču, ponoči so se po trebuhih plazili pod barakami in prisluškovali, da bi nas zasačili pri kopanju novih rovov.

NEMCI V ŠKRIPCIIH ● Trajalo je nekaj tednov, da so polovili skoraj vse pobegle tovariše, nekatere že kar v okolici Bartha, večinoma pa na mejah Švice, Francije in Danske. "Nagrada" beguncem je bila za prvi pobeg deset dni zavora, za vsak nadaljnji pa primerno več.

Nekega dne je nemški zborni oficir pred našo zbrano srenjo ponosno izjavil, da so ujeli tudi zadnja dva begunca in da so ju poslali v kazensko taborišče. Toda že večerni zbor istega dne mu je dal odgovor: tovariša sta se, meni nič, tebi nič, pojavila na zbornem mestu po starem običaju.

Nemci so besneli. Nič jim ni pomagalo, da so jih s tiralicami iskali po vsej Nemčiji, tudi ne bajka o transportu v kazensko taborišče. Zborni oficir je požrl svojo lažno izjavo in molčal. Oba "begunca" pa sta morala v komando na zaslišanje, a na nobeno vprašanje nista odgovorila niti besede. Vtaknili so ju v zapor.

Čeprav se je vse to zdelo kot šaljiva potegavščina, je šlo Nemcem silno na živce. Ko so zopet nekateri nenadoma "izginili", so počakali štiri dni s prijavo na svojo vrhovno komando, ker so upali, da jih bodo našli skrite kje v taborišču. Beguncev pa ni bilo od nikoder. To pot so zares pobegnili in celo pridobili nekaj dni za potovanje brez tiralice.

Tako so se vrstili dogodki, tekma se je nadaljevala: taborišče je pripravljalo vedno nove pobege, Nemci pa so jih skušali preprečevati, toda ni jim uspelo. V teh mesecih so ujetniki izvrtali nič manj kot 27 rovov, dolgih od 4 do 34 metrov. To je bilo veliko, zares udarniško delo, dokaz živega angleškega športnega duha, pa tudi neugnanega hrepenenja po prostosti, čeprav samo za nekaj kratkih ur ali dni. Ko sem vprašal tovariše, ali se jim splača toliko truda za tako majhne uspehe, so mi odgovorili: "Na vsak način se splača... Vsaj eno noč spiš brez straže..."

EDINI USPEH ● Neko popoldne sem portretiral mladega, 22-letnega angleškega letalca. Bil je srednje postave, suh in bled, na obrazu je imel nezdrav izraz. Ob 4. uri popoldne pride nemški stražar in mu ukaže, naj si vzame posteljno odejo in gre z njim, da bo odsedel deset dni zapor, ker so pred nekaj dnevi pri njem našli za beg pripravljeno poljsko čepico.

Odpeljali so ga v zapor, naslednje jutro pa je izginil, čeprav je imela straža sobo tik poleg njegove celice. Odvil je vijake rešetke na zunanji strani okna, splezal skozenj, se splazil pod oknom stražarnice do žičnih vrat ambulantske pregrade, odkopal zemljo pod vrati in se preril na drugo stran do nemške komande. Tam je našel prislonjeno kolo, sedel nanj in se odpeljal v svobodo, čeprav ni bil niti najmanj pripravljen na beg. Mi pa smo ugibali, kakšna usoda ga je doletela, saj se ni vrnil med nas, kakor so se še vsi naši begunci doslej, prej ali pozneje.

POŠTA BREZ CENZURE ● Podnevi so krožila nad pokrajino nemška letala, ki so vadila polete z dva kilometra oddaljenega letališča. S posebnim veseljem so žvižgala tik nad našimi glavami čez taborišče. Ponoči pa so pogosto prihajala angleška letala in bombardirala Berlin. Tedaj smo imeli alarme, včasih pa, kadar so bombardirala bližnja mesta, so se tudi naše barake pošteno majale.

Nekoč se je angleško letalo spustilo čisto nizko nad naše taborišče in odvrglo nekaj obteženih pisem. Tista, ki so padla zunaj taborišča, so dobili v roke Nemci, dva pa smo prestregli med našimi barakami in "necenzurirani" sta prišli v naše roke. Bili smo presenečeni: med njima je bilo veselo sporočilo pobeglega tovariša, da je nekaj z zaplenjenim kolesom, nekaj pa peš prepotoval 600 kilometrov dolgo pot do Danske, nato priplul s pomočjo nekega ribiča na Švedsko, od tam pa v Anglijo. Za to potovanje je potreboval "samo" dva meseca in pol. To je bil edini naš tovariš, ki mu je v letu 1941 uspelo pobegniti in za katerega smo zanesljivo vedeli, da je prišel na Angleško.

Bili smo ponosni na ta veliki uspeh, kajti vedeli smo, da bo naš tovariš na Angleškem povedal, kako Nemci kršijo mednarodne dogovore v ravnanju z vojnimi ujetniki.

Naš dvoboj z Ipschem se je končal v našo korist!

SIRENSKI GLASOVI ☉ Ko sem se nekega večera iz kazenske barake vrnil v svojo sobo, sem videl, da so me v moji odsotnosti preselili v drugo sobo, kjer sem našel vso svojo ropotijo raztreseno po tleh. Čez nekaj dni so me Nemci obvestili, da bomo vsi trije Jugoslovani iz tega taborišča odvedeni v taborišče jugoslovanskih vojnih ujetnikov, nato pa domov.

Bili smo zares iznenadeni. Še bolj pa me je presenetilo, ko so me nekega dopoldneva poklicali v komando pred zloglasnega kapetana Ipischa.

“Šli boste domov,” mi je rekel priliznjeno, “rojeni sta na ozemlju, ki si ga je priključila Italija, postali ste Italijan.”

Ta novica me je tako presenetila, da sem debelo pogledal. On pa je nadaljeval:

“Poslali vas bomo torej domov. Vi pa se morate izkazati, da ste tega vredni. Do svojega odhoda nam lahko pomagate – zanima nas, kaj delajo naši Angleži. Poizvedite malo o njihovih pripravah na beg, kje kopljejo rove itd., medtem pa bo dospelo vaše dovoljenje za odpust iz ujetništva.”

“Vaše ponudbe ne morem sprejeti,” sem odgovoril. “Ker sem kot jugoslovanski oficir gost pri angleških tovariših, jim gostoljubja ne morem vračati z izdajstvom.”

“Dobro premislite stvar, da ne boste sami krivi, če boste ostali v taborišču.”

Prevaran sem se vrnil v barako. Naslednji dan me je obiskal pod-oficirski Frettchen in me skušal pregovoriti.

“Povejte komandantu, da vztrajam pri svoji odločitvi. Raje ostanem tu, kjer sem, kakor pa da bi šel domov za takšno ceno.”

To je bil zaenkrat konec in moj “zapik.” Tovarišem sem pojasnil vso zadevo in jim razodel, kaj Ipischa srbi. Kmalu zatem so moja rojaka, moja bojna tovariša narednika odpeljali v neko zbirno taborišče pri Hamburgu, in to brez mene.

PREPROGA ☉ Ni mi kazalo drugega, ko da sem pričel misliti na bližajočo se zimo. Temu primerno sem si preuredil sobo: stene sem prelepil s časopisnim papirjem in zadelal vse reže in špranje. Na stene sem obesil svoje slike in karikature, žarnico sem zakril s papirnatim senčnikom. Ko sem nekega popoldneva razmišljal, kako bi si še udobneje uredil svoj zimski brlog, me je prešinila ideja: v dveh urah sem naslikal imitacijo razkošne perzijske preproge z oljnatimi barvami kar na leseni pod. Soba je tako na mah postala elegantna in moderna. Vsak bivši interniranec ve, kaj vse je mogoče napraviti iz takih pustih kurnikov, če je človek le malo iznajdljiv. Vse taborišče se je smejalo, tovariši so v trumah hodili gledat čudovito “preprogo”. Ker me je že prijela zafrkantska žilica, sem še narisal, kako Nemci “selijo” našo barako v kazensko taborišče, kakor so nam pred nekaj dnevi grozili, češ da smo nepoboljšljivi “gangsterji”.

Zaradi takih privlačnih zanimivosti sem seveda imel vedno dosti obiskov. Še posebno sem se sprijateljil z angleškim letalcem Vivianom, skupaj sva posedala v dolgih razpravah ob čaju in pipah, medtem ko sem slikal.

BODOČNOST SLOVANOV ☉ Nekoč, ko smo se zbrali trije v ateljeju in se pogovarjali, je vstopil v sobo nemški zdravnik, ki si je pri svojem inšpekcijskem obhodu hotel mimogrede ogledati mojo slavno "preprogo", o kateri je glas prišel tudi do njega.

Razvil se je pogovor, ki je nemškega zdravnika tako razvnel, da nam je začel razlagati bodočnost Slovanov po nemških nacističnih načrtih nekako takole:

"Poljska, Češka, Jugoslavija – bodo prenehale obstajati. Vse prebivalstvo bo moralo na delo v Nemčijo. Vojni ujetniki se ne bodo vrnili domov, temveč bodo po vojni in zmagi ostali v Nemčiji; zaposlene bodo tudi ženske. Slovanske otroke bodo oddali v nemške zavode in jih tam preusmerili, kajti vsi Slovani so 'podljudje'..."

Očitno Nemec ni vedel, kdo sem, pa je tudi mene štel za Angleža. Moja angleška gosta sta me pogledovala, v meni pa je vrelo, vrelo... Ko je nemški zdravnik napravil manjši premor, sem se mu predstavil kot Jugoslovian in dodal, da je s tem menda povedano vse. Sledilo je zmedeno opravičevanje, češ da to ni njegov načrt, temveč načrt vodstva itd., potem pa jo je jedrno ubral iz sobe. Mi pa smo se malo jezili, malo pa smejali, vse s primernimi komentarji in prerokbami o prihodnosti Slovanov in Nemcev.

MALARIJA ☉ Severnomorsko podnebje nikakor ni bilo ugodno za moje zdravje. Škodila sta mi stalno spreminjajoče se vreme in vlaga, povrnila se je tudi moja stara znanka še iz jugoslovanskih orožnih vaj – malarija. Naglo sem hujšal, hrana mi ni teknila, užival sem v glavnem samo čaj in mleko v prahu. Zaskrbelo me je, da ne bi obležal v taborišču in morda celo v njem ostal za vedno.

Nemški zdravnik, ki je vedel za mojo bolezen, je prišel k meni in me povabil, naj pridem v ambulanto, da me bo z nekimi odličnimi francoskimi preparati zanesljivo ozdravil. Odgovoril sem mu, da se kot Slovan ne morem zdraviti v nemški ambulanti. Tako se je med nama vse končalo, ostal sem sam s svojo malarijo.

Neki nemški podoficir, ki nam je napravil več uslug, me je prosil, da ga portretiram. Na hitro roko sem namazal na karton njegovo podobo, za kar mi je vtihotapil v taborišče dve steklenici francoskega konjaka z izgovorom, da mi prinaša terpentini za oljnate barve. To žganje mi je dobro pomagalo lajšati bolezen. V taborišču mora človek napraviti trden sklep, da ne sme zboleti. Če mu uspe, zmaga; če ne, mu preti pogin.

MUZEJ ● Zvedeli smo, da so si Nemci uredili čuden in poučen muzej v poslopju komande, da bi se njihovi novinci učili odkrivati naše skrivne načrte. V veliki sobi so imeli v omarah zbrane od ujetnikov izdelane in zaplenjene pripomočke za beg, vse lepo urejene z nemško natančnostjo. Tu si videl razna z muko in na skrivaj izdelana oblačila, sešita s sukancem ali nitmi razparanih nogavic, navadne okrogle čepice in pa take s senčniki, izdelanimi iz usnja razrezanih letalskih škornjev. Dalje so imeli celo zbirko kompasov, vdelenih v manšetne gumbе, ki so jih letalci že od doma prinesli s seboj za primer zasilnih pristankov na neznanem ozemlju, in pa take, ki so jih naredili v taborišču iz magnetiziranih šivank ali britvic. Razstavljeni so bili zaplenjeni zemljevidi, ponarejene listine in škarje za rezanje žice, narejene iz dveh železnih palic, ki sta nekdam nosili vratca taboriščne pečice.

Nadvse zanimiva je bila razstavljena naprava za dovajanje zraka v rov, nekak ventilator na ročni pogon z velikim kolesom z držalom za vrtenje, z zabojčkom in prenosnim kolesom z jermenom, vse izdelano iz konzervnih škatel, lesa, kartona in usnja. Pravi perpetuum mobile! Zraven so hranili tudi nekaj po dva metra dolgih zložljivih kosov okroglih papirnatih cevi za dovod zraka v rove. Bilo je še veliko večjih in manjših originalnih izumov, izdelanih skrivaj in z velikim trdom na najenostavnejši način, tako rekoč iz nič. Iz vseh je dihala eno samo neugnano hrepenenje ujetnikov po sanji vseh sanj – po svobodi.

TROJANSKI PES ● Kljub vsemu pa so se priprave na nove bege v taborišču nadaljevale. Najprikladnejša za podzemeljsko pot iz taborišča je bila srednja baraka. Pod njo je sčasoma nastalo kar sedem rogov in nič čudnega ni bilo, da je zemlja pod enim vogalom barake končno popustila, tako da se je ugreznil za kakega pol metra v zemljo. Zaradi tega so se raztegnile stene in udril se je strop.

Ko so nekega dne Nemci spet blokirali barako in so najspretnější "špiclji" vohali za novimi rovi, se je nekemu stražarju nenadoma vdrla zemlja in pogreznil se je vanjo, kakor da bi ga sam zlodej potegnil vanjo. Bil je presenečen, pa se je le zadovoljno muzal; odkril je rov in si zaslužil nagrado deset dni dopusta. To pa je bilo le naključje. Nemci so brž pripeljali tovorni avto in se vozili z njim okrog barak, da bi odkrili, ali se bo še kje drugje vdrla zemlja. Toda ostala nam je zvesta, zdržala je, čeprav je bila prevrtana na vseh koncih in krajih. Take vesele dogodivščine sem upodobil v karikaturah in jih razstavil v svoji delavnici v smeh in zabavo številnih obiskovalcev.

Nekega dne me obišče deputacija angleških tovarišev z naročilom, da jim narišem psa volčjaka v naravni velikosti. Sliko bodo prenesli na blago in sešili iz njega kostum za psa. Nekdo se bo preoblekel v psa, drugi v nemškega tolmača in tako se bosta v okrilju noči poskusila pretihotapiti iz taborišča.

Smejal sem se novi fantastični ideji, pa sem pomislil na to, da so se tudi stari grški oblegovalci po nasvetu premetenega Odiseja v trebuhu lesenega konja pretihotapili v Trojo. Zakaj ne bi naši fantje s pomočjo "trojanskega psa" prišli iz naše Troje v svobodo?

Izdelali smo "psa" in se imenitno zabavali, ko se je nekaj dni učil hoditi po baraki. Do bega pa ni prišlo zaradi tehničnih "pasjih" težav.

Kakor je to nekatere tovariše po svoje razžalostilo, nas je vendarle vse razveselila novica, da je naš inkvizitor gestapovski kapetan Ipsich predstavljen nekam v Romunijo. Že čez dva dneva nas je zapustil brez slovesa.

Tod v srcih ognji ne gorijo...

SPREHOD OB MORJU ☉ Novi komandant taborišča je postal neki nemški major, ki pod prejšnjim režimom ni imel nobene besede. Bil pa je v prejšnji vojni pet let v ujetništvu, zato je bil dokaj uvideven, včasih nam celo naklonjen. Poznal je pač ujetništvo iz lastne izkušnje.

Ob neki priložnosti si je ogledal tudi moj atelje s slavno preprogo, ki mu je zelo ugajala. Izkoristil sem to in ga prosil, da mi dovoli sprehod po okolici in ob morju, da bi si ga ogledal z radovednimi očmi slikarja, če sem že prišel tako daleč na sever. Dovolil mi je enourni sprehod po okolici taborišča, seveda v spremstvu oboroženega nemškega podoficirja.

Krenila sva proti vzhodu k obali. Razgled mi je zapiral redek gozdiček, na jugu se je raztezala ravnina do bližnjega mesta Barth. Na obzorju sem v daljavi videl nekaj značilnih mlinov na veter. Okrog se je širilo polje, med travniki so bile velike lise mivke, tam so se urili nemški flakovci s svojimi topiči.

Prišla sva do obale. Vsepovsod peščene sipine z nizkim grmičevjem in bičevjem, tu in tam nekaj okleščениh dreves, za njimi pa morje, Baltiško morje. In zazdelo se mi je, da sem po njegovih vodah dobil zvezo z daljnimi valovi, ki pljuskajo ob naš dragi Trst, naša velika vrata v širni svet, po katerem moj slovenski narod že stoletje hrepeni in odkoder je samo še majhen skok stotih kilometrov do mojega rodnega mesta, do bele Ljubljane! Misli na dom in svojce so se mi kot sivi galebi spreletavale po glavi, ko sem skušal na hitro naslikati podobo tega morja.

Povsod sivozelenkasta voda, podobna našim rekam po dežju. Ob obali ribiške barke z rumenim jadrom. Na obzorju temne zavese oblakov, ki prehajajo v sive gmote in se podijo čez morje. Na severni strani stojijo ob obali večje nizke stavbe, kakor na pol zabite v zemljo. Spremljevalec mi pojasnil, da je to tovarna, kjer delajo ženske interniranke. Napravil sem nekaj skic v barvah, ki bi utegnile dobro služiti tudi mojim tovarišem za orientacijo na begu. Moj edini izlet v svobodo je bil končan.

Ves večer sem bil pod vtisom neznosne puščobe te pokrajine. Nenadoma mi je postalo jasno, da tudi ljudje, ki živijo tu, ne morejo biti drugačni, da nimajo ne srca ne duše ne humorja. To je domovina mrzlih, nadutih vzhodnih in zahodnih Prusov in Pomorjancev, domovina junkerjev, pruskega militarizma in imperialističnega šovinizma, ki sta prinesla Evropi in vsemu svetu v zgodovini že toliko zla, prav posebno še v okviru Hitlerjevega tretjega Rajha.

RUSI! ☀ Rusi pridejo! Tako je završalo nekega dne po taborišču. In res, še isti večer so Nemci pripeljali v našo ambulanto 11 ruskih ujetnikov. Privlekli so jih z večjo skupino nekam v bližnjo okolico na delovno komando, pa so omagali, še preden so začeli prisilno delo. Izvedeli smo, da jih je pet še isto noč umrlo zaradi izčrpanosti.

Naslednje jutro smo s Čehi zbrali nekaj mleka, čokolade in drugih okrepčil in jim jih poslali v ambulanto. Z izgovorom, da grem zaradi svoje malarije na pregled, sem se tudi jaz pretihotapil do njih. Tam je ležalo šest skoraj golih okostij in otožno vdrti oči so me nemo spremljale.

Pristopil sem k posteljam in vprašal prvega bolnika: "Odkod si, tovariš?"

Zamrmral je nekaj besed, iz katerih sem razumel samo "Smolensk". Tam je torej doma. Nadaljeval je v presledkih nekako takole:

"Veliko borbe... peš smo prišli do sem... Nemec ne da jesti..."

"A kako se drži ruska vojska?" sem ga še vprašal.

"Veliko Rusov, veliko vojske, veliko orožja. Mi bomo zmagali!"

Tako je govoril preprost ruski človek jeseni leta 1941, ko je umiral v mrzlem nemškem suženjstvu. Tako je veroval v zmago ob času, ko se je nacistični val divjaštva in uničevanja bližal Moskvi in je Hitler že pripravljaj proslavo njenega padca. Priznati moram, da mi je ta ubogi, izmučeni ruski vojak na svoji smrtni postelji vlil v srce dovolj poguma za dolga štiri vojna leta...

Krepka narava teh Rusov pa je premagala celo smrt. V dveh tednih je spravila na noge vseh šest preživelih tovarišev. Dali smo jim hrane in obleke, da so ju morali z vozičkom odpeljati na svoje delovno mesto. Nikdar ne bom pozabil, kako je vsa šesterica vozila tisti voziček in pazila, da ne bi kaj padlo z njega.

Z globokimi pokloni so se nam zahvaljevali ti izmučeni junaki, naši veliki slovanski bratje, dokler niso izginili v daljavi.

KOLEDAR ☀ V ujetništvu minevajo dnevi na videz brezplodno; misliš, da nisi nikomur več potreben. Brodolomec si, ki pasivno čaka na konec vojnega zapleta. Z nekim nemirom čutiš, kako ti minevajo najboljša leta, kako se z vsakim dnem odkrhne nov dragocen del tvojega življenja. Posebno mlajši ujetnik težko razume, da lahko tudi v ujetništvu opravlja svojo funkcijo, da ga šteje njegov narod v svoji obrambi za stražarja tudi na tej postojanki, kjer ga tudi potrebuje.

Kakor je navada v vsakem taborišču na svetu, smo tudi mi v Barthu merili čas. Koledarjev nismo imeli, a smo si jih naredili sami, vsak po svoje. Svetniki, nedelje in prazniki, dnevi v tednu, nič od tega ni bilo važno, važen je bil datum, ki je imel na koledarju svoj kvadrat. Prečrtavali smo dneve, ki smo jih že "odslužili", in hrepeneče gledali še neprečrtane, ki bodo morda prinesli pismo ali paket od doma ali pa neznane nove udarce usode – in končno konec vojne. V tem smo bili vsi kakor otroci, ki nestrpnost štejejo dneve pred Miklavžem in božičem. Moj koledar pa je imel še to posebnost, da sem zbral na njem podpise tovarišev, ki sem jih v taborišču portretiral za spomin.

DOMOV ALI NE DOMOV? ☉ Čutil sem, da se kljub vsemu bliža moj odhod. Narisal sem karikaturu, kako imam kot edini preostali Jugoslovčan v taborišču svoj ograjeni "sektor", kjer me kot novega "Italijana" straži angleški ujetnik. Norčeval sem se iz Nemcev, ker so me imeli kot "italijanskega zaveznika osi" zaprtega za žicami.

Po nekem jutranjem zboru me obišče novi nemški komandant in mi sporoči, da je bila moja vrnitev zadržana. Svetuje mi, da napišem predlog za odpust na italijanski konzulat v Berlinu, saj so Slovenci, rojeni na jugoslovanskem ozemlju, ki ga je okupirala Italija, iz drugih taborišč že odšli domov. Posvetoval sem se s tovariši in nato sva s prijateljem Vivianom sestavila dopis.

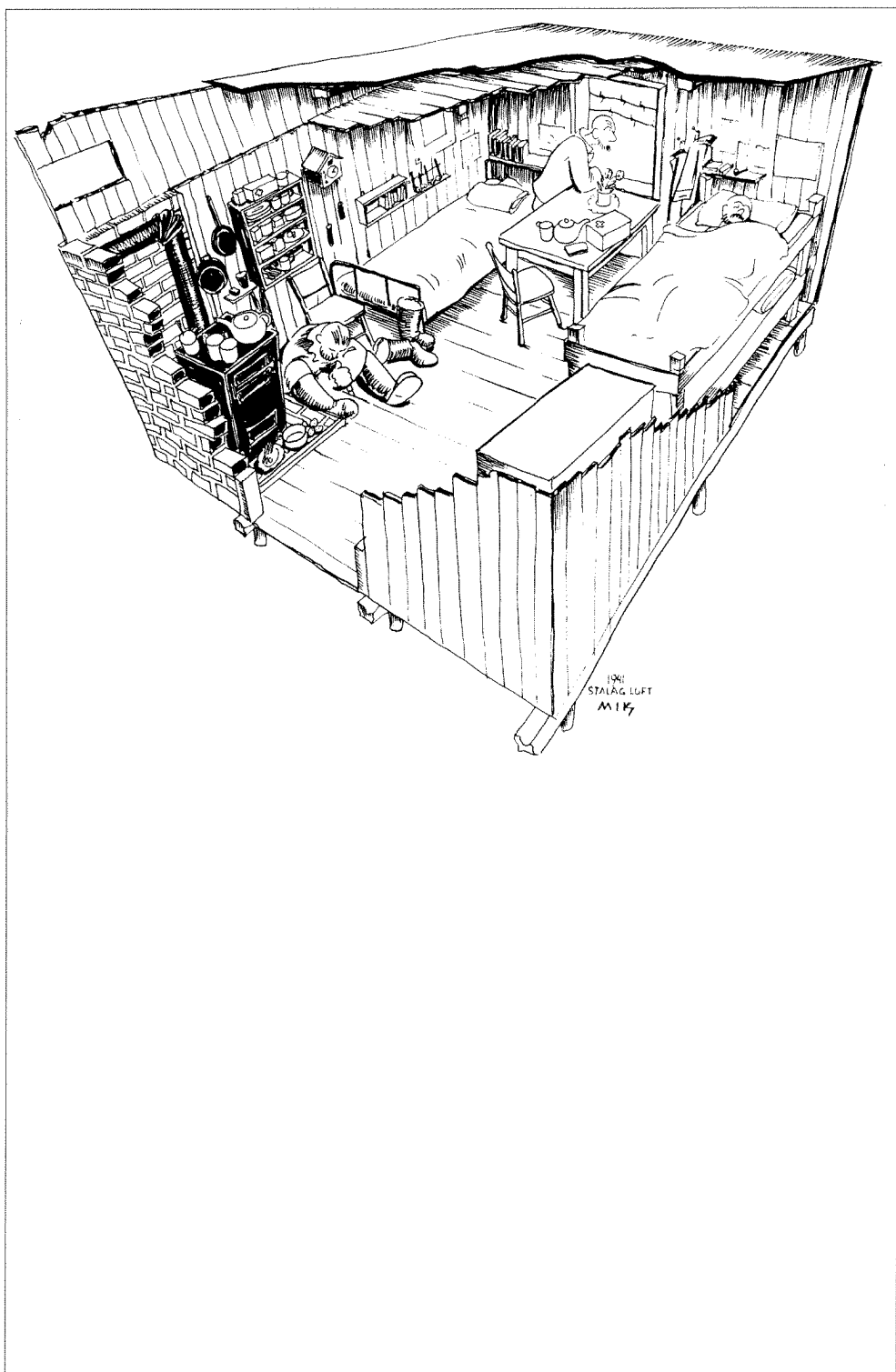
SLOVO ☉ V šestih dneh je prišel odgovor in obvestilo komandanta, da odpotujem čez tri dni. Pospravil sem svoje stvari, posebno slike in skice, in se poslavljaj od tovarišev. Vivianu sem moral obljubiti, da bom po srečni vrnitvi domov oziroma po vojni iz svojih taboriščnih slik sestavil knjigo, ki bo za vse naše soujetnike spomin na lepe in žalostne dni Stalaga Bartha.

Tri dni sem jemal slovo od angleških, čeških in poljskih ujetnikov letalcev, s katerimi sem se ves čas tako dobro razumel. Pregovarjali so me, naj ostanem, a sem bil od malarije tako izčrpan, da sem z največjim domotožjem želel slišati zopet svoj jezik, naj si bo kjer koli, in za to tvegati vse.

Dne 20. novembra 1941 ob 4. uri smo si še krepko stisnili roke in že sta me dva nemška vojaka odvedla iz taborišča. Po pregledu prtljage in žepov me je prevzel nemški poročnik, neki meteorolog iz Hamburga. Rekel sem, da zaradi oslabelosti ne morem nositi svojih stvari sam, pa so mi jih nesli Nemci na kolodvor.

V popolni jutranji temi nisem več videl Bartha, kjer sem preživel v dolgih osmih mesecih največ raznovrstnih doživljajev in se uvedel v ujetniško taboriščno življenje, ki se je pozneje v drugih taboriščih v mnogočem ponavljalo. Zato sem ga tudi podrobneje opisal.

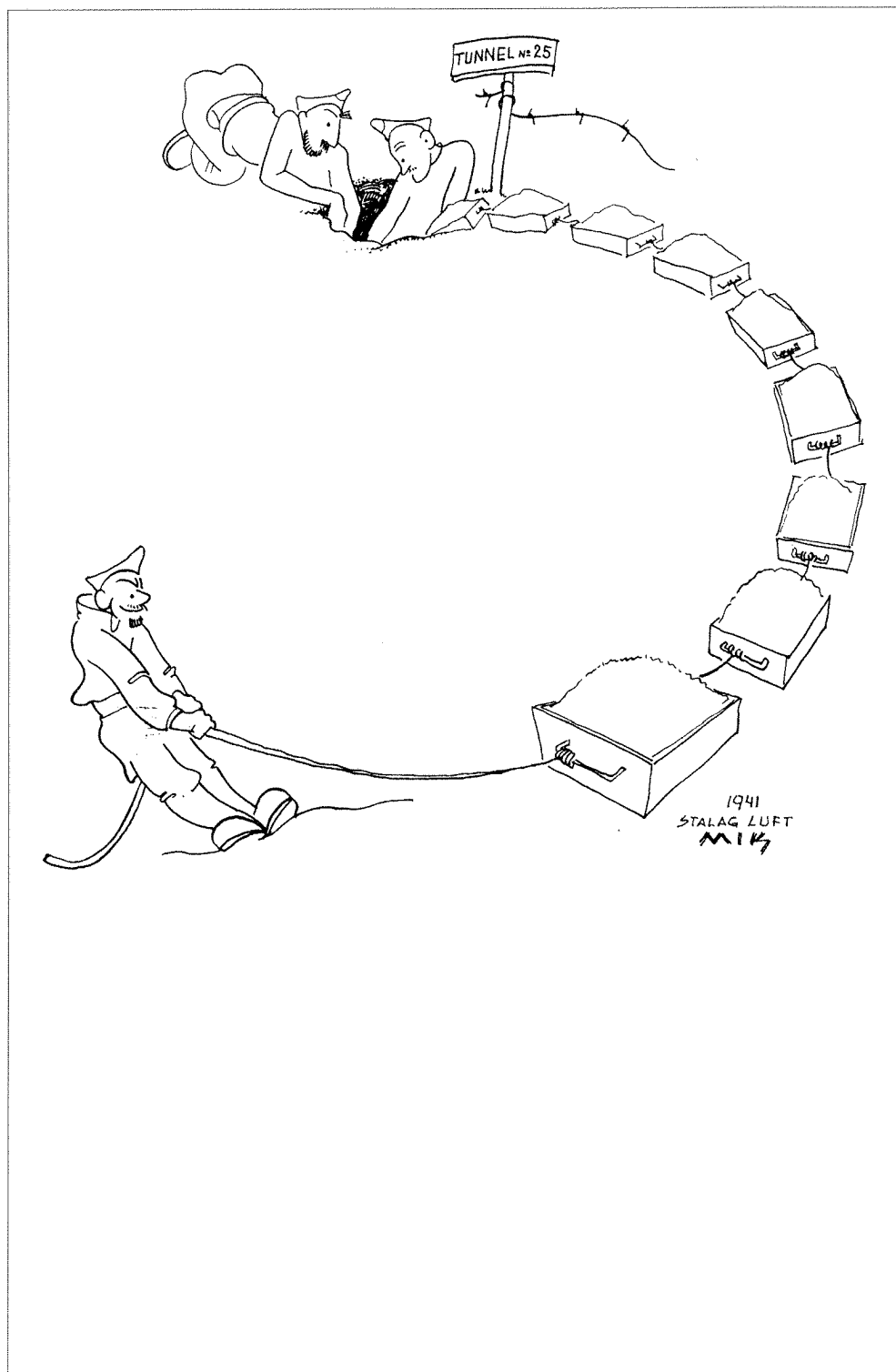
Vlak je potegnil, spet v neznano smer. Jaz pa sem mislil samo eno: Ali vodi ta pot domov ali ne?

Bivališče v baraki, tuš; 34×41 cm; sign. d. sp.: 1941 STALAG LUFT MIK.

Orodje za kopanje rovov, tuš; 36×50 cm; sign. d. sp.: 41 MIK.

Tunnel No. 25, tuš; 34×42 cm; sign. d. sp.: 1941 STALAG LUFT MIK.

Prijatelja, tuš; 34x42 cm; sign. d. sp.: 1941 STALAG LUFT MIK.

Presenečenje, tuš; 30x43 cm; sign. d. sp.: MIK BARTH 41.

Budno gestapovsko oko, tuš; 37x52 cm; sign. d. sp.: MIK BARTH 41.

Narisana udobnost, akvarel; 36×50 cm; sign. d. sp.: 1941 STALAG LUFT MIK.

Rov, tuš; 26x21 cm; sign. d. sp.: STALAG LUFT BARTH 1941 MIK.

OSNABRÜCK – OFLAG VI C

21.11. – 1.12.1941

DOBRA VOŽNJA ☉ Z vlaka sem brez zanimanja opazoval puščobno pokrajino, odeto v meglo in deževno sivino. Vozili smo se skozi Rostock in mimo Lübecka do Hamburga. Razgled na hamburško luko je bil zastrt, na mnogih mestih pa sem le opazil sledove bombardiranja. Po triurnem čakanju sva s spremljevalcem prestopila na drug vlak in zvečer prispela v Bremen. Tu sva zvedela, da bova mogla nadaljevati vožnjo šele jutraj. Kaj sedaj? Spremljevalcu, ki je bil dokaj uvideven, sem predložil, da pogledava v restavracijo, če bi dobila kaj za želodec. Saj imam modrosivo letalsko obleko, in če snamem čepico in epolete, sem kakor civilist. Sprejel je mojo ponudbo, ker je bil tudi sam že naveličan puste vožnje.

Hitro ujamem dva mimoidoča nemška vojaka in jima ukažem, da mi odneseta prtljago v restavracijo. Kot prava Nemca sta bila navajena ubogati, pa sta brez ugovora izvršila povelje. Moj spremljevalec ju je nagradil z napitnino za pivo. V restavraciji je bilo veliko ljudi, tako da nisem zbujal nobene pozornosti. Vse je šlo dobro. Kaj če bi si še malo ogledala Bremen? Spremljevalec je tudi ta moj predlog sprejel. Ogle-dala sva si del mesta, ki pa ni zbujalo pravega zanimanja. Prenočila sva v oddelku kolodvorske straže in zgodaj jutraj sva se odpeljala v Osnabrück.

Taborišče je bilo kake štiri kilometre daleč od kolodvora. Kakor da se to samo ob sebi razume, odnesem prtljago v garderobo. Peš jo mahneva proti taborišču, med potjo pa me previdni spremljevalec opozori, naj si spet nataknem epolete in kapo, preden me uradno preda v novo mišnico. Tako sva prišla do pisarne novega taborišča.

HLADEN SPREJEM ☉ Komandant pristopi in mi reče:

“Pojdite z menoj na pregled prtljage. Kje pa jo imate?”

Sežem v žep, mu izročim potrdilo kolodvorske garderobe in ga prosim, da mi o priliki kak taboriščni avto pripelje moje stvari.

Mož me prebode z uradnim pogledom. Že se napihuje, jaz pa gledam nedolžno, kakor da vse to ni nič čudnega.

“Kako si to predstavljate?” reče osorno. “Tu je štiri tisoč vaših tovarišev, pa so si vsi sami prinesli svojo prtljago v taborišče, a vi ...”

Pojasnim, da sem od malarije tako slab, da ne bi mogel nositi niti kilometra in da je čudno, da sem sploh prišel peš do taborišča. Njegova osornost se poleže, celo nasmehne se in izroči vojaku listek za prevzem

prtljage. Čez pol ure je že bila v taborišču, pa smo krenili na pregled v posebno barako.

“DOBROHOTEN” PREGLED ● Po sredi barake so bile mize sestavljene v dolg pult, na levi so bili vhodi v velika stranska skladišča.

“Pokažite svoje stvari!” odredi komandant. Odprem kovček, na vrhu sem imel svoj avtoportret, risbe in slike, pod njimi pa “prvo rezervo” v konzervah, čokoladi in cigaretah, vse dobrine iz angleških paketov.

“In tamkaj?” vpraša poveljnik ter pokaže na velik zavoj moje “druge rezerve” s tremi paketi hrane in nahrbtnik.

“Tu je tudi hrana, v nahrbtniku pa je perilo,” odvrnem.

“Počakajte!” zapove in odvihra. Bil sem prepričan, da se bo sedaj začelo “los-losanje” in da mi bo vzel vse, saj se je preveč čutil. Kmalu se vrne, z njim ves njegov štab. Obkolijo me, strmijo v moj kovček in me sprašujejo, odkod imam vse to bogastvo.

“Iz angleškega letalskega taborišča. Tam imajo takih stvari v izobilju ...”

“Smem menjati cigareto?” vljudno vpraša komandant in si vzame iz kovčka angleško cigareto, na njeno mesto pa položi nemško. Isto ponovi še trojica. Morda so mislili, da bom začel kar na široko izvajati balkansko gostoljubje. Ostal sem trd. Ko so pregledali še preostalo prtljago, mi komandant reče:

“Tega ne morete vzeti v taborišče.” Torej adijo dragocenosti, je že po meni, si mislim in odločno protestiram proti zaplembi. Komandant se nasmehne in pojasni:

“Toda ne, če hočete, lahko odnesete vse s seboj. Sicer ostanete pri nas samo osem dni, boste pa ob vse, ker vas bodo okradli vaši tovariši. Pustite za teh nekaj dni prtljago v skladišču; če boste kaj potrebovali, vam bomo to izročili.”

Ta “dobrohoten” nasvet me je silno razjezil. Kakor da nisem že v Barthu sklenil ponesti svojim rojakom čim več teh dobrin, saj sem vedel, da jih ne dobivajo od nikoder, sam pa grem vendar domov.

Brez besed sem pospravil svoje stvari. V žepe plašča in bluže sem nabasal kar največ cigaret, tudi kovček in nahrbtnik sem vzel s seboj, veliki zavoj pa je ostal v skladišču. Tako se je končal pregled. Zvedel pa sem tudi, da odpotujem s transportom 1. decembra. Kam, mi niso povedali.

Ko me prevzame nemški kapetan, zborni oficir v spremstvu vojaka, se odpro dvakrat zamrežena vrata. Mimo straže in vratarja vstopim v taborišče jugoslovanskih vojnih ujetnikov.

MED ROJAKI ● Zagledam veliko dvorišče, vrste barak. Vse to že poznam iz prejšnjih taborišč. Novi so le prebivalci, ujetniki v jugoslovanskih uniformah z epoletami, kokardami, nekateri imajo celo odlikovanja,

obleke pa so zmečkane in ponošene, na nogah jim klopotajo lesene holandske cikle. Takoj opazim veliko razliko med prebivalci taborišča v Barthu in Osnabrücku: tam je bilo razkošje in neka mladostna športna odpornost in ključovalnost, vse oprto na pomoč bogate domovine, tu že na prvi pogled revščina, hiranje in propadanje brez moči za odpor, za beg, brez hrbtenice, tragična podoba razbite in poražene armade.

Nemški oficir me odpelje v barako številka 7, v kateri je bil starešina kapetan M. Berginc, Slovenec. V neki sobi mi odkaže posteljo v srednjem "nadstropju", spodnja in zgornja postelja sta bili že zasedeni.

Nemo me gledajo oči 17 novih tovarišev, po večini Srbov; le dva Slovence sta med njimi. Hrvati so že odšli domov v svojo NDH (kratico, ki je sicer pomenila Nezavisno državo Hrvatsko, je nekdo razvejal kot Nezakonsko dete Hitlerja). Gledam shujšane, blede obraze okrog sebe, stare, mlade, tipe iz vse Jugoslavije. Z vseh se izražata neka mrka, onemogla pobitost in melanholija. Pozdravimo se, in ko se predstavim, se začne: Kje, kako, kam? Sledijo vprašanja in odgovori, od vseh strani mi zveni in poje domača govorica, glas domovine.

Neki tovariš izvleče dozo in mi ponudi cigareto. Imel je vsega samo eno, in še to razrezano na tretjinke. Ta gostoljubnost me gane in spomnim se na svarilo nemškega komandanta; zdaj bi jih moral mož videti! Zahvalim se tovarišu, segam v žepe in delim cigarete: "Hajde, puši, brate! Mislio sam ja na vas!"

ČUDNA GOSTIJA ● V sobi se odpro nebesa. Iz kovčka izvlečem zavitek pravega čaja, škatlo sladkorja in dozo mleka.

"Skuhajte čaja za vse!" Takoj se sprožijo roke, v kotu sobe že prižigajo žaganje v pečici, izdelani iz večje pločevinaste škatle; nekdo prinese v lavorju vode in jo pristavi na ogenj. Umivalnik je obrabljen in ves siv, tudi ni posebno čist. Saj si v njem vsa soba pere perilo, umiva noge in telo, pa služi za vse, tudi za izredno kuho, samo če je kaj.

Sedimo. Vname se pogovor o vsem, kar smo čim prej hoteli izvleči drug iz drugega. Že priroma čaj na mizo. Zazvenijo porcije (pločevinaste vojaške jedilne posode). Srkamo, pijemo čaj s sladkorjem in mlekom.

"Kuhaj dalje brate!" Kuhamo že drugi lavor čaja in kadimo. Vmes teče pogovor, vedno živahneje. Že prispe nova dobava čaja, zopet polnimo porcije.

"A kje je sladkor?" vprašam. Sladkorja ni.

"Dobio je noge," pripomni nekdo.

"Kje je mleko?" Tudi mleka ni ...

"Vražji dečki, podjetni pa stel!" se zasmejem in že odpiram novo dozo.

Nekdo stopi v sobo in me veselo pozdravi v slovenščini: "Imenitno! Pa smo spet dobili novo ovčico! Sem namreč kaplan N. N., Slovenec iz Maribora."

Toda vse to mi ni šlo do živega. Poznal sem že podobne posebnosti taboriščnega življenja. Sicer sem si snidenje z rojaki predstavljal morda malo drugače; ko pa sem pogledal v te obraze, ki so kot odprta knjiga razodevali vso mizerijo jugoslovanskega vojnega ujetnika, sem razumel vse in si mislil: očitajo nam in ravnaajo z nami kot z manjvrednimi Balkanci, ali kot je dejal nemški zdravnik v Barthu, s "podljudmi", ki jih je treba iztrebiti. A to mi ne more skaliti radosti, da sem spet svoj med svojimi! Bil sem zadovoljen, skoraj srečen. Brat je "mio koje vere bio!"

MOJ BIVŠI STAREŠINA ☉ Posebej me je zanimalo, ali so v taborišču tudi letalci, morda je tu celo kak moj tovariš s fronte. Med prvimi nekdo imenuje polkovnika Djordjevića.

"Stoj! Opiši mi ga!" rečem. Takoj spoznam, da je pravi, in že me tovariš na mojo prošnjo pospremi v sosednjo barako.

Vstopiva na hodnik. Pod številko nekih vrat visi karton z imeni treh polkovnikov, med njimi je Jaša Djordjević. Tu je torej moj bivši komandant letalske brigade, 8. in 4. letalskega polka v Banjaluki. Potrkam in vstopim.

Za mizico sredi sobe sedi trojica pri kartah. Predstavim se in stopim pred polkovnika Djordjevića. Gleda me, zbega ga moja nova bradica, ki sem si jo pustil rasti. Mož me prebada z očmi, naposled izbruhne:

"Ta ja sam podpisao, da si mrtav!"

"Nisem mrtev, kakor vidite, gospod polkovnik. Evo me, vsa naša trojica se je rešila," odgovorim počasi in odpiram škatlico cigaret, ki se hitro prazni pod prsti visokih starešin.

Polkovnik se napihne. Z viška, kakor da je še na banjaluškem letališču, me vpraša:

"Pa dobro, a šta ste radili sa vašim avionom?"

Pojasnim svoje delo in doživetja na svojem poletu proti Dunaju. On pa me zaslišuje naprej:

"Ma šta ste zapravo tražili tamo gore? To nije bio vaš zadatak!"

To je bilo vprašanje, na katero sem čakal. Počasi preidem v ofenzivo in ga napadam v srbščini nekako takole:

OBRAČUN ☉ "Vi, gospod polkovnik, ste izdali takšno in takšno povelje, v prvi vrsti porušiti železniško progo na naši meji. Kako to, da niste pomislili:

1. Kar je nemškega blaga in vojske že bilo prepeljano na našo mejo, je bilo pač na meji in že v akciji proti nam, zato tam ni imelo smisla rušiti železniške proge. Porušiti bi jo morali daleč onstran naše meje, da bi transporti ne prišli prehitro na mejo.

2. Če bi bila vaša obveščevalna služba delovala pravilno, bi morali vedeti, da Nemci za transport niso uporabljali železnice, ampak avto-

mobile in ceste. Na svojem poletu sem videl progo in postaje prazne in mrtve, zato pa dolge kolone tankov in kamionov na cestah.

3. Iz teh razlogov sem sicer izvršil vaše povelje in bombardiral progo, nato pa sem se iz lastne pobude odločil za koristnejše napade na kolone na cestah, pa tudi za opazovanje gibanja sovražnika in izbiri dobrih ciljev za bodoče polete; žal sem prej strmoglavil na tla.”

“E, dobro si to uradio,” je zajecjljal. “Samo da te opet vidim. Znaš, hteo sam i ja da se bombardira Beć ...”

“To bi bila še večja neumnost,” odgovorim. “Kaj pa ste naredili z našimi lovci?”

“Pa dobro, dobro, sve smo popalili još na aerodromu.” Vprašam še, kaj se je zgodilo z našim, 8. letalskim polkom. On odgovori:

“Pa ništa. Izginuli su skoro svi ...”

To me je zbolelo. Torej so dragocena lovska letala, ki bi nam morala biti najmočnejša zaščita, požgali kar na letališču, na zemlji. In vsi tovariši polka so šli brez potrebe v smrt! Nisem zdržal, pa sem izbruhnil:

“Zažgali ste lovce?! Zakaj pa niso zbežali v Rusijo? Vam je zmanjkalo bencina? To je bila vaša sabotaža, sabotaža pa je bilo tudi povelje, ki sem ga dobil!”

SVETA JEZA ☹ V tem tonu sem mu bral kozje molitvice in ga obtoževal za vse, kar je zakrivil. Seveda se je glas o tem burnem obračunu brž raznesel po taborišču, zbrala se je polna soba ujetnikov, med njimi tudi nekaj letalcev.

Naposled zastavim še vprašanje, ki me je najbolj skrbelo: kakšna usoda je doletela mojo ženo z otrokom, ki sta ostala sama na letališču v Banjaluki.

“Ja neznam ništa ...”

Torej: bil sem prvi letalec njegove brigade, ki je po njegovi vednosti padel, pa ni ničesar vedel o mojih ljudeh, za katere bi bil moral poskrbeti. Ta odgovor je odprl vse zapornice svete jeze v meni. Povedal sem mu, da je strahopeten petokolonaš, da je skupaj z enakimi “tipi” kriv za tako hiter poraz jugoslovanske vojske in še in še, dokler me tovariši niso za plašč potegnili iz sobe.

Na hodniku sem srečal tri letalce iz našega polka. Sledilo je veselo pozdravljanje z objemi, skoraj odnesli so me v svojo sobo. Med njimi sem si oddahnil, bil sem kakor doma med svojimi. Ob čaju in cigaretah smo si še dolgo pripovedovali svoja pisana doživetja.

Naslednje jutro je prišel polkovnik Djordjević k meni, kakor da ni nič, in mi rekel nedolžno:

“Molim te, druže, daj mi još jednu od onih tvojih cigareta.”

Obrnil sem se brez besede. S tem je bil zame portret tega človeka popoln. Noben čopič bi ne mogel naslikati popolnejšega. Po vojni sem zvedel, da je bil na vojaškem sodišču v Beogradu menda obsojen na smrt.

NARKOZA ☀ V taborišču je bilo poleg 4000 ujetih oficirjev in 200 vojakov tudi nekaj generalov, drugi generali, približno 150, pa so bili v Oflagu VI. B v Warburgu. Nekateri so bili pravcati "čiče", stari kot Metuzalem. Nemci in tudi mi sami smo se čudili njihovi številčnosti in starosti. Ujeti generali drugih armad so bili ločeni od oficirjev in vojakov in so imeli boljšo oskrbo, z našimi pa Nemci niso ravnali bolje kot z nami. Leta 1941 smo bili Jugoslovani v nemških nacističnih očeh še ujetniki najnižje vrste, pred nami so zavzemali ta položaj Francozi in Poljaki. Ko pa so začeli prihajati v taborišča ruski ujetniki, so jih Nemci postavili na naše mesto, mi pa smo "napredovali".

Nekoč sem vprašal nekega nemškega oficirja, koliko jugoslovanskih vojakov in oficirjev je v nemških ujetniških taboriščih. Odgovoril mi je:

"Približno 15.000."

Vprašal sem še: "Kje pa so vsi drugi?"

"Ob zlomu Jugoslavije smo jih odpustili domov ali pa smo jim dovolili, da so se sami razbežali. Zadržali smo le 15.000 talcev."

"Pa zakaj niste odpustili tudi rezervnih podoficirjev in oficirjev, ki niso poklicni vojaki. Tudi jaz sem tak rezervist."

"Ste bili pač najhujši, ker ste vztrajali do zadnjega," se je glasil odgovor.

Nemške taboriščne oblasti so se očitno po višjih direktivah vneto trudile, da bi razcepile enotnost jugoslovanskih vojnih ujetnikov po starem rimskem načelu: Divide et impera! (Deli in vladaj!) Že v juliju 1941 so izločili Hrvate in jih kot svoje "zaveznike" poslali domov, razen onih, ki so se namenoma skrili med Srbe. Kmalu zatem so iskali med ujetniki Italijane, pa tudi Slovence, rojene na italijanskem okupiranem ozemlju Jugoslavije. Ti bi bili lahko odpuščeni za ceno priznanja, da so Italijani, toda nihče se ni javil. Konec leta 1941 pa so jih vseeno izročili mačehi Italiji v "nadaljnji postopek". Med njimi sem bil tudi jaz.

Zatem so ločili Slovence od Srbov po barakah, uvedli ločeno katoliško in pravoslavno bogoslužje in cerkveno petje, podpihovali politične boje in sestavljanje in podpisovanje raznih Nedičevih in drugih deklaracij. Že v juniju 1941 so začeli Nemci izdajati v srbščini in cirilici tiskan tednik Ilustrovane novine (redakcija Berlin NW7, Prinz-Friedrich-Karl-Str. 1), ki so ga v veliki nakladi in zastonj delili med jugoslovanske vojne ujetnike, posebno Srbe. List je bil poln propagande za nacizem, pa tudi poln laži o razmerah v Srbiji, na Balkanu in na frontah. Žide so namestili v posebno barako in jih pozneje odvedli nekam blizu Stettina, nato pa v gozdove, kjer jih je, kolikor jih je še ostalo živih, osvobodila šele Rdeče armada pri svojem prodiranju na zahod.

Vse to pa Nemcem še ni bilo dovolj. Med Srbi so iskali tako imenovane Novomadžare, Novobolgare, Novorumune, med štajerskimi Slovenci pa Volksdeutscherje (pripadnike nemškega naroda); za lažji

prestop so si izmislili posebno vrsto Slovencev, tako imenovane Nemcem prijazne Slovence itd. Tako so med jugoslovanskimi ujetniki skušali ustvariti nekakšno "Društvo narodov", kar vse je povzročilo med njimi veliko trenja, sporov in sovražnosti. To je bila izvirna nacistična narkoza, da smo lažje prenašali glad in načrtno nemško iztrebljanje Slovanov.

ZBORI, BOLHE, TEHTNICE ☉ Prišel je čas prvega zbora. Ujetniki so se postrojili v skupine po barakah na glavnem dvorišču. Na čelu vsake vrste je starešina barake raportiral nemškemu zbornemu oficirju število prisotnih, bolnih in onemoglih. Sledilo je štetje navzočih in bolnikov, ki so ostali v barakah.

Iznenadilo pa me je, da se je pri vsakem zboru zgrudilo po nekaj tovarišev. Od onemoglosti in gladu so klecala kolena, ljudje so se onesveščali. To mi je bilo novo in me je globoko pretreslo. Spoznal bom torej pravi glad ...

Zvečer sem si uredil ležišče. Postelje so bile v tri nadstropja. Tisti, ki je ležal spodaj, se mi je zdel kakor Kristus v božjem grobu, oni nad menoj je bil v nebesih, jaz pa sem prišel v vice. Namesto slamnjače je služila papirnata vreča, napolnjena z žaganjem. A to ni bilo navadno žaganje. Bilo je gosto obljudeno z milijoni bolh. Ko sem legel, so planile name kakor mravlje od vseh strani. K sreči pa me niso marale, najbrž sem imel kri že preveč zabeljeno s kininom zoper malarijo, pa so namesto mene raje grizle moje sosede. Pomagal sem si tudi tako, da sem potresel slamnjačo z ostanki tobačnega prahu, ki se mi je nabral v kovčku.

Skoraj ob vsakem pogradu sem opazil tehtnico, izdelano iz pokrovov marmeladnih škatel in vrvic. Pri delitvi kruha sem spoznal njihov namen: vsak dan v drugi sobi je določeni tovariš delil kruh za vso barako, po kilogram in pol za osem ljudi. Ta "obred" je nadzorovalo po 20, 30, 40 oči. Vse je moralo biti natančno izmerjeno, kakor v apoteki. Vsakdo je potem na svoji tehtnici opravil še kontrolo, če je bila delitev pravična. Bilo je veliko kritiziranja, reklamiranja in jeze. Dobri delilci so bili visoko v časteh. Izurili so se tako, da so po občutku rezali kruh in se niso zmotili skoraj niti za gram. Pri delitvi marmelade ni smela ostati na žlici niti sled. Nekoč sem bil navzoč pri delitvi margarine. Na vogalu mize je neki inženir narisal lestvico s pomočjo logaritmičnega računalna, do lasu natančno. Na to lestvico so namazali margarino v enakomerno ploščo in jo rezali kot zlato. Glad ne pozna popustljivosti.

KUHINJA ☉ Hrana je bila zares borna: zjutraj travnat čaj ali grenka črna žitna kava, opoldne čorba ali "državna juha" iz repe, korenja ali

zolja, vmes nekaj kosov slabega krompirja. Enkrat na teden je bil zvečer dodatek, žlica marmelade ali neke krvave mase, ki so jo Nemci imenovali krvava klobasa. Strokovnjaki med nami so računali in se prepirali, koliko kalorij je bilo v tej hrani, pa niso prišli čez število 800. Ljudje so propadali kljub brezdeldju, nekaterih je bila le še kost in koža. V jezo Nemcev in tolažbo tovarišev sem narisal karikaturu ujetnika, ki ponoči ob žici vabi mačke v taborišče. Ujetniki so se smejali in trpeli naprej.

Na veliko veselje vseh, pa tudi v rešitev marsikaterega kandidata smrti, je ravno tedaj preko Rdečega križa prispela iz Beograda prva pošiljka, prvi vagon fižola in nekaj slanine. S tem se je hrana izdatno izboljšala, dobivali smo celo tudi večerjo.

Nekega dne sem se podal na sprehod po taborišču. Ujetniki so z muko drgnili in trli perilo ter ga sušili pod stalnim lastnim nadzorom. Videl sem porazne slike taboriščne revščine in zanemarjenosti, posebno na straniščih. Končno sem prišel tudi do kuhinje.

KORUPCIJA ☉ V temnem kotu je sedela skupina mož. Pristopim in zagledam same višje oficirje, od majorja do polkovnika, kako sedijo v krogu in lupijo repo. Ker je sodila kuhinja pod upravo ujetnikov, vprašam kuharja, zakaj opravljajo to delo višji oficirji in ali morda nimajo vojakov za to. Odgovorijo mi, da imajo dovolj vojakov, več kot 200 da jih je. Toda kdor lupi repo, ima pravico do dodatka čorbe, zato kar nekateri "višji" opravljajo to delo.

Za kuhinjsko barako naletim na novo privilegirano skupino, ki na smetišču zbira olupke repe in krompirja. Tako sem tudi tu moral srečati staro znanko, tetko korupcijo poleg strica gladu.

Ko sem se vrnil v svojo sobo, sem našel poziv taboriščnega starešinstva, naj se pridem predstaviti našemu najvišjemu predstavništvu. Odidem v pisarno in sprejmejo me trije višji oficirji z vprašanjem, kdo sem in odkod. Jaz pa položim na mizo zavitek čaja in nekaj doz angleških cigaret. Molče se stegnejo roke, starešine se porazgubijo v svoje brloge; ostal sem sam in čez nekaj časa zapustil to naše predstavništvo. Zvedel sem, da bo zaradi svojega podrepništva do Nemcev in svojih plodnih manipulacij ostalo v neizbrisnem spominu vsem bivšim ujetim prebivalcem Oflaga VI. C v Osnabrücku.

ČRNA BORZA, KOCKANJE ☉ Dotlej še nisem poznal taboriščne črne borze, tu pa mi je že prvi dan padlo v oči splošno zanimanje za to, koliko notirajo kruh in cigarete, kje, kdaj in kako se kaj dobi. Glavni stan borze je bila ulica med dvema barakama, pravi semenj. Zanimivi so bili tečaji:

1 kg kruha: 2.700 dinarjev, 1 cigareta Gauloise: 150 dinarjev, 1 dim cigarete: 10 dinarjev, itd., itd.

Taboriščni "čaršiji" ni šlo v glavo, da more kdo deliti cigarete radodarno in zastonj, pa so prihajali njeni senzali k meni z dobrohotnimi kupčijskimi nasveti in se čudili moji nerodnosti.

Tudi kvartopirili in kockali so v taborišču na debelo. Stari pokvarjeni kvartopirci so hazardirali noč in dan za težke tisočake in stotisoče dinarjev. Zvedel sem, da so nekateri pretihotapili v taborišče cele polkovne blagajne. Zato pa so pred razpadom naše armade njihovi vojaki in oficirji ostali brez plač. Stara pesem ...

PROTIUTEŽ Naj mi bralec oprostí, da pišem odkrito, tako, kakor je bilo v resnici. Vsako prikrivanje ali olepševanje dejstev bi bilo odveč, ker je preveč tujih oči videlo isto sliko kot jaz. Bili smo taki, kakor je napisal Janko Kersnik o našem kmetu: "Trd je in mehak, surov in nežen, krepak in zdelan, samogolten in dobrosrčen, dober in slab – kakor si ga ogledaš. Pa kadar mrjo ti ljudje – jaz sem jih že videl mreti – smrti se ne boje!"

Z vsem poudarkom pa moram pripomniti, da so bili negativni tipi stare Jugoslavije v taborišču v manjšini, čeprav so najbolj padli v oči. Večina, tudi med višjimi oficirji, je bila dobra. Trpeli so in si niso mogli pomagati, ker so jih tudi nemške taboriščne oblasti povsod zapostavljale. Korupcionisti, črnoborzijanci in hazarderji so imeli svojo protiutež v resnih oficirjih, ki so kljub težkim razmeram svoj prosti čas koristno uporabljali, zavedajoč se, da se morajo ohraniti, ker jih bo domovina še potrebovala.

Tako je tovariš Jakovljevič, ujetniška številka 1493, med ujetniki zbiral knjige, ki so jih prinesli s seboj v taborišče, nabavljal nove preko nemške komande in uredil taboriščno knjižnico. S tem delom za splošno dobro je omogočil mnogim tovarišem resen študij raznih znanstvenih del, poučevanje in učenje tujih jezikov, kar vse je odganjalo hude misli, ki mučijo slehernega ujetnika.

Nekateri so pisali skrivne dnevnike, spomine in vojaške razprave, drugi so se tolažili s šahom. Med nami je bil šahist, ki je igral po ves dan; če ni imel partnerja, je igral sam s seboj. Mnogi so gojili petje in glasbo. Vojaški godbenik Učakar je včasih zvečer ponovil uspavanko, ki jo je odsviral nemški taboriščni trobentač. Seveda jo je spačil, kolikor jo je le mogel; takoj zatem pa je zatrobil jugoslovanski vojaški "retrait" s kristalno čistimi toni. Za nedeljske komične nastope je skrbel inž. Šutić. Taborišče je imelo tudi več slikarjev, zapomnil sem si tri: Branka Krajnovića, Srečka Paunovića in M. S. Grujića, ki sem jih tudi na hitro portretiral.

Ko sem nekega dne skiciral po vrsti obraze stanovalcev svoje sobe, sem pripomnil:

"Zdaj sem vas portretiral, le še pop mi manjka."

"Taj pop sam ja," se je oglasil nekdo za menoj. Bil je pravoslavni duhovnik, ki je ravno tedaj po naključju stopil v sobo. Brž je bila tudi podoba njegovega bradatega obraza v moji skicirki.

ALARMI, BOMBE, VENERE ... ● Pogosto so se oglašale alarmne sirene. Angleška letala so preletavala Osnabrück in bombardirala številne tovarne v okolici taborišča. Ob alarmih so prihiteli civilisti v bližino taborišča, saj so se tu počutili varnejši. Tudi nemška vojska je izkoristila položaj, za žično ograjo blizu naše barake so postavili protiletalske topove in streljali na zavezniška letala.

Nekega dne je prišel obračun. Na taborišče so Angleži položili "bombno preprogo" z rezultatom: več kot sto mrtvih in več sto ranjenih naših tovarišev. Razdejanje so Nemci natanko fotografirali in razbobnali po časopisju in radiu, da sovražnik bombardira celo ujetniška taborišča. Vzrok so seveda zamolčali.

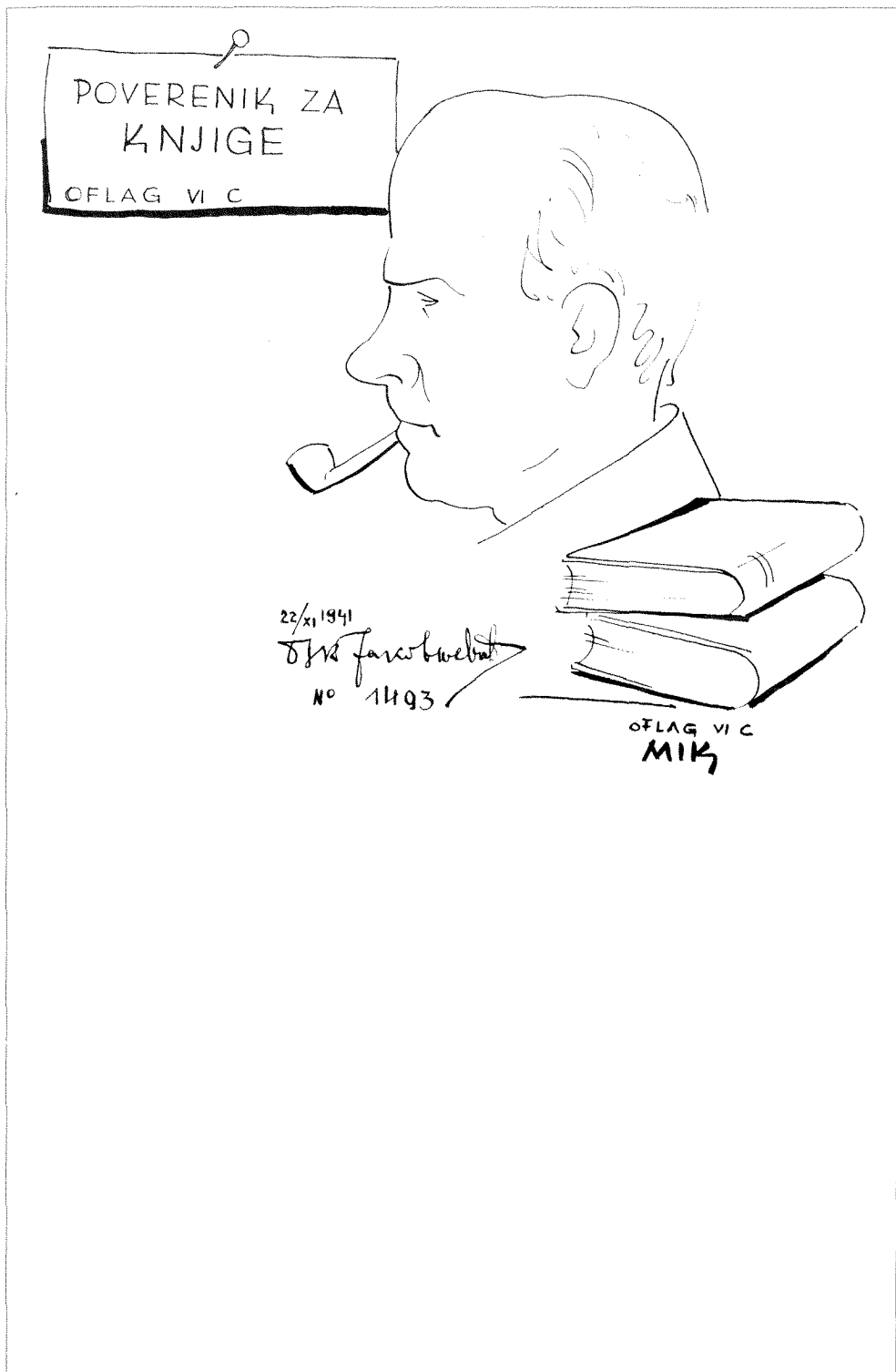
Na severni strani taborišča, kakih dvesto metrov od žice, je stalo nekaj vil. Na oknih so se pogosto pojavljale ženske. V svoji nacistični pokvarjenosti so se pretegovale in razkazovale svoje čare skupinam ujetnikov na dvorišču kot malo ali sploh neoblečene nemške Venere in spodbujale "ustrezne" komentarje in besedovanja.

ODHOD ● Zadnji dan novembra sem se poslovil od dobrih tovarišev. Številni so mi izročili pošto, da jo na skrivaj odnesem iz Nemčije v domovino. Tudi veliko ustnih naročil sem si moral zapomniti.

Prvega decembra zgodaj zjutraj se nas je zbralo kakih 50 vojakov in 12 oficirjev za transport. Kljub sicer temeljitemu pregledu je ostal moj kovček na srečo brez cenzure. Mnogim so odvzeli jugoslovanske vojaške posteljne odeje, jaz sem svojo odnesel skrito v kovčku. Ob zori smo odšli na kolodvor. Dasi sem bil v tem taborišču samo devet dni, se mi je povečala zbirka z mnogimi risbami in skicami bednega taboriščnega življenja in obrazov njegovih dobrih in slabih prebivalcev.

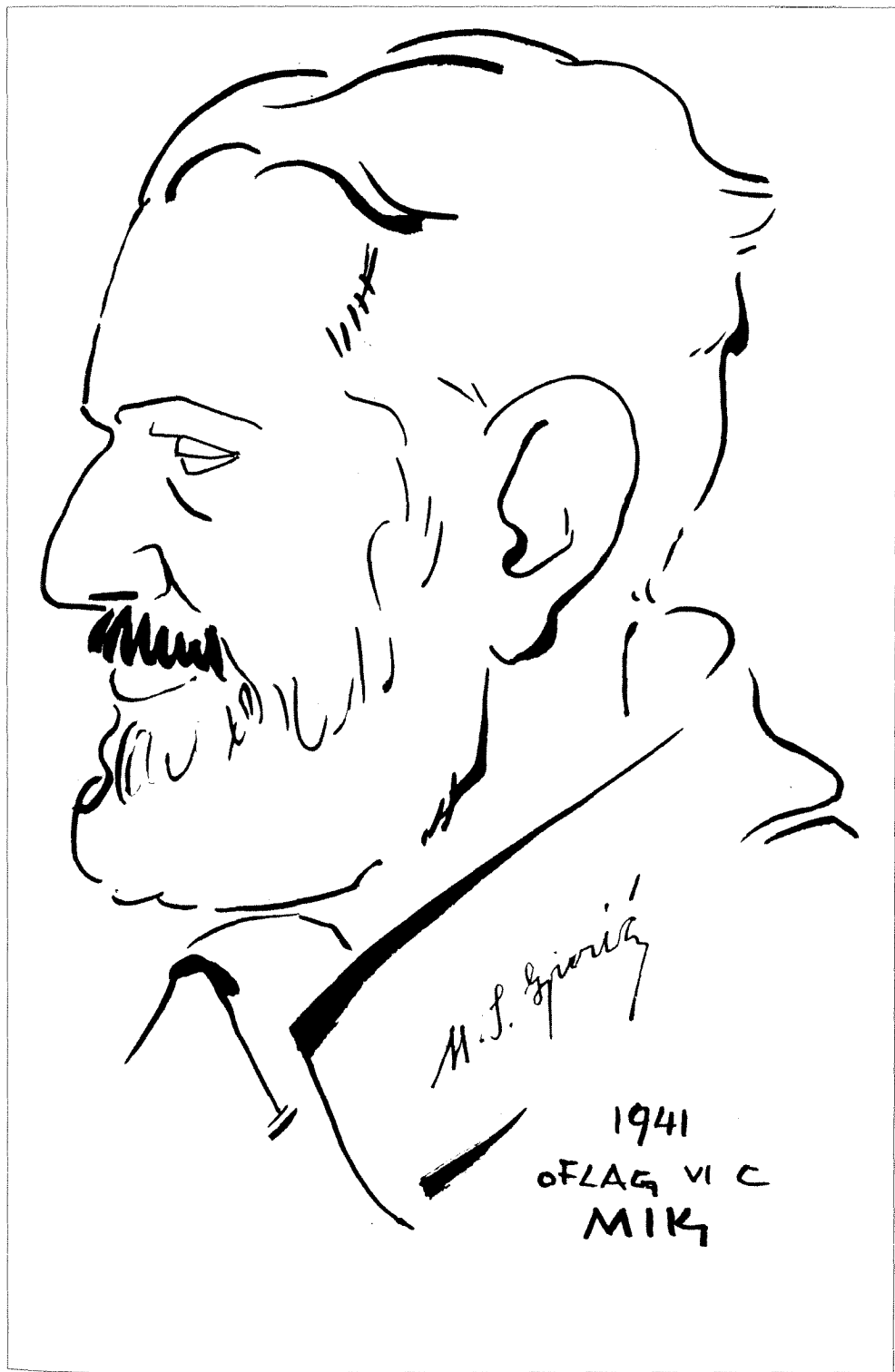
S/L MacDonnell, akvarel; 36x50 cm; sign. d. sp.: MIK 41 STALAG LUFT 2.

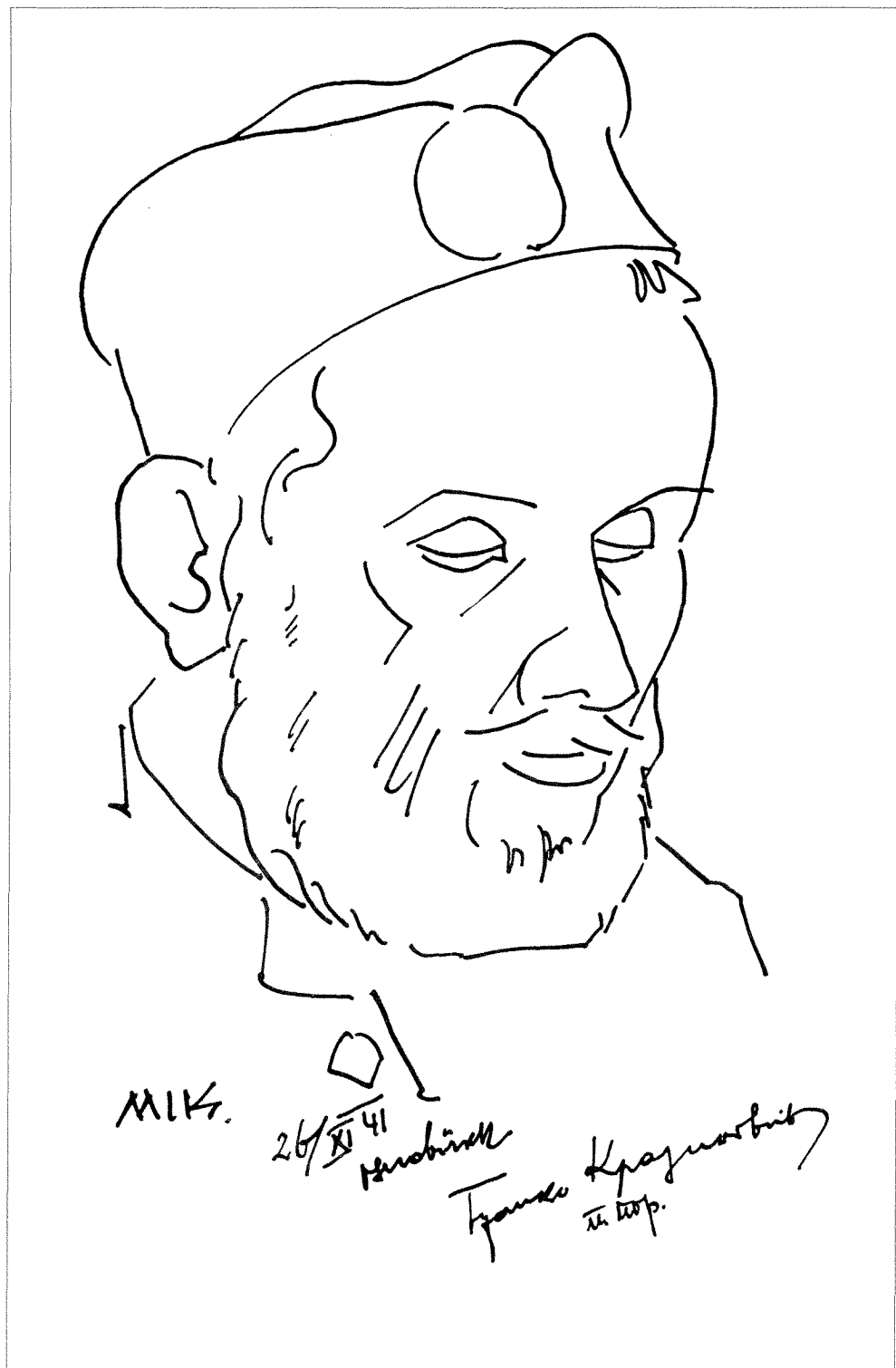
Poverjenik za knjige, tuš; 28×30 cm; sign. d. sp.: OFLAG VI C MIK.

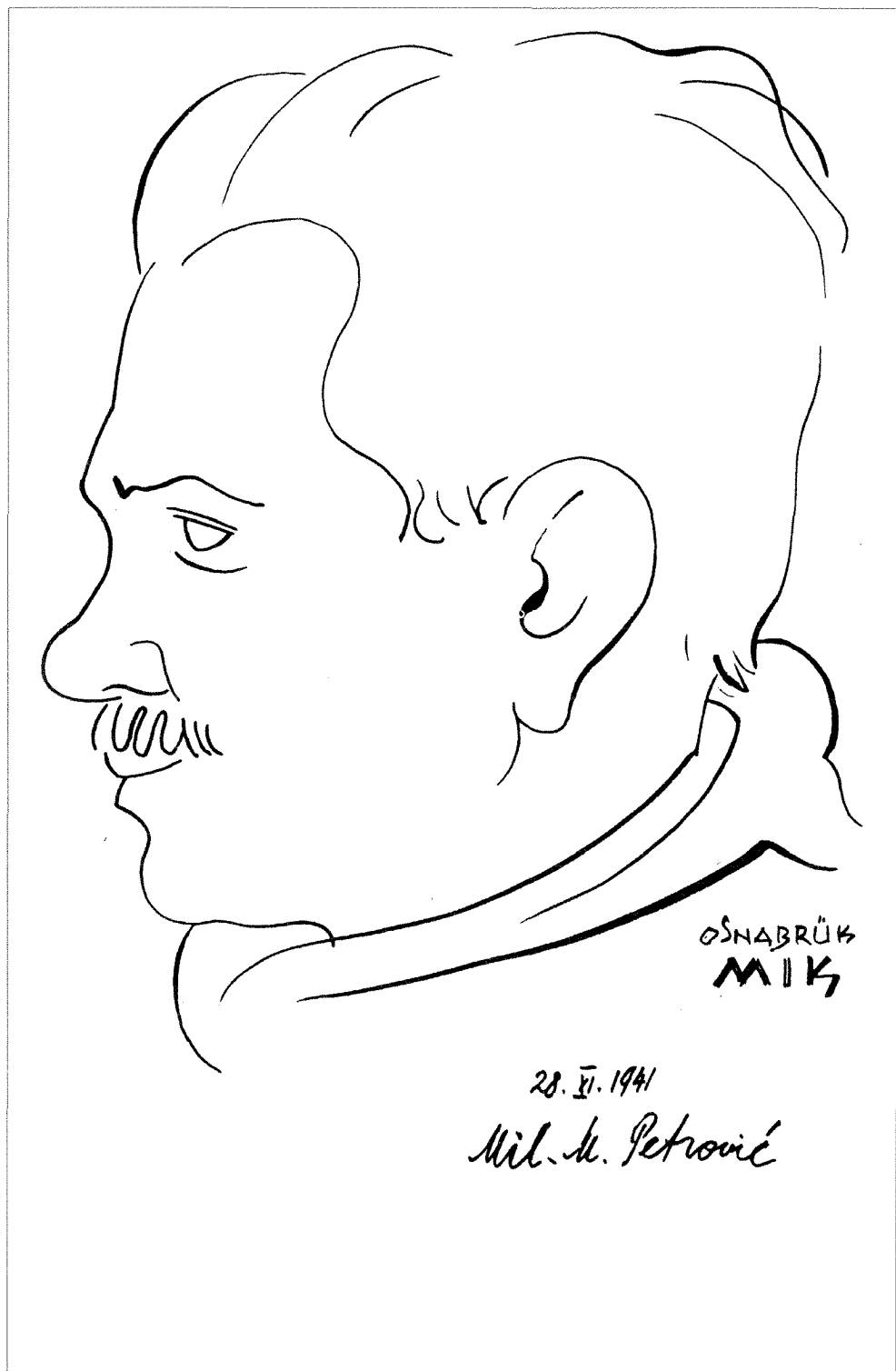
Ujetnik No. 1574, tuš; 25x30 cm; sign. d. sp.: OFLAG VI C 41 MIK.

Ujeti Jugoslovan, tuš; 26x30 cm; sign. d. sp.: 1941 OFLAG VI C MIK.

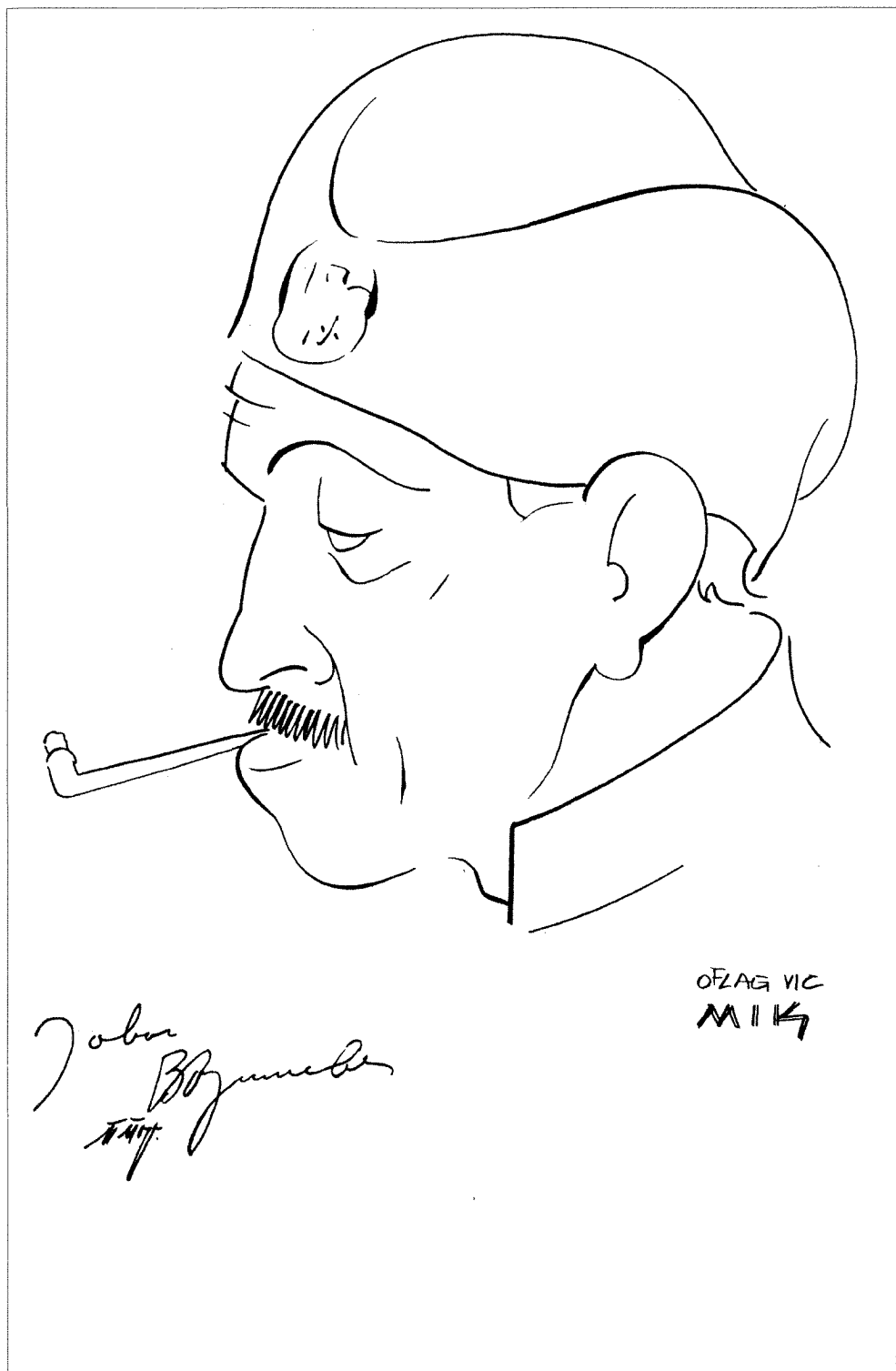
Ujeti Jugoslovan, tuš; 26x30 cm; sign. l. sp.: MIK.

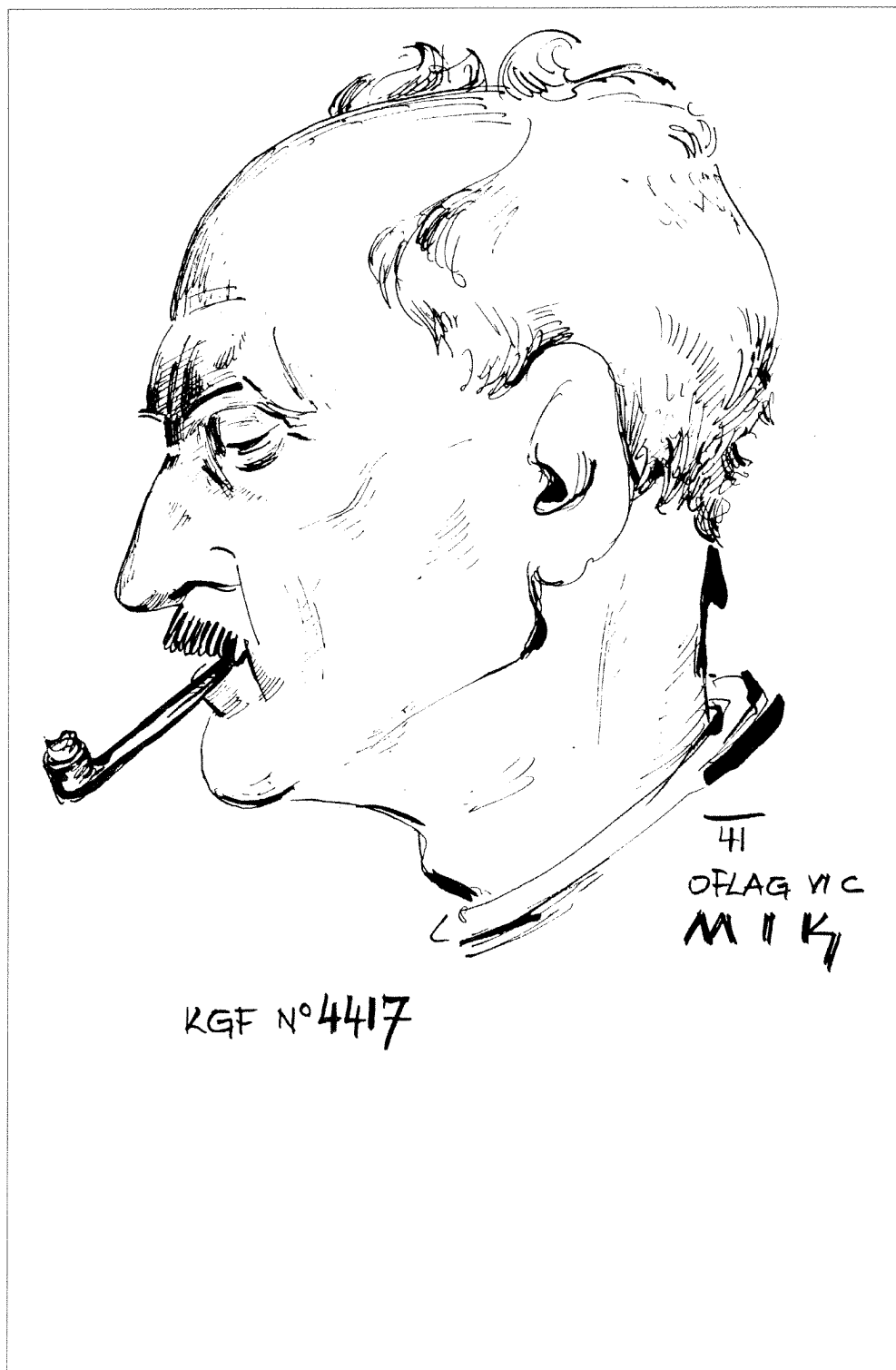
M. Petrović, tuš; 24x26 cm; sign. d. sp.: OSNABRÜK MIK.

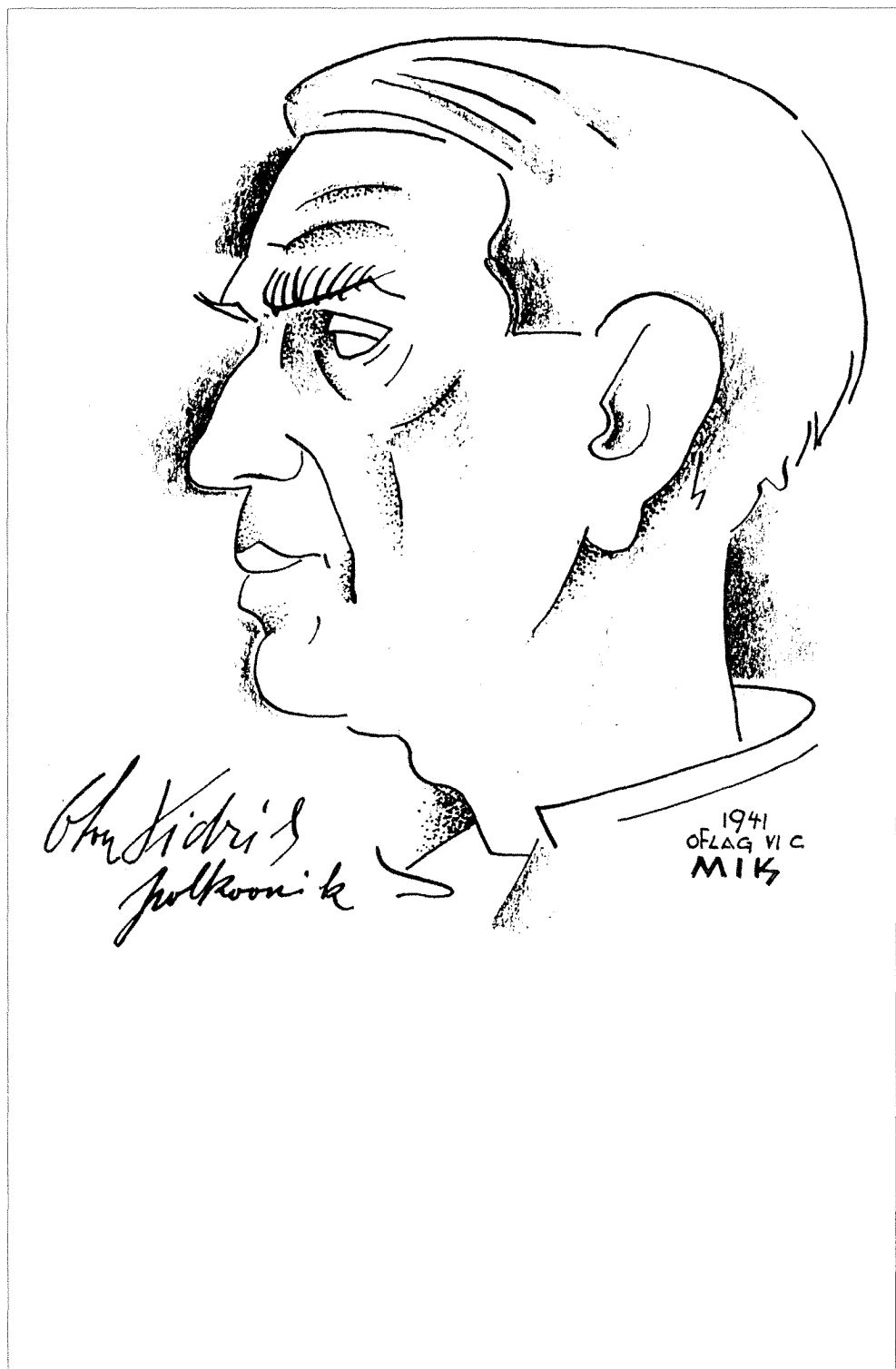
Kapetan Vranješević, tuš; 28×42 cm; sign. d. sp.: OFLAG VI C 41 MIK.

Ujeti Jugoslovan, tuš; 31x34 cm; sign. d. sp.: OFLAG VI C MIK.

KGF No. 4417, tuš; 36x50 cm; sign. d. sp.: 41 OFLAG VI C MIK.

Oton Vidrih, polkovnik; tuš; 36×50 cm; sign. d. sp.: 1941 OFLAG VI C MIK.

Tuš; 36x50 cm; sign. d. sp.: 1941 OFLAG VI C MIK.

HEMER – STALAG* VI A

2.12. – 6.12.1941

KOKOŠNJAK ● Peljemo se skozi hannoversko provinco na Vestfalsko, stalno proti jugu. Vidimo večji mesti Münster z nedavno bombardiranim kolodvorom in Hamm. Vse več je industrije, bližamo se najbogatejšim rudnikom in največjim tovarnam Nemčije – Porurju. Ob železnici in v naselbinah se v vsej pokrajini že čuti mogočen utrip ogromnega industrijskega področja, ki dela z vso paro za nacistični vojaški stroj. Blizu so mesta Essen, Dortmund, Bochum, Düsseldorf, Barmen, Elberfeld. Iz nešteti dimnikov se vali dim, pod njim pa delajo orjaški stroji dan in noč za nemško "zmago". Kdo ve, koliko izmučenih rok naših vestfalskih Slovencev in drugih rojakov mora tam kovati nemško orožje zoper nas.

Še nekaj ur vožnje in prispeli smo v manjše mesto Hemer. To naj bi bila prehodna postaja. Od tod nas bodo izročili italijanskim vojaškim oblastem, kakor hitro bomo opravili predpisano dezinfekcijo.

Taborišče ima štiri velika trinadstropna zidana poslopja ali "bloke" bivših vojašnic in nekaj barak. Odvedli so nas v prazno stavbo II. bloka. Znašli smo se v prostoru brez oken, podoben kleti, tesno napolnjenem s pogradi in kamnitimi tlemi. To je bil pravi "kokošnjak" ali "kokošinac", kakor se je nekdo pošalil. Ta izraz se je pozneje udomačil v mnogih drugih taboriščih. Dobili smo po dve tanki in obrabljeni odeji, za ležišča so bile gole deske. Ob pogledu na ta novi brlog smo se tolažili z mislijo, da ostanemo tu samo šest dni.

Dobili smo prvo večerjo, malo gostejšo čorbo od one v Osnabrücku. Naši že dokaj skrčeni želodci so sprejeli to nekoliko povečano obremenitev radi na znanje.

V taborišču je bilo v tistem času poleg nekaj Jugoslovanov in Poljakov tudi veliko Francozov, celo afriški črnci so bili med njimi, in veliko Rusov.

MUČENJE RUSOV ● Rusi so bili nastanjeni v sosednji stavbi in ločeni od nas s posebno žično ograjo. Na tej stavbi nismo videli ne oken ne vrat, ujetniki so spali tam na golih kamnitih tleh. Niti bilke slame niso imeli pod seboj! Opazovali smo jih onstran žice pri jutranjih zborih: Postrojili so jih okrog 7. ure zjutraj, potem pa so stali v vrstah skoraj vsak dan in ob vsakem vremenu vse dopoldne in po delitvi hrane še vse popoldne.

* Stammlager – stalno taborišče za moštvo.

Njihova hrana je bila še slabša od naše: kuhana voda z nekaj krlji repe ali pese. Kilogram in pol kruha so dobivali na šestnajst ljudi, pri nas na osem. Oblečeni so bili v stare uniforme temno strupeno zelene barve, na hrbtu naslikane črke SU (Sovjetska unija) in KGF (Kriegsgefangener – vojni ujetnik), bili so brez spodnjega perila, na bosih nogah so imeli lesene holandske cokle. Vsak je imel le malho za kruh, jedilno porcijo in žlico; to je bil ves njihov inventar.

Vse dni našega kratkega bivanja v tem taborišču smo opazovali, kako so Nemci ravnali z njimi. Tako bi človek ne ravnal niti z živaljo. Četudi smo bili sami zelo slabo preskrbljeni, pa vendar nismo mogli razumeti tega, kar so ti sadistični “nadjudje” na nečloveški način počenjali z Rusi.

Nikdar ne bom pozabil groznih prizorov, kako so jim Nemci po enkrat na dan delili hrano. Kakor hitro so pričeli jesti, so prišli nemški vojaki in jih neusmiljeno pretepali s korobači. Lačni Rusi so se stiskali v skupinicah po vseh kotih dvorišča in hlastno jedli, medtem ko so jim padali udarci po hrbtih in glavah. Šele ko so pojedli, si je vsak poiskal zavetje pred nemškim bičem.

To pa še ni bilo vse. Nekoč opoldne se je dolga vrsta slabo oblečenih, sestradanih, premraženih in pretepenih ruskih ujetnikov s svojimi posodami v rokah pomikala po kolenih proti kotlu sredi dvorišča, kjer so jim delili kosilo. Vprašali smo nemškega vojaka, kaj pomeni ta grozna procesija, pa je odvrnil, da je to kazen, ker je v nekem drugem taborišču pri delitvi hrane ruski ujetnik zgrabil težki pokrov kotla in z njim pobil navzočega narednika do smrti.

Od starejših tovarišev ujetnikov smo izvedeli, da so imeli Nemci v hribu za taboriščem velike kamnolome. Ti so bili za mnoge, posebej še za strogo kaznovane ujetnike zadnja postaja. Pri tem najtežjem delu v hudem mrazu so imeli prednost Slovani. Mar ni že leta 1941 šef nemške tajne državne policije Himmler napovedal: “Poskrbeli bomo, da se bo v tej vojni število Slovanov znižalo na 30 milijonov.”

TVEGANI OBISKI ☼ Tiste dni je neki ruski ujetnik redno vsak večer preplezal žico in prišel k nam v naš blok. Dali smo mu zanj prihranjeno večerjo in še dodatek za njegove tovariše. Ta Rus je vsak večer na poti k nam in nazaj dvakrat tvegaj svoje življenje za malo hrane. Pri nas je ostajal po uro do dve, pa smo se z njim marsikaj pomenili o divjanju Nemcev v okupiranih ruskih deželah, ubijanju prebivalcev, streljanju talcev, ropih in požigih, uničevanju zaradi uničevanja. Navdušeno pa je naš Rus govoril o Rdeči armadi, da je najboljša na svetu in da bo kljub svojemu velikemu umiku v letu 1941 na koncu zmagala.

O sebi in svojih tovariših nam je povedal nekako takole: ‘Germanci’ (Nemci) so nas ujeli pri Smolensku, pa so mnogo mnogo ‘Ruskih’ (Rusov) gnali peš do Nemčije. Na tej dolgi poti so ustrelili vsakogar, ki je omagal.

Hodili smo mesec in pol, ponoči in podnevi, skoraj brez počitka in le ob priložnostni hrani. Na nemškem ozemlju so nas stlačili v tovarne vagone in jih zaklenili. Vozili so nas več dni, brez hrane in brez vode. Ko so na tukajšnji postaji odprli vagone, smo le nekateri še živi prilezli iz njih; mrtve, onesveščene in onemogle tovariše so Nemci zmetali na kup in vsi so šli v zemljo ...

Tako nam je pripovedoval ta naš ruski brat, jaz pa sem medtem na skrivaj narisal njegov portret za spomin.

AMBULANTA ● Zvedel sem, da je v taboriščni ambulanti zaposlen kot ujetnik zdravnik dr. Jereb, Slovenec. Obiskal sem ga in ga prosil, da bi mi dal kakšno zdravilo zoper mojo malarijo. Pomagal mi je z odličnimi preparati, brez katerih bi najbrž ne ušel poginu.

Ko nas je obiskal v našem "kokošnjaku" in videl našo revščino, je poskrbel, da smo se okopali in si razkužili obleko. Povedal nam je marsikaj novega o taboriščnih razmerah med ujetniki raznih narodnosti in nam pokazal okna, kamor so Nemci streljali s strojnicami tako dolgo, da so zadeli žarnico v sobi, ker okno ni bilo dovolj zatemnjeno.

Ambulanta je bila slaba baraka z borno opremo, le ordinacijska soba je bila bolje urejena in dobro založena s francoskimi zdravili. Ta bolnišnica ni bila namenjena za pegavico, marveč le za nenalezljive bolezni. Odpornejši so v nji ozdraveli, za marsikoga pa je pomenila barako smrti.

V beležkah imam zapisano, da je 16. junija 1941 ob pol devetih zvečer umrl v ambulanti Slovenec Franc Simonič, sin očeta Ivana, iz Podčehove 92 pri Mariboru, kot prvi jugoslovanski vojni ujetnik v tem taborišču. Najprej ga je močno oslabilo griža, pobrala pa ga je jetika. Pokopali so ga 20. junija opoldne na posebnem pokopališču zunaj taborišča. Nemci so samo zdravniku dr. Jerebu dovolili, da se je udeležil pogreba in izkazal mrtvemu slovenskemu tovarišu pri odprtem grobu poslednjo vojaško čast. Tudi v našem imenu mu je zaželel, naj mu bo lahka mrzla tuja zemlja. Od nemškega vojaka, ki je fotografiral pogreb, smo izvabili sliko in tako je prišla v domovino vsaj ta.

KDO JE KRIV? ● V našem "kokošnjaku" je bilo neprijazno, mrzlo, zato nismo vedeli, kaj početi. Risati se mi ni dalo, napravil sem le nekaj skic; vsi smo pač željno pričakovali dan odhoda. Zvečer smo ležali na pogradih in dajali duška svojemu značilno slovenskemu domotožju s tem, da smo "obirali" Ljubljano, ulico za ulico, hišo za hišo, znanca za znancom. Kaj vse je pri tem prišlo na dan! Podnevi pa so se v nemale živahne razprave. Kdo izmed ujetnikov jih ne pozna! Najbolj priljubljene teme so bile vprašanje hrane (čeprav je bilo na stenah barak pogosto napisano: Ne govori o jedi!), kdaj odidemo naprej in pa, "zašto smo propali". To zadnje vprašanje se je posebno med jugoslovanskimi vojnimi ujetniki obrav-

navalo do onemoglosti. Samo da je kdo izrekel, kdo je kriv, že se je razplamtel nervozen pogovor o vzrokih tako nagleda razpada naše vojske. Te diskusije so se navadno končale ali s prepirom ali vsaj s splošnim nezadovoljstvom.

Tako nam je nekoč letalec Janez povedal tole epizodo: "Na prvi dan vojne, v nedeljo zjutraj, je nemško letalstvo na našem letališču požgalo vsa naša nezakamuflirana in nezavarovana letala. Ko smo opazovali ta strašni prizor skupaj s komandirjem naše enote, nam naš poveljnik ni znal povedati drugega kot edinole te 'zgodovinske' besede: 'Zbilja je rat! Dobičemo duplu platul!'"

Kako so takšne epizode vplivale na nas ujetnike, si bralec lahko le misli. V mnogih primerih pa so bili najostrejši kritiki tudi tisti, ki prej niso pometli pred svojim pragom. Ni prav, če lonec očita ponvici, da je sajasta.

PROTI DUNAJU ● Sedmi dan zgodaj zjutraj (vsak transport je vselej krenil na pot rano) smo spet odšli na pot. Dobili smo nekaj prirastka. Tudi zdravnik Ljubljčan je šel z nami. Zato smo ga izvolili za našega popotnega maršala in v tej njegovi vlogi sem ga še na hitro karikiriral. Odpeljali smo se v zadnje nemško taborišče Gänserndorf pri Dunaju, kjer naj bi nas prevzeli naši novi gospodarji – Italijani. Vozili smo se dva dneva in dve noči, prezeblji in sestradani; večina tovarišev že skoraj leto dni ni užila dobro pripravljene hrane iz moke, mesa, jajc itd. Nismo se veliko razgledovali po okolici, skoraj nismo opazili, kdaj smo šli mimo Nürnberga, le pri Regensburgu smo opazovali velike pristaniške naprave na začetku plovne poti po Donavi, ki nas je potem spremljala skoraj vso pot do Dunaja.

Nekdo je bleknil, da nas čaka v novem taborišču že prvi italijanski pozdrav – čorba z makaroni. Ti nesrečni makaroni nam potem niso dali miru, tem manj, čim bolj smo se bližali cilju. Pesimisti pa so nas hladili s starim pregovorom: "Kdor gre na Dunaj, naj pusti trebuh zunaj!"

Tretji dan smo se znašli na postaji Gänserndorf. Tu nas je namesto makaronov čakalo drugo, veliko in nenavadno presenečenje: niso nas hoteli sprejeti, češ da imajo v taborišču ravnokar generalno razkuževanje zaradi pojavljajočega se legarja.

Po daljšem postanku nas je vlak potegnil nekam na jugovzhod. Vozili smo se od postaje do postaje v okolici Dunaja vse do zore, ko so nas iztovorili blizu naselja Kaisersteinbruch. Rekli so nam, da bomo v tem taborišču ostali samo eno noč in dan, nato pa se bomo vrnili v Gänserndorf, saj bo medtem dezinfekcija končana. Kako malo sme ujetnik verjeti takšnim obljubam, smo se kmalu prepričali.

Rusi, akvarel; 35x35 cm; sign. d. sp.: 42 MIK.

Obup, akvarel; 35x50 cm; sign. d. sp.: 42 GÄNSERNDORF MIK.

KAISERSTEINBRUCH – STALAG XVII A

9.12.1941 – 6.2.1942

POT V PAST ☉ V novem taborišču je bilo prostora za 10 do 12 tisoč ujetniških brodolomcev. Trdno smo bili prepričani, da bomo že naslednji dan stali pred italijansko prevzemno komisijo v Gänserndorfu. Zato smo si le zasilno uredili ležišča. Nekateri previdneži smo spali sede, saj smo se bali nečistoče in mrčesa, kajti šele nedavno smo bili v Hemerju razkuženi in verjetno še "čisti".

PEGAVICA! ☉ Naslednjega dne smo nestrpno pričakovali nadaljevanje vožnje, pa nas je zadela kakor strela nova "bomba": "Pegasti legar – zapora! Nihče ne sme iz taborišča in nihče več noter!"

Padli smo torej v pravo mišnico. Bili smo razburjeni do skrajnosti. Naša "serija smole", kakor smo imenovali neskončno verigo naših nesreč, se je začela, pesimisti so imeli prav. Protestirali smo pri komandi in se skušali kako izmotati iz te pasti, a naposled smo bili prisiljeni stopiti v štadij neogibne karantene. Ali bomo zdržali, bomo ostali živi? Ta misel nam je trgala živce brez prestanka.

Zopet smo vložili protest pri komandi: zaradi nepotrebnega zadrževanja v tem taborišču, ker nismo bili cepljeni zoper legar, zaradi neužitne in nezadostne hrane in zaradi neizplačanih plač.

Prišel je sam komandant, nas vljudno premeril od vrha do tal in nam s sladkimi (po naše "saharinastimi") besedami odgovoril, da smo v tem taborišču samo gostje, še več, da smo kakor v hotelu, da imamo vse, več pa nam komanda res ne more ponuditi. Ponorčeval se je še iz nas, da bomo nadaljevali pot iz tega "hotela Kaisersteinbruch", ko bo legar minil.

Poparjeni in jezni smo se vrnili v barako. Polotila se nas je tista zagrizena žolčnost, ki je bila ob takih priložnostih v vseh taboriščih svetá enaka. Neizprosni realizem ujetništva je iz ujetnikov ustvarjal svoje originale, bolj ali manj prismuknjene pojave, ki so se grizle med seboj ali pa padale v pretirano, histerično živahnost, veselost in smeh. Takšno stanje je bilo kljub vsemu normalno; nenormalno in bolj nevarno je bilo zapiranje vase, apatija, brezbriznost do hrane, higiene in zdravja, kar je mnoge privedlo v obup, blaznost ali celo smrt.

"Kdor preveč študira, temu glava eksplodira," tako je rekel tovariš Pero. Zato smo tudi mi odpirali ventile in stresali svoj gnev drug na drugega v ostrih izpadih "zašto smo propali" itd., brez konca in kraja. Kljub vsemu pa se je med nami razvilo neko tovarištvo posebne vrste, ki

ga rodi le skupna beda internacije. Kljub vsemu smo se socialno in človeško zblížali in padle so vse posebne razlike pri tistih, ki so jim bili značaji količjak v redu.

NOVI RECEPTI ● Naslednji dan smo šli trije v kuhinjo protestirat zaradi hrane. Prišli smo ravno prav, da smo videli pripravljanje hrane na nov, izviren način.

Z lopatami in motikami so sekali repo kar na tleh ali pa jo z noži rezali v velike kose. Repo so kuhali v velikem kotlu brez vsake začimbe in zabele. S tem je bil prvi del kuhe opravljen. Nadaljevala pa se je takole: kotel so postavili pred vrsto manjših kotlov, da je stal kot poveljnik pred četo. V vsak kotliček so stresli določeno število zajemalk kuhane repe, nekako za ped od dna, in preostali dvetretjinski del kotliča napolnili s hladno vodo, napeljšano iz vodovodne pipe po debeli gumijastai cevi. S tem je bila kuha našega enodnevnega obroka hrane – poleg osminke kilograma kruha končana. Nekdo se je pošalil, da je v naši hrani zares premalo vitaminov A, B, C in D, zato pa je preveč vitamina "R", to je od naše večne repe. Bil pa je razočaran, ko se nihče več ni hotel smejati njegovi duhovitosti.

Hamlet: "Biti ali ne biti – to je sedaj vprašanje."

NA DNU... ● Prišla je prava zima in z njo nad meter snega, pritisnil je mraz, da so škripale barake. Stiskali smo se po malo ogrelih ali povsem nekurjenih barakah, kleli, ali pa se histerično smejali. Začel se je zagrizen boj z mrazom, gladom, ušmi in pegavico, boj na življenje in smrt. Ostali smo brez vode, vse je oledenelo. Besede kultura, civilizacija, morala, higiena so se nam zdele tuje in popolnoma nepotrebne. Vse se je zarotilo zoper nas. Serija smole.

Naša osemnajsterica se je zatekla k samopomoči po nasvetih našega tovariša zdravnika. Vsako jutro ali zvečer smo drug drugega masirali s snegom. Tako smo se umivali in hkrati utrjevali za strupeni mraz, saj smo imeli ob burji celo 33° pod ničlo. Kurili smo trske, skrivaj odtrgane od postelj in barake, topili sneg, v skupinah prali in prekuhávali perilo, da bi se ubranili uši, teh prenašalk pegavice. To je bilo življenje prav "na dnu". Postajalo je neznosno, pa sem se dogovoril s tovarišem za beg na Ogrsko. Hotela sva izvrtati skozi sneg rov od barake, ki je bila oddaljena od žice samo tri metre, a se načrt ni dal izvesti.

TABORIŠČE SMRTI ● Naš obisk v baraki naših tovarišev vojakov nam je pokazal še večjo stisko, kot je bila naša. Baraka je bila vsa umazana od zemlje in blata, ležišča na spodnjem in zgornjem pogradu nabito polna teles, sredi prostora je stal velik sod, ki je služil za skupno stranišče, ker

je bil ponoči in deloma tudi podnevi ujetnikom prepovedan izhod iz barake. V neznosnem smradu tega nečloveškega bivališča so imeli neomejeno oblast milijoni uši, ki so prenašale bolezen od človeka do človeka. Legar, lakota, mraz so kosili ljudi v množicah. Vode ni bilo, pa se ni nihče več umival niti si pral perila. Po cele dneve so ljudje tavalili od vogala do vogala, iz kota v kot zaledenelih kolib, ležali, hirali in umirali, odeti v cunje, ki so jih noč in dan imeli na sebi in ki so bile prava legla mrčesa in bacilov.

Tako so nemški nacisti v svojem sadizmu na brutalno enostaven način reševali problem epidemije in čakali, da preneha sama od sebe, menda po načelu, da se pri zadnji hiši požar ustavi. Barbarski ljudje, barbarske metode v 20. stoletju!

Vsako jutro smo kljub sibirskemu mrazu odšli na kratek sprehod do vhodnih vrat taborišča. Tam je stal po voz ali dva visoko natovorjen z golimi trupli. Dnevni obrok smrtnih žrtev taborišče je bil po 100 do 120 ljudi. Ta mrtvaška kóla so potiskali komaj še malo živi ujetniki na prostor nasproti taborišča, ki je bil odrejen za množično pokopavanje v skupne, z apnom posute jame. Taborišče smrti...

V prvem delu taborišča je bilo približno 2000 ujetnikov Jugoslovanov, med njimi le malo Slovencev, in kakih 2000 Francozov. V drugem, z žično pregrado ločenem delu je bilo zaprtih kakih 8000 Rusov, ki jih je spričo popolne oslabeledosti in otopelosti legar pobiral kar v trumah.

Najboljše so živeli Francozi, ki so edini prejeli pakete od doma. V sporazumu z Nemci so imeli po vsem taborišču in tudi med nekaterimi našimi rojaki razpredeno dobičkonosno črno borzo. Za francoski prepečenec, zavitek tobaka ali močnih cigaret Gauloise se je marsikateri sestradanec kaj hitro znebil ure, prstana in drugih vrednosti, ki jih je še imel, čeprav so mu bile drag spomin na nekdanje lepše dni, a treba je bilo reševati golo življenje.

Najtežje so ujetniki prenašali pomanjkanje tobaka in cigaret. Tu sem videl vso demonsko moč tobačne rastline na kadirca. Za cigareto, za en sam dim iz cigarete so zamenjavali najdragocenejše predmete, celo poročne prstane, medaljone s slikami žena in otrok, zadnje rezerve hrane, vse, vse. Naša skupina je imela še nekaj skromnih zalog, a smo jih skrajno varčno trošili, da smo vsaj enkrat na teden použili kaj konkretnega.

BOŽIČNI VEČER ☉ V takšnem življenju se nam je neopazno približal božič. Na zunaj smo kazali popolno brezbržnost in apatijo, kakor da je "koža že čez in čez podplat postala," kakor da se zanimamo le še za troje vprašanj: kaj bomo jedli, kako se bomo ubrahnili mraza in boleznem in kdaj se bomo rešili tega taborišča smrti. Bili smo zajedljivi, pikri, surovi, kakor je bilo surovo vse naše okolje. Zdelo se mi je, da ne bom mogel nikdar več prijeti za čopič in slikati z nekdanjim veseljem, in da drugače

biti ne more pri človeku, ki je stopil v pekel. Na eni strani smo bili mi, na drugi smrt, smrt pa je edina, ki drugim jamo koplje, sama pa ne pade vanjo.

Na božični večer pa smo le malo posedeli skupaj, izpraznili nekaj konzerv in skuhali čaja iz naše zlate zaloge. Skupna beda nas je zbližala. Nekateri so vrgli karte, igrali šah, polagali pasjanso in izpraševali usodo. Pogovor se ni mogel prav razviti, sukal se je venomer okrog ugibanj, ali bomo ob letu še živi, ali bomo že doma in kdaj bo konec vojne.

Toda les paroles sont faites pour cacher nos pensées.* Zato se nam je proti navadi mudilo spat. Vsak bivši ujetnik dobro ve, da je ob takšnih priložnostih zares bilo tako. Vsakdo si je želel biti čimprej sam s seboj. To pa si mogel biti le na svojem ležišču in kadar si si potegnil odejo čez glavo.

Tedaj pa se je začelo: prihajale so božične misli, kakor da je zadišalo po kadilu, po svečah, jaslicah v kotu, po mladosti, kakor nekoč. Mati, oče, žena, otrok, sestre in bratje, vsi zbrani okrog tebe, te zdaj gledajo nemo, ljubeče, s solzami v očeh. Sredi mraza, gladu in ostudnega umiranja v blatu in nesnagi, sredi največjega ponižanja se pogovarjaš z daljno domovino, pregnanec na mrzli tuji zemlji, kjer te zalezuje zahrbtna smrt, zaveznica čuvarja zapahov tvoje ječe.

Na stražarskem stolpu blizu barake cepeta nemški stražar v klobučevinastih škornjih. Čeprav se straža menja vsake pol ure, tudi njega grize mraz do kosti, morda se tudi on sprašuje, zakaj je tu sredi tega trpljenja in umiranja.

Je to zares božična noč? Ali ni kakor noč vernih duš? Ali je res ali se mi le zdi, da slišim peti veliki zvon ljubljanskega sv. Jakoba: "Dom, dom ..."

Zvezde zvenijo skozi ledeno zimsko noč:

"Mir ljudem na zemlji!"

Skozi zasneženo taborišče pa se od barake do barake plazi smrt, ki jo pošilja človek nad človeka.

Homo homini lupus...

Naslednje jutro smo si znova nadeli staro masko robatega taboriščnega realizma in željno pričakovali kosilo, obetajoč si božični priboljšek. Dobili pa smo – običajno repno vodo in kos kruha.

S podobno skromnostjo smo praznovali tudi silvestrski večer. V novo leto 1942 smo stopili z lepimi željami in voščili. Francozi pa so v svojih barakah peli in rajali vso noč. Nekako ob 3. uri zjutraj so prišli tudi k nam voščit novo leto. Prišli so brez darov, pa tudi mi jim nismo imeli s čim postreči, zato je bil njihov obisk hitro končan. Pustili pa so nam na mizi list papirja z izvirnim taboriščnim lesorezom za božič 1941. Napis pod sliko je bodril tudi nas z besedami:

" P a t i e n c e – c o u r a g e ! " **

* Besede so zato, da z njimi prikrivamo svoje misli.

** "Potrpljenje – Pogum!"

SKROMNE ZABAVE ☉ Je že tako, če si v internaciji prisiljen živeti tedne in mesece neprestano med istimi ljudmi, mučno občutiš, da skoraj nikdar nisi sam. Vsak korak, vsak gib je pod kontrolo; veš celo, kaj tvoj tovariš dela in misli, čeprav ga ne gledaš. Takšno sožitje postane sčasoma neznosno in tudi med najboljšimi prijatelji pride do nesoglasja ali celo do razkola. Čeprav smo bili tik pred vrati smrti, pa le nismo izgubili smisla za priložnostne zabave, za humor in smeh. Povodi so bili včasih že kar otroško naivni, da bi nas neprizadeti gledalec prav lahko štel za norce.

Med nami je bil kapetan, rekli smo mu "prva violina", ker je bil vedno najglasnejši debater. Na vsa usta je hvalil svoje junaštvo na čelu svojega bataljona v bojih pri Karlovcu. Nekega dne pa ga obiščeta v naši baraki vojaka – nebodijutreba – in ga veselo pozdravita:

"Gospodine kapetane, i nas dvojica smo ovde!"

"A kako ste došli ovamo?"

"Pa zarobili su nas Švabe tamo gde ste nam naredili da vas čekamo. Čekali smo dva dana, a vi ste odmaglili u Sarajevo."

Vse junaštvo naše "prve violine" se je mahoma razblinilo v nič. Kaj vse je moral revež preslišati na račun svojega bega brez moštva v Sarajevo in zaradi predaje Nemcem. In spet je stara lajna "zašto smo propali" končala tudi ta intermezzo.

Nič ne pomaga, za žicami padejo vse maske, ki v normalnem življenju skrbno zakrivajo prave obraze ljudi. Ujetništvo je trda preizkušnja človeka. Hitro se izkaže, kdo je cekin, kdo drobiž in kdo ponarejen denar.

DVA ŠVEJKA ☉ Ko sta ta junaka odigrala svoj zabavni nastop, sta jima sledila druga dva, ki pa sta bila drugačna "tiča". Na svoji turneji po taborišču, kje bi se našlo kaj za pod zob, sta prišla tudi med nas. Eden je bil šepast, Srb, starec z deset centimetrov krajšo nogo, vojni invalid iz prejšnje svetovne vojne. Drugi je bil pristna ljubljanska srajca, zato je govoril pravo "morostarsko" ljubljanščino, tako, da bi še Prešeren, ki jo je iz srca sovražil, z njim raje govoril nemško. Povedala sta, da sta se šele prejšnji dan vrnila v naše taborišče, "morostar" pa je pripovedoval po svoje:

"Pobrisala sva jo iz tegale zakletoga logorja. Skraja sva jo kar dobro mahala, pa ti prideva v neko veliko mesto, 'to je biu pa Dunej'. To mesto je bilo tako veliko, da sva dva dni in eno noč hodila po cestah, a ven iz mesta nisva nikakor mogla priti. Ko sva postala že preveč lačna, sva se pa kar predala 'en vaht, k' je magacin vahtala'. O kako težko sva mu dopovedala, da sva 'kringefangen'.* Izpočetka nas ni maral, pa sva ga le omehčala. Kar 'u lukna' so naju vtaknili za deset dni, sedaj sva pa 'spet tlele'."

* Kriegsgefangener – vojni ujetnik.

Drugi je pritrdil: "Pa to ti je zbilja velika varoš, nemreš pa nemreš da izlaziš!"

Na vprašanje, kje so ga Nemci ujeli, je naš mali Ljubljčan odgovoril: "Šula sma štrihal pr' Maribor, pa so pr'šli Nemci, hopla, kr ob zid so nas postav'l, nekaj postrelil, ns druge so pa na šmirlgelšajba dal."

"Kaj pa je to šmirlgelšajba?" smo vprašali.

"No kaj, lase so nam postrigli na balin." Snel je čepico in nam pokazal svojo oskubljeno glavo. Do solz smo se nasmejali temu ljubljanskemu originalu. Kako dobro nam je del ta smeh!

Srb nas je prosil, da mu napišemo prošnjo na nemško komando, da bi mu izplačali zaplenjeni svinji, njega pa odpustili domov. Vprašali smo ga, kakšna komedija je zdaj to, on pa je pojasnil zadevo, seveda v srbščini, nekako takole:

"Prišli so Švabi v našo vas, mi vzeli dve svinji in mi dali tole potrdilo (ob tem je pokazal zmečkan in umazan papir), češ da naj se naslednji dan zglašim na komandi in da bodo vse pošteno plačali. Šel sem na komando, dva dni nas je bilo za cel gozd zaprtih v eni sobi. Nato so nas naložili na tovarnjake, potem na vlak, sedaj pa sem tu, čeprav sploh nisem vojak."

Tolažba je potrebna, zato smo mu napisali prošnjo. Da bi bila uslišana, ni bilo verjetno.

PRVO PISMO ☉ Minila sta dva meseca, mi pa smo še vedno tičali v tem negostoljubnem "hotelu". Risal sem prav malo, ker mi ni šlo od rok. Nekateri so neutrudno kartali od jutra do mraka, eden izmed tovarišev pa se je pogreznil v molk in brez prestanka polagal svojo skrivnostno pasjanso. Kapetan Milan Stančulov je nervozno hodil po baraki in venomer spraševal:

"Pa kada će doći taj nemački 'gasmajstor'?" To naj bi bil mož, ki naj bi opravil naše razkuženje, potem pa bi gotovo krenili na pot.

Tako je vsakdo nosil svoje skrbi in se zabaval po svoje. Postali smo tako skromni, da nas je tudi najmanjše izboljšanje položaja, včasih že samo prijazna beseda, spravilo v dobro voljo.

Neki naš tovariš je nekega dne celo prejel pismo, prvo pismo. Vsi smo mu zavidali, on pa se je ves razburjen in vesel lotil branja in – obnemel. Tuja roka mu je poslala iz domačega kraja vest, da so mu ustaši pomorili vso družino in vse sorodnike.

Težko bom kdaj pozabil na obraz tega nesrečnika. Pogled nanj nas je vse tako pretresel, da je utihnil smeh in so zamrle celo besede v presekanih pogovorih. Spomnil sem se na ujetnika iz Cankarjevih Podob iz sanj, kako ga je pretreslo, ko mu je v zaporu tovariš razodel očetovo smrt: "Vzdignil se je s slamnice težak in truden, ozrl se je po sencah, ki so se do stropa majale pred njim, nato se je napotil na hodnik. Ko se je vrnil, je bil bled in star."

DEZINFEKCIJA ☉ Kdor čaka, dočaka. Končno so nam Nemci napovedali tako težko pričakovano dezinfekcijo. Kakor da bi usihajoči rastlini prilili vode, smo oživel in se razveselil te vesti, a je kmalu sledilo ohlajenje.

Nekega jutra so nas v škripajočem mrazu že na vse zgodaj odgnali iz našega taborišča v neki drugi revir, tudi vsa naša prtljaga je šla z nami. V neki baraki smo se morali sleči do golega, oddati obleko, perilo in prtljago, vse to je romalo v plinske celice. Mi pa smo se pod prhami temeljito skopali in nato namazali z neko po nafti smrdečo kremo.

Po kopeli nas je v sosednjem prostoru temeljito pregledal zdravnik, nato smo stekli v sosednjo barako. Sušili smo se kar med potjo. V drugi veliki, tudi nezakurjeni baraki smo trepetajoč od mraza goli prečakali ves dan, a o kaki hrani ni bilo sledu. Končno je naših 150 teles barako le nekoliko ogrelo.

Popoldne so nam z vagončki pripeljali naše cunje in prtljago pred barako. V naših uniformah je bilo še veliko plina, ki se je v toplejšem prostoru sprostil. Tovariši so omedlevali in padali po tleh drug za drugim, dokler nismo planili k oknom in jih bolj vlomili kakor odprli.

Tako je nemški "gasmojster" opravil svoje delo po najmodernejši metodi.

SPIRITIZEM ☉ Še vsi omotični in pijani od plina smo se vrnili v taborišče. Nastavili so nas v neko drugo, že razkuženo barako, oledenelo zunaj in znotraj. V umivalnici je bil vodovod zamrznjen, debele ledene sveče so visele od umivalnih korit do tal, na hodniku pa smo imeli pravo otroško drsanico.

Stisnili smo se v tisti konec barake, ki se nam je zdel najbolj zavarovan pred mrazom in burjo, preostali del te naše "zimske palače" pa je ostal prazen.

Odondod smo nekoč opolnoči zaslišali zamolke glasove iz teme. Iskali smo njihov izvor in našli skupino spiritistov, ki je tam uganjala svoje čarovnije pod vodstvom nekega redova Žarka. Povabili smo tovariše, naj pridejo v naš konec barake, da bomo tudi mi deležni njihovih prireditev.

Preselili so se v našo sobo, mi pa smo sedeli ali ležali na pogradih našega "kokošnjaka" kot na galeriji in se imenitno zabavali. Zabuhel Vojvodinec je klical duhove: Nostradamusa, Napoleona, Rasputina in druge, pa tudi nekega pokojnega sosesa iz svoje vasi. Pri tem je krilil z rokami, hodil okrog težke mize, včasih celo zlezal pod njo. Kar mrzlo nam je šlo po hrbtu, kadar je s turobnim glasom ukazoval:

"Diži se, astale... Kaži nam kad čemo da krenemo iz ovog velikog logara ..."

Ali je pomagal ta zagovor duhov ali ne, kdo ve? Dne 8. februarja so le prišli naši nemški mučitelji in nam na kratko objavili veselo vest: "Jutri zjutraj!"

VESEL TRANSPORT ● Naslednje jutro smo si globoko oddahnili, ko smo, čeprav močno shujšani in oslabljeni, prestopili vhodna vrata tega pekla. Nismo še prav verjeli, da je naša karantena končana, da je zares napočil dan odhoda in da se nam je končno le nasmehnila muhasta sreča.

Vnaprej sem vedel, da v takšnem snegu tako oslabei, kot smo bili, ne bomo mogli nositi prtljage. Zato sem si skrivaj napravil sanke: "izposodil" sem si nekaj letev s pogradov in jih okoval s pločevino konzervnih škatel.

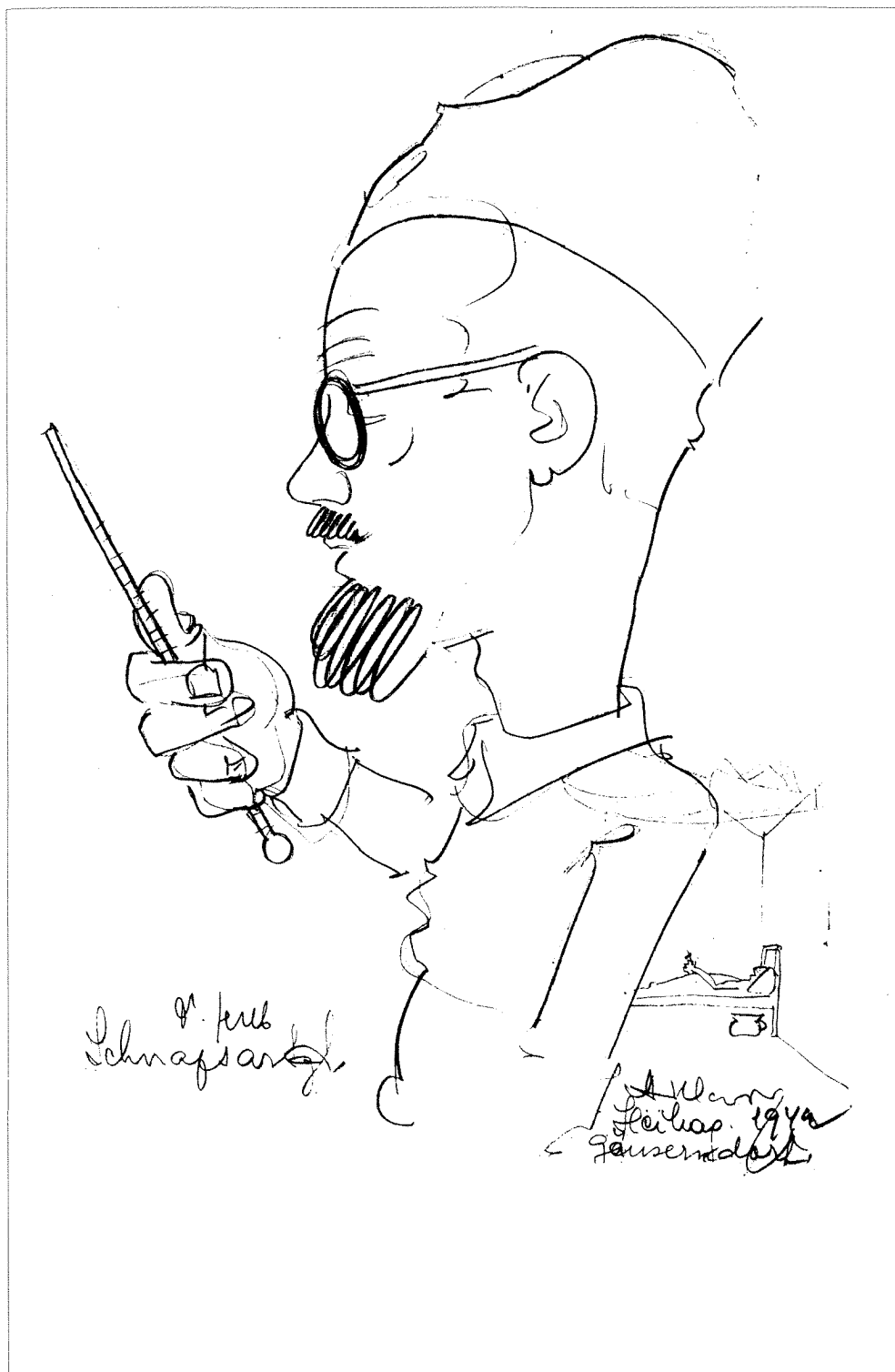
Potiskali smo visoko natovorjene sani po zamrzli in izvoženi cesti šest kilometrov daleč od kolodvora. Kar imenitno je šlo.

Na Dunaju smo izstopili na vzhodnem kolodvoru, treba je bilo kreniti na severni koldvor. Zopet smo natovorili svojo prtljago na sani in, hajdi, peš skozi mesto. Na cesti smo imeli veliko zabave, zbijali smo šale, včasih tudi nalašč prevrnili in potem pobirali po snegu naše kovčke, nahrbtnike in malhe. Dunajčani so se nam smejali, niso pa vedeli, da izvira naša veselost iz zavesti, da smo ukanili celo smrt. Bili smo na dnu, zdaj mora naša pot po vseh naravnih zakonih nujno kreniti navzgor.

Medtem nas je dohitel tovorni avto; prijazen šofer, ki je videl našo "predstavo" na cesti, je naložil vso našo prtljago, sanke in dva tovariša za spremstvo ter vse skupaj odpeljal na prestopni kolodvor.

Mi pa smo pešačili še eno uro in si, seveda v spremstvu straže, ogledovali Dunaj. Mesto je bilo kakor izumrlo, nikjer sledu nekdanjega razkošja in veselosti starega cesarskega središča. Videli smo veliko zaprtih trgovin z napisi "Zaradi vpoklica lastnika in osebja zaprto," srečavali mrke, potrte obraze, pa nekaj Židov z rumenimi zvezdami na prsih, ki so nas pozorno in vprašujoče motrili.

Brez posebnih težav nas je vlak pripeljal v obljubljeni Gänserndorf, kakih 30 kilometrov severovzhodno od Dunaja. Tu naj bi bilo za nas poslednje nemško taborišče.

Dr. Jereb, tuš; 30x30 cm; sign. d. sp.: Miklaveč STALAG 1942 GENSERDORF.

Havliček, tuš; 36x50 cm; sign. d. sp.: GANSERND. 42 MIK.

GÄNSERNDORF – HEILAG* XVII A

9.2. – 17.3.1942

V GOSJEM HLEVU ● Ta Heilag, odpustno taborišče za vse jugoslovanske vojne ujetnike, pravzaprav ni bilo nikako taborišče po naših dotedanjih izkušnjah. Majhno romboidno dvorišče je bilo od vseh strani obdano s pritličnimi stavbami: za komando z neogibno nacistično zastavo, skladišča, kuhinji in dolge in ozke jetniške "dvorane". To je bila nekdanja gosja farma z gosjimi hlevi. Nemci so jo preuredili v taborišče za Žide. Bivši lastnik farme, tudi Žid, je bil tu zaprt med prvimi, pa menda tudi eden izmed bajno bogatih dunajskih Rotschildov je spal na teh pogradih. Nasproti kuhinje za ujetnike je bila kuhinja za Nemce. Skozi okno smo lahko opazovali zajetno kuharico, kako je pekla in cvrla nam nedostopne dunajske zrezke in podobne dobrote. Ob tajajočem se snegu ali ob dežju se je dvorišče spremenilo v jezero. Hodili smo kot vrhovodci po deskah, položenih od barake do barake. Pravo gosje taborišče, le brez gosi.

Bili smo kar dobre volje v nadi, da nas komisije že čez nekaj dni pošljejo domov. Pa nas je doletela smola: Nemci so napovedali "Transportsperre" (transportno zaporo). Ruska zima je nemško vojsko hudo zdelala in ustavila njeno prodiranje. Potrebni so bili veliki novi transporti ljudi in materiala, zato so morali ukiniti vse druge prevoze. To je zabilo tudi nas v to luknjo za poldrugi mesec.

MAKARONI, ZOBODERSTVO ● Zima se je vlekla in čakanje v negotovosti nam je rahljalo živce.

Prehrana se je malo "zgostila", za reklamo je plaval tu in tam na juhi že tudi kak makaronček kot daljni pozdrav z juga. Zjutraj so nam dajali celo neko grenko vodo, ki so ji rekli "Kaffee". Če si imel kaj prepovedanih pravih mark v žepu, si lahko dobil celo pivo, tudi pisemski papir in znamko, da si pisal kot "civilist" domov.

Med nami ni bilo posebnih bolezni, le poželenje po izdatnejši hrani je silno naraščalo. Našega tovariša zdravnika so Nemci zaposlili v ambulanti, ki je bila za ujetnike in za nemške vojake. Tam je tudi pulil zobe. Nemci so imeli zelo slabe, pa jim je naš doktor tako vneto praznil usta, da se je bilo bati, da bodo vsi Nemci, če bi še dolgo čakali v tem gnezdu, ostali brez zob. On pa je vsak večer tovariško razdelil med nas tobak in cigarete, ki jih je čez dan "zaslužil" na račun nemških zob.

* Heimplager – odpustno taborišče.

VOGEL, LILLY MARLEN, MAKSL ☉ Kakor še povsod doslej smo tudi tu imeli svoje zabave. Samozvani "kapo" taborišča je bil nemški podoficir Vogel, pravi originalni dunajski ptič. Ves dan je pel ali požvižgaval okrog barak tisto osladno nemško vojaško pesem o Lilly Marlen; kateri ujetnik je ne pozna? Občudovali smo njegov hripavi glas pri njegovih pevskih nastopih, pa tudi vsako jutro, ko je prihrumel v barako in se zadril: "Aufstehen!" (Vstanite!) Pri tem je postavil na mizo vrč, ki je nekoč sodil k nekemu lavorju. V njem je bila črna brozga ali "kava". Nato je izginil po svojih poteh in ga nismo več videli do obeda.

Vogel je prepovedal kajenje v baraki; kdor ne bo ubogal, bo šel šele z drugim transportom domov, je grozil. Kadar pa je bil malo okajen, nam je sam ponujal cigarete. Ko smo se branili, češ da je prepovedano, nas je pokroviteljsko spodbujal v pristnem dunajskem narečju:

"Solank i to pin, kents rauh. Van i ge, is šlus tamit!" (Dokler sem jaz tu, lahko kadite. Ko grem, je konec kajenja!)

Prepovedal nam je tudi kartanje. Zato je ob njegovem prihodu zadonel po vsej dolžini ozke barake dogovorjeni svarilni klic "Trideset i tri!", da smo mogli pravočasno poskriti karte. Nekega večera pa je "naš" Vogel iznenada odprl vrata in zakričal kar sam: "Trideset i tri!" ter izginil.

Voglu je uspešno sekundiral naš "Švej" Maksl, ki je zvedel in videl vse, kar se je dogajalo v taborišču, ko je nosil mleko nekemu nemškemu naredniku. Prinašal nam je vesti in novice ter skrbel za humor in smeh. To so bile blažilne injekcije slehernemu izmed nas za živčne napore.

DVA MONOLOGA ☉ Imeli pa smo še dva zanimiva beograjska tipa, nekega policijskega nadsvetnika s pridevkom "Policajcrat" in "gospodina Ljubišo", prava čaršijska in črnoborzijanska junaka, dobro založena z denarjem in konzervami. Gospodin Ljubiša je imel na Dunaju vplivnega strica Henrikeca in je upal, da ga bo, četudi kot "Novobolgara", spravil v prelepi Beograd. Oba junaka sta po ves dan tarnala in jadikovala, komandirala in zabavljala, da sta nam šla vsem hudo na živce. Nekega dne sem si na pogradu preganjal dolgčas in slabo voljo z risanjem in s tem, da sem si beležil nujno neprestano žlobudranje v monologih:

Policajcrat: "E, deco, dokle ćemo ovako? Jao, boli me stomak! Da me ne boli od tifusa – kako je kod tifusa, doktore? Ja mislim, da me boli pošto ne podrigujem. – Hajde, vojnice, donesi i meni hleba za duvan! Valjda nemam pantličaru (trakulje), doktore? I to može, da bidne ... Ako ležim mi je zlo, ako sedim mi je bolje. Pa ništa nisam jeo, samo malo hleba, sira, po malo dve flaške piva. I margarine, sasma malo. E, sve bolesti samo lete na mene – kud'će suza neg'na oko! Jao, kako da tih Bugara nema? (Z bolgarsko komisijo bi moral priti tudi beograjski delegat za prevzem te dvojice.)

Vaške? Tko ih ima? Naterajte ga da pere veš! A mi sedimo ovde i čekamo. Kako im radi ova njihova administracija? Zar ne bismo mogli Švabima kazat: gle ovako i ovako... Sutra idem na raport. Javio bi se na rad, barem se preluftiram. Hm, voleo bi znati ko nam je naš baksuz (človek v družbi, ki prinaša nesrečo). Tamo u Keisersteinbruchu smo stigli dan prerano zbog tifusa, a ovde dan prekasno radi Transportsperre... A zašto čiste vojnici vaške na klozetu, kad je klozet za nuždu? E, deco, to me buni uvek isti odgovor: morgen, übermorgen (jutri, pojutrišnjem). Slušaj bre, Jajteles (to je bil pridevek njegovega soseda na pogradu, Slovenca, iz Škofje Loke, koji vrag te smestio pored mene da mi doneseš vaške? Slušaj, Ljubiša, hoće li tvoj ujak Henrikec i za mene da udesi?) In tako naprej...

Drugi, Ljubiša, pa je bil fin, tarnal je na svoj način:

“Koliko ima sati? Molim vas, pitajte doktora kako dugo će još da traje ova 'špere'! Šta kaže nemački Sonderführer (politični taboriščni komisar)? Pozajmite mi pastu za cipele! Molim vas, otvorite malo ovaj prozor! Je li stoje već vojnici za ručak? Gde mi je moja šolja? Ima li vode tamo u kanti? Bog zna, dali je Henrikec mogao šta da udesi... Kakva je to galama? Jao... Opet se čuje samo vas! Ne bi vas nadlajalo devetoro pasa...”

LOV NA DODATKE ● Na ruski fronti je Nemcem trda predla. Izredno huda in dolga zima je ustavila njihovo bliskovito prodiranje in močno razredčila armado. Tudi naši Nemci so postali nervozni. Prvo, kar so ukrenili, je bilo poslabšanje hrane in poostreni red v taborišču. Tudi Vogel se je ohladil; nič več ni pel o svoji Lilly Marlen, zato pa je tem več pil in vsak ponedeljek s težko glavo prikolovratil k našemu zdravniku po aspirine. Strah pred fronto...

Naš nemški Sonderführer, ki se je menda hotel še posebej izkazati na naš račun, si je izmislil izvirno nacistično igro: kadar je pri delitvi hrane še kaj ostalo, je nagnal ujetnike v barako in postavil kotliček v blato na sredi dvorišča. Na komando: “Dodatek!” je naša sestradana raja planila iz barak h kotličku, kjer se je razvil hud boj za tistih nekaj preostalih žlic obeda, dokler se ni kotel prevrnil. Nemci so se smejali, uživali in fotografirali te žalostne prizore; gotovo so potem v svojih propagandnih listih priobčevali take slike “nekulturnih Balkancev”.

KOMISIJE RAZVRŠČAJO ● Skozi to odpustno taborišče, imenovali so ga “vice”, so morali jugoslovanski vojaki in oficirji pred vrnitvijo domov, tu so razvrščale in prevzemale ujetnike italijanske, madžarske, slovaške in bolgarske komisije. Prihajali so lepo odlikovani in rejeni oficirji v novih uniformah svojih držav in sprejemali ali odklanjali svoje “nove državljane”. Prvi pogoj je bil takó ali drugače dokazano rojstvo ujetnika na ozemlju

države, kamor bi se rad vrnil. Vse pa je bilo odvisno od trenutnega razporeditve komisij, torej zopet igra s srečo.

Z bolgarskim delegatom sta pogosto prišla tudi srbski in hrvaški delegat. Prvi je iskal Nedićevih, drugi pa Pavelićevih pristašev. Hrvaško pripadnost so na primer kontrolirali s tem, da je moral ujetnik pred komisijo gladko povedati oče naš po novem hrvaškem besedilu.

Kdor komisiji ni ustrezal, je romal z razočaranjem nazaj v stalno taborišče. To je bila presoja in zamenjava živega ujetniškega blaga med člani in sateliti osi, ki je trgala prizadetim še zadnje živce, ki so jim ostali od že prestanega trpljenja v ujetništvu. Značaji so se krivili kot vrbove šibe v viharju, mnogi so se preliščili skozi te "vice", mnogi pa so ostali trdni za vsako ceno. Videli pa smo, da ni bilo lahko biti že tako blizu doma, pa še vedno tvegati, da se začne stari križev pot znova.

ITALIJANSKA KOMISIJA IN ODHOD ☼ Čakanje na ukinitve prometne zapore je postajalo neznosno. Po taborišču so se razpasle uši, bati se je bilo nove epidemije legarja. Prišel je marec in prvo pomladno sonce je posvetilo na našo mizerijo ter ogrevalo naše premrzle, oslABLJENE ude. S tem soncem pa je prišel tudi naš "Italijanček", droben, mlad in eleganten oficir, ki je v imenu fašističnega imperija prevzemal ljudi za transport v Italijo. Začelo se je prerivanje, goljufanje z lažnimi krstnimi listi, domovnicami in izjavami o rojstvu v "Ljubljanski provinci" ali v "Julijski Benečiji". Neki ujetnik je bil odklonjen, ker je navedel, da je rojen v Št. Vidu nad Ljubljano. Šele s ponaredbo hišne številke in z navedbo, da stoji njegov dom na italijanski in ne na nemški strani razmejitvene črte, je s težavo izmoledoval svoj povratek. Za Gorenjce in Štajerce pa so imeli Nemci svoj posebni raznarodovalni postopek.

Ker nam italijanski delegat ni postavil kakšnih poniževalnih zahtev in so bila naša "rojstva" v redu, smo vsi prišli na njegov odrešilni seznam. Končno so objavili ukinitve transportne zapore in naš odhod. Nemški "Sonderführer" je opravil še kratko revizijo naše prtljage in nas še zadnjič nagovoril. Poskusil nam je sugerirati, da se moramo pri odhodu iz nemškega rajha zavedati, da nam je bilo kar dobro, in nam priliznjeno zaželel "srečno pot domov". Mi pa smo komaj čakali, da obrnemo poslednjemu nemškemu taborišču hrbet.

NA DOMAČIH TLEH ☼ Vlak nas je vlekel počasi proti grebenom Semmeringa. Obujal sem spomine na svoje letalske podvige nad temi vrhovi in pozorno opazoval velike Transporte vojaštva, cele vlake novih sani in zločljivih barak, namenjene za izpopolnitev nemških izgub na ruski fronti. V Wiener Neustadtu nam je nemški Rdeči križ razdelil pičlo porcijsko grahove juhe kot poslednjo nemško dajatev. Prevozili smo Grahovec, postajali smo nemirni in razburjeno veseli – bližali smo se domači zemlji!

Pozno zvečer smo prišli v naš Maribor; videli smo kolodvor in druge znane stavbe. Vse je bilo kot nekdaj, le tako mrzlo in tuje brez slovenskih ljudi, vsepovsod okupator. Potegnili so nas v Tezno in tam smo predremali noč. Zjutraj smo nadaljevali pot. Postali smo vsi nekako drugačni, vljudnejši drug z drugim. Napeto smo gledali vsak kos naše zemlje in s strahom opazili, kako je vojna spremenila njen obraz. S hrepenenjem smo mislili na svoje domače ljudi, ki smo se jim bližali. Kdaj bomo zagledali prvi dragi obraz po tako dolgi ločitvi? Okrog nas je pela domovina, naše srca pa so ji odgovarjala: Pozdravljena iz globin našega hrepenenja, zdaj izmučena in teptana v krempljih nenasitnega tujca!

SABOTAŽA ☼ Naenkrat prekineta naše misli silen tresk in lom. Naši kovčki popadajo s polic. Sledi nov sunek, enkrat, dvakrat. Naš tovariš zdravnik ugotovi, da smo zavozili v drug vlak, in že pohiti k sprednjim vagonom, da bi pomagal ranjencem.

Stvar se je kmalu pojasnila: komaj kilometer pred postajo Hoče smo udarili v zadnje vagone drugega vlaka, ki je stal pred nami na istem tiru. Prva dva vagona sta se iztirila, enega je vrglo počez čez drugi tir, po katerem je ravno tedaj privozil tretji vlak in nasadil na svojo lokomotivo prevrnjeni vagon našega vlaka. Katastrofa je bila popolna in naš prvi večji doživljaj na domači zemlji. Odnegli so nekaj mrtvih in ranjenih potnikov; mi smo ostali nepoškodovani, ker so bili naši vagoni med zadnjimi. Kljub čudnemu presenečenju smo morali priznati, da pri nas tudi pod nacistično okupacijo sabotaža dobro deluje.

PROCESIJA IZGNANCEV ☼ Tako smo na naši poti zagazili na nov enodnevni zastoj. Kaj kmalu smo prav od blizu spoznali pretresljivo trpljenje našega naroda. Ravno tedaj se je ustavil blizu nas poln vlak naših štajerskih in gorenjskih izgnancev in izseljencev na poti nekam v Nemčijo, na Poljsko ali kdo ve kam. Ker so morali zaradi poškodovane proge prestopiti na drug vlak, so jih napodili iz vagonov.

Pred našimi očmi se je po naši zemlji pomikala najžalostnejša procesija, kar sem jih kdaj videl: žene, otroci, starci so šli s culami in bedno prtljago, v sprevedu so nosili dva onemogla starčka na nosilih.

Nepopisno gorje naših rojakov nam je stiskalo srce. Ob pogledu na to barbarsko početje naroda, ki v svoji rasni nestrpnosti ne pozna meja, pa smo še bolj čutili, da se mu mora to maščevati, če je še kaj pravice na svetu. Tu ni mesta za kompromis: tam okupator, tu mi, vmes nepremostljiv prepad. Iz neizgovorjenih besed te strašne procesije je vrela ena sama zapoved: Bratje, bodite složni, pozabite na stare pravde med seboj! Brez postranskih misli se oklenite v tej strašni uri vsi enega samega gesla: "Smrt okupatorjem!"

Privozil je nov vlak. Prestopali so delavci, šolarji in uradniki, namenjeni v Maribor. Bili so naši rojaki, pa so se tako razveselili naših

uniform, da so nam skoraj vsi brez izjeme zmetali v naše vozove skozi okna svoje priboljške in malice. "Hvala vam, bratje!" smo jim klicali vsi prevzeti od te prisrčne pogostitve in pozdrava na domačih tleh.

Pozno popoldne so tudi nas pretovorili na drug vlak in pot je šla naprej skozi Celje in Zidani most. Tu so nas naši vrli železničarji tovariško pogostili, znova z jedjo, pijačo in cigaretami, ne meneč se za okupatorjevo prepoved. Zopet smo prišli med ljudi s srcem v prsih, med svoje ljudi!

VIA, VIA! ● Malo pred polnočjo smo privozili v Laze; to je bila tedaj obmejna postaja med Nemčijo in Italijo. Za slovo so nas Nemci še zadnjikrat prešteli in nato odpeljali v Zalog. Komaj se vlak ustavi na "novih italijanskih" tleh, nas sprejme silno kričanje. Skozi zaprta okna opazujemo peščico smešnih fašističnih pritlikavcev v kratkih pelerinicah in s klobučki z dolgimi peresi, kako skačejo in komandirajo na postaji, kakor da jih je cel polk. To so torej naši novi okupatorji. Poleg nemških straž smo dobili še številnejše italijanske. "Via" gor, "via" dol, nam je odmevalo vse vprek v pozdrav.

MIMO LJUBLJANE... ● Čez dobro uro so nas potegnili do Ljubljane. Srca so nam burno utripala. "Ljubljana, naša ljubljena Ljubljana je tu," je šlo od ust do ust.

Izgnali so nas iz vagonov na peron; straže tu, straže tam, zraven skupine preščinjenih elegantnih oficirjev, pa karabinjerji z napoleonskimi klobuki kakor pogrebci... Skratka, sprejem kakor za cesarja. Povsod sama vojska, najrazličnejše uniforme, nikjer nobenega civilista.

Nagnali so nas v provizorično čakalnico, kjer smo dobro zastraženi prebili noč. Vsak izmed nas se je pogreznil vase in kuhal svoje misli, ki niso mogle razumeti: dolgih pet mesecev smo potovali s severa Evrope, sedaj nas loči le še nekaj ulic in hiš od naših domačih ognjišč, pa sedimo kakor najhujši kaznjenci na postaji in ne smemo svojim ljudem niti sporočiti, da smo tu, in jim stisniti roko v pozdrav. Prave Tantalove muke.

Utihnili smo, zaspal pa ni nihče tisto nepozabno noč 18. marca 1942. (Naslednjo noč so v Ljubljani v raciji polovili skoraj vse bivše aktivne jugoslovanske oficirje in podoficirje ter rezerviste, ki so se že vrnili iz nemškega ujetništva, in jih odpeljali v civilno internacijo v Gonars.)

Še pred 5. uro zjutraj so nas dobro zastražene odvedli nazaj v vagone. Za zaprtimi in zastrtimi okni so nas odvlekli skozi Ljubljano, mimo naših domov, mimo naših dragih na jug, v imperij rimskega fašizma. Našim domačim smo poslali hrepenečo misel, več nismo mogli.

Že opoldne smo tihi in potrti stopali po ulicah Reke nekam navkreber v našo novo kletko, to pot v italijansko. Pod nami pa se je lesketalo morje, naše sinje Jadransko morje, zaslužjeno kakor mi.

SENDER:
RATION

Kriegsgefangenenpost

GEPRÜFT

MIT LUFTPOST

Postkarte

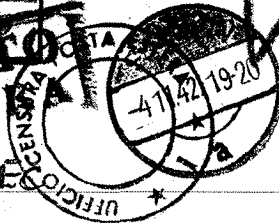
32

VERIFICATION
CENSURE

F/0

IVAN

M. KLAVEC

Gebührenfrei

Absender:

Vor- und Zuname:

FLT HARVEY VIVIAN RAF

Gefangenennummer:

638

Lager-Bezeichnung:

STALAG

~~M. Stalager Luft 9~~

Deutschland (Germany)

Empfangsort:

Campo p.g. 78/3

Straße:

P.M. 3600

247

Land:

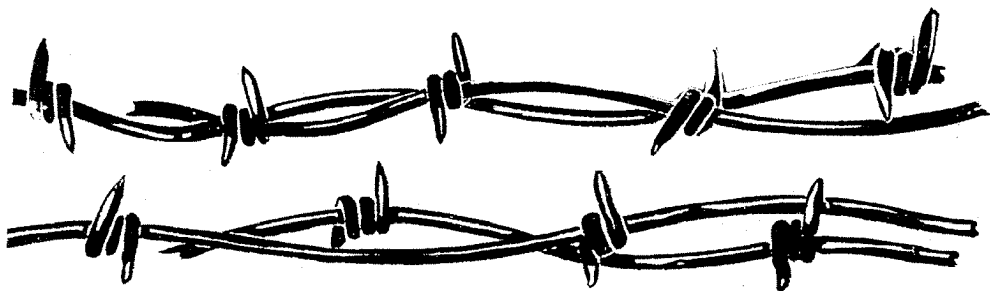
ITALIEN

Landesteil (Provinz usw.)

Avtoportret, olje; 34×44 cm; sign. d. sp.: 41 STALAG LUFT Miklavec.

ITALIJANSKO VOJNO UJETNIŠTVO

VIA! VIA!

PRVIČ:
REKA – CAMPO CONCENTRAMENTO*
PG 83
19.3. – 2.5.1942

BUČI MORJE... ☼ Na reškem kolodvoru zagledamo skupino mladih nasmejanih hrvaških ustašev v novih uniformah, ki so se pripeljali z nekega tankovskega tečaja v Italiji. Porogljivo nas ogledujejo. Mi pa zavijamo po klanecu na Via Trieste in se ustavimo pred št. 7. Po stopnicah, mimo razsežnih zelenečih vrtnih teras, okrog upravnih poslopij pridemo na kake 300 metrov dolgo dvorišče pred razkošno zidano vojašnico "Caserma Diaz". Dve ogromni trinadstropni poslopji sta po vsej dolžini popisani z reliefnimi napisi, ki z zanosnimi gesli spodbujajo italijanskega fašističnega vojaka k disciplini, pokorščini, predvsem pa k junaštvu. Čudim se takšni propagandi, ki je pri nas doma nismo poznali, in mislim na tistega divjaka, ki iz zasede ubije junaškega nasprotnika in použije njegovo srce, da bi sam postal junak. Dežela superlativov... Ugajalo mi pa je, da skoraj nikjer nisem videl tistih odvratnih taboriščnih žičnih "jezdecev", "koz" in ograj. Okrog dvorišča in poslopij je visok zid, čez katerega gledajo vrhovi borovcev, oljk in cipres; globoko spodaj pa Reka, пристanišče in morje.

V vojašnici smo našli samo nekaj ujetnikov, ki so bili tu kot "vzorec brez vrednosti ali ribe na suhem". Tako so se nam predstavili in nam dali prve informacije. Nas so namestili v drugem posloppju, prvo je bilo zasledeno z italijanskimi vojaki.

Pri pregledu prtljage so nam fašistični "junaki" pobrali ves denar, pa tudi žepne nože in škarje, ki smo jih kupili v nemških taboriščnih kantinah, nadalje britve, zapiske, dnevnike, zemljevide, opasače in razno drobnarijo. Po vrhu so nam sporočili v italijanščini (ki nam je bila skoraj vsem še tuja), da ostanemo do nadaljnjega v sobnem priporu zaradi karantene.

Bili smo torej spet v kletki. Na široko pa smo odprli okna in uživali sonce, pomlad in čudovit razgled na morje. Pod nami je blestela širna gladina našega Jadrana, toda brez parnikov in jadric; le iz torpedne tovarne se je tu in tam dvignil hidroplan na poskusni polet. Na levi nas je pozdravljaj Sušak s Trsatom in daleč v soparnici strmi breg z Omišaljem. Na desni slikovita vijuga Kvarnerja z Volovsko, Opatijo, Lovranom in vasicami ob istrski obali, nad njimi pa široki hrbet Učke. Bili smo tako prevzeti od razkošja barv in lepote panorame, posebno ob slikovitih sončnih zahodih, da srno po ves dan prestali pri oknih in pozabljali, da

* Koncentracijsko taborišče vojnih ujetnikov.

smo ujeti. Sprememba je bila zares velika v primeri s puščobnimi, mrzlimi, brezbarvnimi nemškimi pokrajinami, odkoder smo prišli.

LOV NA VITAMINE ☉ Sprememba zraka, pomladno sonce, novo brezdelje so le še povečali željo po izdatnejši hrani. Naši novi gospodarji so nam dajali veliko vode, a le malo riža in makarončkov. Zvedeli smo, da so bili tukajšnji ujetniki pred nekaj meseci veliko bolje oskrbovani s hrano in celo z vinom v prosti kantinski prodaji. Mi pa smo že prišli v oskrbo po nemškem vzorcu.

Na naše pritožbe so nam zamenjali odvzeti denar v "bone", pa smo si zanje kupovali v kantini prvo sadje – po toliko mesecih! Dobili smo limone in jih uživali z volčjim tekom kar z olupki vred. "Lov na vitamine" smo imenovali ta šport, ki smo ga raztegnili tudi na kak liter vermuta, če so nam ga hoteli prodati. Če bi bili imeli več denarja, bi lahko dobili marsikaj, saj so bili Italijani zelo sprejemljivi za podkupnino. Tako pa je pel glad svojo pesem, ki je bila ista tu na sončnem jugu, kot je bila prej na mrzlem nemškem severu.

"MUSICA PROIBITA"* ☉ Med nami so bili tovariši s Suška, ki so po ves dan vztrajali pri oknih in napeto opazovali vsako podrobnost svojega rodnega mesta, ki jim je bilo tako blizu, a vendar tako daleč. Ti so prvi opazili, da je začelo prihajati v taboriščno komando vedno več mater, žena, otrok in sorodnikov ujetnikov. Videli smo, kako so izročali dragocene darove stražarjem pri vhodu, vstopali nato v komando in se vračali na ulico. Toda komaj polovico oddanih pošiljk je prišla v roke ujetnikov, vse drugo, gotovo najboljše, so si italijanski oficirji in pisarniško osebje razdelili med seboj. Tudi zame je nekdo pri vratih oddal tri pakete od doma, prve, odkar sem odšel z doma, pa si je vse tri prilastila hrabra fašistična vojska in jih použila z dvatisočletnim tekom brez kulture. Zanosni napisi na vojašnici so tudi tu odrekli svojo vzgojno moč.

Najbrž na višje povelje pa so oblasti kmalu opustile ta pridobitni posel. Videli smo, kako so začeli odganjati svojce od vhodnih vrat in z okoliških ulic, posebno izpred bližnje salezijanske cerkve, ter jim grozili z zaporom, izgonom, internacijo in celo s streljanjem. Kričali so svoj neizprosni "Proibito! Proibito!", spremljan s slikovitim južnjaškim preklinjanjem, da je odmevalo do nas.

Neka v črnino odeta žena je po cele dneve nepremično stala na tem ali onem voglu in strmela v naša okna. Njene oči so najbrž iskale sina, samo sina, da bi ga videle za en sam trenutek in mu poslale tih pozdrav. Nihče izmed nas pa ni vedel, kdo in kje je njen sin.

* Prepovedana glasba.

PARADA ● Nekega dne se je končala naša karantena in privoščili smo si dolge sprehode po dvorišču. Dolge tedne smo opazovali neutrudno urjenje italijanske vojske. Ob kričanju slokih oficirjev in narednikov so vadili nekakšno polprusko korakanje, ki se jim je kaj slabo podalo. Pripravljali so se na parado. Za finale so nam prikazali še generalno skušnjo slovesnega mimohoda z godbo in veliko režijo. Zvedeli smo, da odhajajo na fronto.

Končno so zares odšli in se vkrcali na parnik, ki naj bi jih popeljal v Albanijo. Minil je teden, dva, ko smo zvedeli za njihovo usodo: zavezniška podmornica je torpedirala transport v jadranskih vodah, da so se le redki brodolomci utegnili rešiti na suho. Med rešenimi je bil tudi mlad tenente (poročnik), ki se je vrnil v taborišče v novi uniformi in nekomu potožil o katastrofi.

PROPAGANDA ● Kakor prej Nemci so tudi Italijani začeli razkrajati našo skupnost. Razdelili so nas na "nove" Italijane, rojene na okupiranem ozemlju Jugoslavije, ki naj bi bili odpuščeni domov, in na "stare", rojene v njihovi Julijski Benečiji, ki naj bi šli v stalno ujetniško taborišče. Na nemškem okupiranem ozemlju rojene so imenovali na kratko "Tedeschi" (Nemci); obljubljali so jim, da jih bodo izročili Nemčiji v nadaljnji postopek (tako so že prej enkrat poskusili vsiliti tak transport Nemcem, so ga ti v Zalogu vrnili na Reko).

Čudne vesti so oživele ozračje, pričelo se nam je jasnit, kaj nameravajo oblasti z nami, ko se je nekega večera preselil v našo sobo nov "tovariš", Črnogorec, češ da je prišel iz bolnišnice. Bil je vsiljiv in zelo zgovoren; vedno jasneje je razlagal svoj program in končno izjavil, da išče med nami kandidate za četniško vojsko. Tega "odposlanca" so Italijani stalno vodili v mesto. Zvedeli smo, da se tam sestaja z raznimi agenti, bivšimi jugoslovanskimi aktivnimi oficirji, ki se niso sramovali barantanja z nasilnim okupatorjem. Trenutna osebna korist je v njih premagala zvestobo do domovine in do svojega naroda.

Ko smo spoznali, da je ta mož lažen ujetnik, ovaduh in agitator, smo se oprijeli taktike. Potuhnilo smo se in tako izvlekli iz njega razne podrobnosti o "zvezah" z londonsko vlado ter velikosrbskih, protihhrvaških in protipartizanskih težnjah. Pri tem nam je obetal zlate gradove, če se vdamo. Samo eden, njegov rojak, se je priključil njegovi akciji; vsi drugi smo odklonili sodelovanje z okupatorjem in bratomorni boj, čeprav nas je "tovariško" svaril pred kazenskim taboriščem.

GENERAL ROCCA ● Prišla je inšpekcija v osebi samega zloglasnega armadnega generala Rocce, ki ga imajo vsi reški ujetniki in njihovi svojci v zelo slabem spominu. Prišepal je, bil je menda invalid, v naše sobe, kjer smo stali vsak pri svoji postelji, nas srdito in lokavo premeril od

glave do pete in se spet odpeljal. Njegov nastop nam je povedal, kaj čaka našo zakrknjeno družino: nihče ne bo od njega dobil tistega odrešilnega "nulla osta", tj. dovoljenja za vrnitev domov, ki ga je bilo v letu 1941 deležno že toliko odpuščenih ujetnikov, in da bomo zagotovo kmalu odšli iz tega prehodnega taborišča v drugo, stalno.

Da ne more biti drugače, smo spoznali tudi iz tega, da so tiste dni pričeli dovažati v vojašnico trume civilnih internirancev, mož, žena in deklet iz raznih krajev Slovenije, s Primorske in iz Istre. Kamion za kamionom je dovažal na naše dvorišče to živo blago, pobrano v racijah po raznih krajih naše domovine. Tako se je naše taborišče za vojne ujetnike spremenilo v taborišče za civilne internirance. Videli smo obupane, potrte skupine, vmes pa tudi take, ki so se izkrcavale v vsej svoji ponižanosti in revščini, zraven pa pele:

"Kaj nam pa morejo..."

Je že tako, da Slovenec vedno poje, pa najsibo na svatbi ali žegnanju, po pogrebu na sedmini ali pa, ko gre na vojno. Poje tudi na poti v trpljenje.

VESTI IZ DOMOVINE ☉ Doma so mislili, da za našimi žicami ne vemo, kaj se dogaja po svetu in doma. Čudno je zares, da skoraj ni bilo tako izoliranega taborišča, da ne bi vanj po raznih kanalih prišle do ujetnikov dokaj točne vesti o stanju na frontah in v taboru sovražnikov. Vesti iz domovine pa so ali zaostajale ali pa so bile fantastično pretirane, zato smo si težko zamišljali pravo podobo domačih razmer.

Od novih jetnikov pa smo le zvedeli, kakšne "igre" uprizarjajo do zob oboroženi fašistični okupatorji med našim neoboroženim ljudstvom v razmerju 100:1, kako vsiljujejo naši domovini svojo dvatisočletno kulturo s požigi domov, šol in vasi, z ropanjem živine in drugega imetja, s streljanjem talcev in racijami, aretacijami, zapori, internacijami in konfinacijami desettisočev naših najboljših ljudi. Zvedeli smo, kako se obnaša peščica naših domačih odpadnikov, ki so se iz koristoljubja zvezali z okupatorjem proti osvoboditvenim naporom večine naroda, in kako se nad našo zemljo križajo pisana gesla propagande za vero, za domovino, za mater, za Boga in zoper komunizem.

Četudi so si take vesti pogosto nasprotovale zaradi zapoznelosti ali netočnosti, smo vendarle polagoma spoznavali splošno podobo razmer v domovini. Nekaj podrobnih vesti smo dobili od interniranega primorskega Slovenca, ki je po skrivnih poteh prinašal pošto iz taborišča in vanj. Z njim smo se že dogovarjali o begu – vabila nas je kratka pot do reških hribov, pa nam je naša nenadna premestitev prekrizala račune.

NE DOMOV! ☉ Če smo v Nemčiji še ugibali, ali gremo domov ali ne, se je tu dokončno odločilo: odšli bomo v campo penale (kazensko taborišče)

nekam v Abruzzi. Neko popoldne smo spet naložili na rame svoje imetje in odšli po hribu navzdol. Bilo nas je kakih 20 vojakov in 20 oficirjev, med njimi nekaj Sušačanov. Po trije v vrsti smo stopali v žalostnem sprevodu po reških ulicah, gosto obkroženi s številnimi stražarji s puškami in celo s strojnicami. Z bežnimi pogledi smo se poslovili od naših hribov, od Reke in morja in dali slovo tudi Ljubljani.

Ob straneh naše karavane so nas spremljali preplašeni svojci Sušačanov, matere, žene, dekleta in otroci. Nam pa je ležalo kakor kamen na duši: glej, samo mimo svojih ljudi smeš, ubogi vojni brodolomec, po enoletnem suženjstvu iztrošen, ponižan, prevaran, lačen in tvoja težka pot gre vnaprej v neznano novo trpljenje.

Pred kolodvorom je nekaj mater nestrpno odrinilo stražarje, da bi se pognale v objem svojih sinov, a so jih prestregli surove roke, brce in udarci s puškinimi kopiti. Nekaj italijanskih oficirjev in vojakov se je tako razbesnelo, da so pretepali ženske kakor živino. Obležale so pod udarci fašističnih krvolokov za kazni, ker so hotele svojim najdražjim zadnjič stisniti roko v slovo.

Ob histeričnih krikih "Via, via!" so nas z veliko naglico strpali v vagone. Vsak kupé je imel še svojo posebno stražo, ki nam ni dovolila gledati skozi okno. Tako smo prišli med kolesje drugega dela osi Rim-Berlin.

Italijanski oficir, akvarel; 25x38 cm; sign. ni.

SULMONA – CAMPO PRIGIONIERI DI GUERRA* 78 4.5. – 2.10.1942

SKOZI RIM POD ABRUZZE ☉ Kar je res, je res, pri selitvah ujetih oficirjev Italijani niso bili tako ozkosrčni kakor Nemci. Našo prtljago so prevažali s kamioni ali pa z mezgi na visokih dvokolesnih vozovih, nas pa so skoraj redno prevažali v vagonih drugega razreda; le na prehrano med vožnjo so radi pozabili. Tako smo tudi to pot s praznimi želodci apatično opazovali nove pokrajine, oljčne nasade, vinograde, ošiljene ciprese in pinije. Naključje je nanoslo, da je z našim vlakom potovala tudi sestrična nekega ujetnika. S posredovanjem koketnega karabinerja smo ji izročili kup pisem, ki so prišla necenzurirana v Ljubljano, še preden smo prestopili prag novega taborišča.

V Rimu smo bili gostje kolodvorske postaje Rdečega križa. Najprej so si nas prišle ogledat nekatere zajetne matrone. Gotovo so nas slabo ocenile, saj smo dobili samo malo v papir zavitega kislega zelja in nekaj artičok, potem pa že spet nadaljevali pot proti vzhodu čez hribe in doline, skozi predore in čez viadukte. Med gorami Abruzzov se nam je odprla široka dolina Sulmone, pod pečino so žarele rdeče strehe ogromnega kazenskega taborišča, v katerem je bilo prostora za kakih deset tisoč ujetnikov. Med izkrcavanjem je neki tovariš recitiral parodijo na Mignon:

“Poznaš li deželo, kjer kisle limone cveto, Mignon?” (Šaljivo je izgovoril to ime tako, kakor se piše.)

VROČA TLA ☉ Taborišče je stalo blizu vasi s poetičnim imenom Fonte d'Amore (Studenec ljubezni), šest kilometrov od mesta Sulmona. Nad vasjo je hrib s strmimi pečinami, na katere je prilepljena zidana trdnjava. V nji je tedaj prebival neki čudaški duhovnik v puščavniški samoti. Dolina je gosto porasla z drevjem, vmes so nasadi, vinogradi in njive. Golo gorovje Abruzzov obkroža od vseh strani pokrajino, na severovzhodu se svetlikajo čez 2900 metrov visoki vrhovi mogočnega Gran Sasso d'Italia.

Nasproti taborišča stoji cerkev poleg velikega bivšega samostana za visokim obzidjem. Samostan je preurejen v jetnišnico, kjer hirajo številni kaznjenci, uporni sužnji proti fašizmu, med njimi tudi veliko naših primorskih rojakov. Z najvišje točke našega taborišča smo pogosto opazovali, kako so morali opravljati težka poljska dela na okoliških zemljiščih.

* Taborišče vojnih ujetnikov.

Naše barake so stale v dolgih vrstah na peščeni in kamniti sipini pod pečino in tvorile pravo mesto. Visoka obzidja, zavarovana z bodečo žico, so ločila posamezne sektorje. Okrog vsega taborišča je bila dvojna žična ograda s stražarskimi stolpi s strojnicami in žarometi. Na prvi pogled smo spoznali, kako dobro so tu zavarovali ujetih 400 Jugoslovanov, 300 Francozov, 6000 Američanov, Angležev, Avstralcev, Kanadčanov in 500 Indijcev.

Pri pregledu prtljage sem spoznal nov običaj: navzoča italijanska oficirčka sta si brez besed privoščila mojo železno rezervo cigaret. Nekaj sta jih vtaknila v žep, za poskušnjo pa sta si že kar pred menoj prižgala vsak po eno in pregled se je nadaljeval. Dokaj olajšane so nas odvedli v oddelek Jugoslovanov.

Sprejela nas je slikovita afriška divjina: rdečkaste barake, živo rdeče strehe, rumenkasto siva peščena tla, nikjer nobenega drevesa niti zelene travne bilke. Vroče sonce je slepilo oči in žgalo na gola telesa, zleknjena ob barakah in za obzidji. V ozadju so stali sivi in goli vrhovi Abruzzov, pod njimi zeleni gozdovi in nasadi. To je bila prava pisana orgija barv kot nova skrajnost vročega juga.

Kmalu smo našli znance, ki so nam odkazali naša počivališča v barakah. V vsaki stavbi so stale dolge vrste železnih zlozljivih postelj s platneno podlogo, imenovane "brande" (kateri italijanski ujetnik jih ne pozna?), za kakih 80 ljudi.

NAŠE PREDSTAVNIŠTVO ● Dvakrat na dan smo se zbrali med barakami na zbor. Italijanski imperij je pri tem zastopal poročnik s stražo, nas, "uboge reve", pa naše taboriščno predstavništvo s kapetanom Joletom Boškovićem na čelu. Navzoč je bil tudi naš tolmač. Poimenskem klicanju in branju italijanskih objav so sledile odredbe naše komande. Že prvi zbor me je razočaral, saj je naš predstavnik ostro kritiziral skupino ujetnikov, ki so jo zalotili pri kopanju rova za beg. Svaril in grozil je ter končal svojo pridigo: "Ovde nema begstva i nećemo da svi patimo zato!"

Po zboru sem se mu šel predstaviti in ga opozoril na to, da je ujetnikova dolžnost izkoristiti vsako možnost za beg, kdor pa beg preprečuje, pomaga italijanski taboriščni komandi, torej sovražniku. Na kratko me je prekinil: "Zapamtite kod mene toga nema i amin!" To pa je bil šele prvi vzorec terorja, ki sem ga doživel in si ga je privoščilo naše predstavništvo na naš račun.

DRAGA TRAVA ● Večerjali smo v obednici. Razveselilo nas je, da je bila hrana dokaj gosta. Tovariši pa so nas poučili, da je tako le, kadar pridejo "novi", nato pa bo ves teden pela voda. In res smo naslednje dni že lahko preštevali pičlo zabeljene redke makarone, zrna riža, kose buč, paprik in paradižnikov v kuhani vodi. Torej spet stroga dieta!

Pritožili smo se in prišel je priboljšek v obliki kuhane navadne italijanske trave, ki so nam jo dobavljali po cele samokolnice za 4 lire na kilogram. Genialni iznajditelj te prehrane je bil manipulant kuhinje in glavni tolmač kapetan Jovo Dabović iz Splita. Dobro je znal manipulirati s kuhinjo, s paketi in s črno borzo med Angleži in Italijani, seveda v svojo korist in korist svojega predstavništva in nam v škodo. Nakupil je grmade neužitne trave, mi pa smo jo morali drago plačevati. Dabovićeve kuhinjski pomagači so bili njegove lutke, ki jih je izkoriščal po mili volji.

SODELOVANJE S SOVRAŽNIKOM ☼ Hrana, pa tudi žgoče sonce in okoliščine so izmozgavale naša telesa do oslabelosti. Naša komanda, tj. naš predstavnik Bošković, njegov sin ter kuhinjski manipulant in tolmač Dabović, pa se je redila in bila sijajnega zdravja. Ker pa na svetu "z ničem nič se plača", kakor pravi Molière, so morali ti gospodje odslužiti svojo blaginjo s tem, da so sodelovali s sovražnikom in delili z njim nam namenjene priboljške. Da bi se zavarovali na vse strani, so se dosledno imenovali "nacionalisti", vse druge pa so proglasili za nevarne "komuniste". To so bili isti puhloglavi, delomrzni pokvarjenci, ki so bili že prej v Jugoslaviji, zavarovani in so dobro živeli na račun poštenih državljanov. To so v taboriščih lepo nadaljevali in pri tem niso izbirali sredstev. Takim ljudem nismo mogli zaupati.

Nekega dne sem zbral podpise dveh tretjin vseh tovarišev za to, da bi prevzeli 20 stradajočih vojakov našega sektorja na našo hrano. Predstavnik Bošković me je poklical na raport in mi z grožnjami prepovedal akcijo.

"SPISKOVİČI" ☼ Posebno odvratno vlogo so igrali razni agenti našega predstavništva, ki smo jim dali ime "spiskoviči", ker so neprestano vohunili med nami, beležili vsak sumljiv pojav upornosti in ga po svojem šefu sporočali Italijanom. Sestavljali so neskončno dolge spiske o "nacionalistih", ki jih je treba zavarovati, in "komunistih", ki jih je treba zatreti. Ovce desno, kozli levo... V tej službi je imel zloglasni Jole Bošković kakih 50 vohunov, ki so se za spremembo sami imenovali tudi "četniki" in se v skupinah prijavljali italijanski komandi za aktiven boj pod raznimi gesli: za kralja, za veliko Srbijo, proti komunizmu in partizanstvu z ramo ob rami z okupatorjem ter seveda tudi z njegovim orožjem. Ti skorumpirani junaki so pri tem špekulirali vsak po svojem solo načrtu. Če pa bi okupator proti njihovemu pričakovanju le ne zmagal, bi čisto na koncu izdali tudi njega. Zaenkrat pa so s pomočjo italijanske komande terorizirali in izkoriščali vseh preostalih 350 telesno oslabelih jugoslovanskih tovarišev in za to prejemali vidne in nevidne nagrade. Tako sta morala nastati med nami dva tabora, med katerima se je prepad z vsakim dnevom večal.

EKSPLOZIJA ☼ Ujetniki smo protestirali, se upirali in branili, kakor smo vedeli in znali, vendar smo ostali mirni. Organizirali smo tečaj ruščine, ki nas je povezal v posebno, enako mislečo skupino, in gojili uporne nade v zlom fašističnega nasilja. Skrivna predavanja, objavljanje vesti iz domovine in s front vsega sveta, pa tudi o lokalnih mahinacijah taboriščnih nasprotnikov, vse to nam je bilo v krepko samopomoč. V to delovanje sodijo začetki razvoja ideje Osvobodilne fronte v tem taborišču, ki je šele pozneje, v Garessiu, dobila določnejšo obliko.

Vse to pa ni ugajalo našim "spiskovičem", ki so si hoteli zaslužiti še posebne lovorike pri okupatorju. Zato so nekega dne izzvali spopad, potem ko so se napili "uradnega", nam nedosegljivega vermuta. V kuhinji so pobrali kole in steklenice ter nenadno napadli mirne ujetnike, češ da so jih napadli "komunisti". Nastal je hud pretep, v katerem so bili premagani z lastnimi koli in so se njihove steklenice razbijale na njihovih glavah. Užaljeni so se umaknili in iskali maščevanje v mržnji brez meja.

Italijani so nam napravili dolgo pridigo o našem neoficirskem obnašanju in nam prepovedali izhod iz barak. Samo po eden je smel iti čez široko dvorišče na stranišče; to pa je bilo posebej ponoči smrtno nevarno, saj nisi mogel vedeti, ali ni iz kake druge barake že kdo zunaj, dvorišče pa je bilo pod stalno kontrolo šestih karabinjerjev.

UBOJ IZZA VOGLA ☼ Čez nekaj dni je napetost toliko popustila, da smo se zvečer po vročem dnevu sprehajali po dvorišču kakor prej. Pa sta se izza stranišča prihulila dva "hrabra" Italijana in brez povoda dvakrat ustrelila med nas.

Panika – vse se je razbežalo v barake, pred njima pa sta obležala dva naša tovariša v krvi. Naš zdravnik dr. Jereb jima je kljub nase naperjenim pištolam dal prvo pomoč in izposloval prevoz v bolnišnico. Že naslednje jutro je hudi trebušni rani podlegel naš mladi, dobri in mirni tovariš podporočnik Mihajlovič; drugi ranjenec pa je po dolgem zdravljenju okrevail s pohabljen nogo zaradi strele v kolk. Značilno je bilo, da se niti ob tej nesreči niti potem ni prikazal noben član naše "nacionalistične" komande, da bi pomagal svojima soujetnikoma.

POGREB IN KOMEMORACIJA ☼ Bili smo silno razburjeni zaradi uboja tovariša, zato smo sklenili bojkotirati; v nedeljo nismo šli k maši, odpadlo je tudi cerkveno petje. Vsa posredovanja taboriščnega kaplana so ostala brez uspeha, pa tudi poročnik Sirolla, doma z Reke, ki je znal nekaj slovensko-hrvaških stavkov, je zaman ponavljal svoj: "Budite dobri, budite dobri!" Prišel je sam komandant, italijanski major, rdečenos vitez žalostne postave in krivih nog, ter nas pomirjevalno nagovoril v italijanščini. Govor je prevajal Sirolla v tako smešno popačenem primorskem narečju, da smo se na glas smejali, in s tem se je vse podrlo.

Pogreba padlega tovariša so se smeli udeležiti le zastopniki ujetnikov in pevski zbor pod vodstvom prof. Šivica. Taborišče je vrelo v čudnih pripravah, na pogrebu pa je izbruhnilo. Kapetan dr. Omčikus, v civilu kasacijski sodnik iz Zagreba, je pri odprtem grobu spregovoril najprej v hrvaščini:

“neprostovoljni gost teh gorà, naj ti bo lahka
ta zemlja, roditeljica pravice in kulture,
umetnosti in svobode, zemlja Katona in Leopardija,
zemlja Mazzinija, zemlja Garibaldija.

Ne očitaj ji, da se je kot roditeljica tolikega vzvišenega potomstva utrudila po tolikih porodih in rodila sinove, nevredne ne samo take matere, temveč nevredne celo najbolj divjih gorà Balkana, kjer velja kot najvišji zakon: Preliti tudi zadnjo kapljo lastne krvi v zaščito tistega, ki je iskal zavetja pod našo streho...”

Prisotni italijanski oficirji niso motili govornika, ker njegovih besed niso razumeli. Svoj govor je ponovil v italijanščini:

“Ospite involontario di queste montagne, sia ti mite questa terra, genitrice di giustizia e di culture, d’arte e di liberta, terra di Catone e Leopardi, terra di Mazzini, terra di Garibaldi.

Non rimproverarle, se genitrice di tanta prole sublime, si stancò doppo tante gravidanze e partori dei figli, indegni non solo di cotanta madre, ma indegni anche delle montagne piu selvaggie dei Balkani, dove come suprema legge valle: Spargere anchs l’ultima goccia del proprio sangue, per proteggere colui, chi ha cercato rifugio sotto il nostro tetto...”

Italijani so zdaj postali nervozni, hoteli so prekiniti pogumnega govornika, a se mu je le posrečilo povedati glavne misli do konca. Takoj nato so ga aretirali in odvedli v zapor, kjer je ostal do svojega odhoda v campo penale (kazensko taborišče) v Corte Maggiore.

Prepis tega govora je krožil še dolgo po taborišču in dvigal ponos zatiranih in zaničevanih ujetnikov. Na dvorišču, točno na mestu, kjer sta obležala naša tovariša, smo postavili sliko padlega podporočnika Mihajlovića, ki sem ga nekaj dni prej portretiral. Ovili smo jo z našo zastavo in obdali s skromnim taboriščnim cvetjem in zelenjem. Ves teden dni smo vsak večer prižigali svečo v njegov spomin.

UNGVAJ ☉ Zaradi vedno hujšega stradanja se je začela manija kuhanja priboljškov. Preprosta taboriščna kuhinja je stala med dvema barakama in je bila pokrita z zasilno streho. Tam so v velikem kotlu kuhali našo oficialno “državno” vodo z bučami, papriko ali travo. Vsak postranski

plamenček pri kuhinjskem ognju pa so izkoristili neoficialni kuharji. Če ni bilo boljšega, si zavrel malo italijanskega kavnega nadomestka in si domišljal, da kuhaš turško kavo. Nekateri so si iz konzervnih škatel izdelali kanglice ali "džezve", drugi prave priročne pečice za umetno kuho z najmanjšo porabo kuriva. Najboljšo pečico si je napravil naš iznajdljivi tovariš Ungvaj, ki je znal še nad dimnikom izrabiti plamenček za dodatno "malo kuho" v prvem nadstropju svoje pečice.

Ta tovariš, v civilu učitelj, je bil zares vsestranski v svojih domislicah, pa tudi zabavati je znal vso barako kot nihče drug. Vzdevek Ungvaj se ga je prijel, ker je med nami pogosto organiziral črnsko zabavo. Vsa srenja je morala po taktu monotono in enoglasno ponavljati besede: "Ungvaj, Ungvaj..." on pa je s cvilečimi, vriskajočimi ali jokajočimi medkllici oponašal petje divjakov in zraven primerno našemljen plesal svoj zamorski ples.

Tedaj se je navadno pojavil pri vratih Haile Selassie v osebi Štante-tovega Jurija, s širokim kmečkim slamnikom na glavi, odet v pisano posteljno odejo; za njim je stopalo veliko spremstvo in mu z metlami namesto s palmovimi pahljačami hladilo plemenito glavo. Po pručicah in stolih je stopil na mizo sredi sobe in odžlobudral čudovit nerazumljiv "abesinski" ugovor.

Tovariš Ungvaj je s svojimi karikaturami tapeciral stene okrog svoje postelje v splošno zabavo ali jezo prizadetih; ob posebno turobnih vročih večerih, ko smo že vsi plegli na naše "brande" in ugasnili luč, je oponašal glasove živali ali pa krčeviti jok dojenčka, kakor da se je ravnokar rodil. Kako hvaležni smo bili našemu Ungvaju za blagodejni smeh, ki ga je znal pričarati med nas, kadar nam je bil najbolj potreben!

RODBINA RAZNOŽNIK Tovariš Ungvaj je imel svojo boljšo polovico v osebi tovariša Ceneta, oba skupaj sta se imenovala rodbina Raznožnik. V samopomoč sta si uredila vzorno gospodinjstvo s smotrno uporabo prispelih paketov. Cene je bolehal na nogah, zato je Ungvaj skrbel za kuho. Ker je bilo dela vse več, sta si najela nekega tovariša kot "služkinjo Miciko". "Micika" je delala neutrudno in stregla gospodi, zato pa je bila deležna raznih priboljškov. Vse življenje v baraki se je vrtelo okrog rodbine Raznožnikove, smeha in zabave je bilo za vse dovolj.

Kakor nekateri drugi ujetniki je tudi "Micika" rad kuhal v kotičkih taborišča na ognju med dvema opekama, kar pa je bilo prepovedano. Nekega dne si je od soseda izposodil lično pečico, a jo kmalu ves obupan prinesel zmečkano in pohojeno nazaj: karabinjer stražar ga je bil namreč zalotil in mu uničil pečico z njeno dragoceno vsebino vred.

Zaradi takšnih nerodnosti služkinje in pa zaradi prenašlo kopnečih zalog se je Ungvaj posvetoval s "soprogo". Po ogledu skoraj prazne jedilne shrambe sta sklenila odpovedati "Miciki" službo. Da bi ji ne

pokvarila bodočnosti, sem moral naslikati humoristično odpovedno diploma s spričevalom in priporočilom zveste gospodinjske pomočnice vsem, ki bi imeli še kaj zaloga.

POŠTA "PENALE" ● Najbolj smo pogrešali vesti od doma. Italijanska komanda se je tega zavedala, zato je ovirala poštni promet na vse načine. Na našo pritožbo so nam odgovorili, da svojci v nasprotju s predpisi lepijo na naša pisma znamke. V resnici pa so si laški filatelisti prilajali znamke, pisma pa uničevali. Če pa so bila pisma brez znamk, se je komanda spet izgovarjala, da bi morala le biti frankirana, ker niso pisana na ujetniških tiskovinah, in da so se zato izgubila itd.

Glavna ovira pa je bila v samozvani cenzuri našega predstavništva, ki je po svojem poštarju Ceniću prikrojilo odpremo pošte svojim spiskom primerno po karakteristiki "ovc" in "kozlov". Vedeli smo, da ne more biti drugače: če je campo penale, je tudi pošta penale.*

Tudi paketi so prihajali z veliko zamudo po dva, tri ali tudi šest mesecev. Kadar so sploh prišli do nas, so bili zelo zmrcvarjeni, pogosto skoraj prazni ali pa so iz njih izginili najboljši predmeti. Kljub temu smo jih željno pričakovali že zato, ker so bili pozdravi od doma. Prebrskali smo temeljito ves ovoj in vsak papirček ter bili veseli, kadar smo prebrali na škatli od drage roke napisan naslov ali seznam vsebine. Če si pa imel srečo, si morda v poslani zaprčki ali v zlepljenih luščinah oreha našel na celofan ali cigaretni papirček napisano drobno pismo.

Mnogi so prejete dobrote delili z najbližjimi tovariši. Škrti in skopuhi so čakali noči in v temi barak natiho odpirali pakete in uživali solo. Izdajalo pa jih je šumenje papirja ter glasno žvečenje in grizenje. Takšne "tovariše" je baraka primerno ožigosala.

APATIJA ● Da bi laže prenašali težave kazenskega taborišča, smo organizirali pevski zbor in orkester. Poleg violin, harmonik in kitar so nam dobro služile kuhinjske posode in pokrovke, prazen zaboj margarine je služil za boben itd. Pevski zbor je pel pri nedeljskih mašah pred taboriščno kapelico, kar je privabilo veliko pobožnega, pa tudi radovednega civilnega občinstva v bližino taboriščne ograje. Ker nismo mogli drugače, smo hoteli na ta način pokazati Lahom svojo kulturo in da nismo "barbari slavi", kakor so nas tako radi imenovali. Kaplan je priskrbel še pianino in s tem zelo povečal delavnost naših pevcev in muzikantov. Neutrudni aranžer raznih glasbenih prireditev je bil poleg pevovodje tovariš Gvidon Vitek.

Vse to pa ni moglo preprečiti, da se ne bi razširila nevarna taboriščna bolezen – apatičnost. Gorje ujetniku, ki je ni znal premagati z delom,

* Kazensko taborišče – kazenska pošta.

četudi še tako nesmiselnim in neumnim! Tako si lahko videl nekoga, da je po cele ure stal pred kako steno in buljil v neko točko med opeko, drugi pa je po cele dneve prečepel v kakem kotu in opazoval mravljince. Naš Boris pa se je posvetil študiju številnih taboriščnih martinčkov. Nekega martinčka, ki ga je imenoval Marko, je tako zdresiral, da ga je poklical po imenu, in že mu je pritekel izpod kamenja na roko, kjer ga je čakala mrtva muha. Še več oprava pa je imel Boris z lovom na muhe. Oprezal je ob stenah, se stegoval, počepal, krilil z rokami, dokler ni bila nova žrtev ujeta. Nisi vedel, kje se neha normalnost in kje se začne prismuknjenost ujetnikov. Že dve leti smo bili nasilno odtegnjeni rednemu, civiliziranemu življenju, poznali smo le ponižanje, glad in nečistočo, skratka primitivizem opic na farmi.

Nevarna bolezen nekaterih je bila tudi pretirani pesimizem ali stalen občutek, da jih preganja usoda, podlaga za to je bila zavest manjvrednosti. Včasih se je zdelo, da celo uživajo, če so se njihove zle slutnje uresničile. Čudno je bilo, da so taki črnogledi ljudje kakor magnet kar nekako privlačili nesrečo nase in se niso mogli otresti serije smole. S tem so dušili odpornost in dobro voljo ter grenili kot pravi strelovodi usode že tako težko življenje sebi in svojemu okolju.

Tovariš Pêro je nekoč dejal, da smo ujetniki podobni Cyranojevim Gaskonjcem, in to je povedal takole:

“Ujetnik je prismuknjen vsak.

Če ni, ni naš. Še prej ga vzame vrag!”

Naši sosedje Angleži, Američani in Indijci, ki so čez žico gledali našo revščino in propadanje, so predlagali italijanski komandi, da bi del svojih paketov odstopili nam. Predlog je bil odklonjen. Vendar so le vtihotapili v naš sektor nekaj priboljškov in oblačil, kar pa je vse zasegla naša domača “nacionalistična” komanda zase in za svoje ljubljence. Nekoč so nas Angleži povabili na nogometno tekmo. Sestavili smo dobro moštvo samih bivših igralcev, a so kmalu odpovedali zaradi izčrpanosti. Glad je premagal šport.

MALO VODE MALO ZDRAVIL ☀ V taborišču je bil velik problem tudi pomanjkanje vode. Južno sonce je žgalo in opeka barak je izpuhtevala vsrkano toploto tudi ponoči kakor v krušni peči. Zato pred polnočjo skoraj nihče ni mogel zaspati. Vodovod in elektrika sta obratovala neredno. Ves dan smo spraševali: “Ali teče? Ne teče? Že teče?” Običajno je voda tekla samo po eno uro zjutraj, da si jo je vsaj kuhinja lahko nalovila, in pa proti večeru. Tedaj smo se šele mogli umiti, napiti, osvežiti in si oprati najpotrebnejše perilo.

Barake so bile močno zasteničene. Z izgovorom, da potrebujem nafto za pranje svojih slikarskih čopičev, smo prišli do petroleja, da smo lahko uničevali vsaj nekaj tega mrčesa.

Tega poletja so nas trikrat cepili. Ker so mnogi že prej oboleli in dobili hujšo ali lažjo mrzlico, se niso dali cepiti. Neki tovariš je zaradi tega tudi umrl.

V ambulantni je požrtvovalno negoval bolnike naš zdravnik dr. Stanko, ki pa mu je njegov šef, italijanski kapetan zdravnik kot vnet fašist zaplenil vse ostre instrumente in veliko zdravil. Ta šef je imel posebno piko na slovenske bolnike in jih je "zdravil" z grožnjo, da bi bilo treba vse take "ribelle" (upornike) pobiti, ne pa zdraviti. Tako smo bili tudi v tem pogledu dobro preskrbljeni.

ODHOD SPISKOVİČEV ☼ Nekega dne se je med nami prikazal stari znanec, ki je že na Reki vodil "četniško" propagando. Tudi tu je vneto metal svoje mreže in trnke ter lovil rekrute po vseh kotih taborišča. Nalovil je vsega dvanajst ribic za takojšen odhod, drugi kandidati pa naj bi čakali na poziv. Tako smo izgubili tudi zloglasnega kuhinjskega manipulanta Dabovića. Mož je prišel prazen v taborišče, ko pa je odhajal, je imel za cel voz prtljage: italijanske podkupnine v obliki steklenic vina in konzerv, kup nam ukradenih priboljškov, v kuhinji rekviriranih brisač, ki jih nikoli ni izročal uporabi, ampak so še nove romale v njegov kovček, in še veliko drugih dragocenosti. Šel je na pot kakor nevesta z balo na svatbo. Gorje onim, med katerimi bo našel novo polje za svoje manipulantsko udejstvovanje!

Tako so odšli vsaj glavni spiskoviči, njihovi denunciantiški spiski pa so ostali. Italijani so jih uporabili in izločili 40 tovarišev za transport v novo kazensko taborišče.

TLAKA, ŠPORT ☼ "Žalujoci" ostali smo v naši hiši žalosti le malo svobodnejše zadihali. Da bi prekinili moreče brezdelje in ušli nevarni apatiji, smo začeli urejati drugi del zanemarjenega dvorišča, kjer so bili kupi peska in nesnažne jame. Splanirali smo ga v dve terasi. Nižji del smo spremenili v zelenjavni vrt, kjer so imele naše "gospodinje" svoje plodonosne parcele. Višjo, revnejšo teraso pa smo uporabili za igre, največ za odbojko. Vsak večer so bile tekme, sodil je tovariš Ličen. V pozni jeseni so nam uredili tudi prho. Tako smo gojili tlako in šport, dokler so nam dopuščale moči. Nato pa smo se posvetili manj napornemu balinu.

NOVI POKLICI ☼ Umirjenejši in starejši ujetniki so se posvečali duševnemu delu. Nekateri so se neutrudno učili jezikov, celo po več jezikov hkrati. Pomanjkanje hrane, vročina in ujetniške razmere so bile krive, da so takoj pozabili, kar so se še včeraj naučili. Drugi so prirejali najraznovrstnejša predavanja in prave tečaje jezikov, tehnike risanja, knjigovodstva itd.

Tovariš Boltek je postal tovarnar. Ves dan je izdeloval t. i. "nanule", tj. cikle iz desk in usnjenih pasov. Te cikle so postale velika moda v

taborišču, tovarnar pa si je zaslužil kak hlebček kruha ali še kaj boljšega. (Ta tovariš se je po kapitulaciji Italije še med vojno vrnil v Ljubljano. Ker doma ni pokorno molčal, so ga že po nekaj tednih prijeli slovenski gestapovci in odpeljali v Dachau. Od tam se ni več vrnil.)

Tudi v našem taborišču smo imeli svoje "konzervatoriste". Tak muzikant ti je znal ves dan sedeti kje za barako in mrcvariti na harmoniki vedno isto vižo "Na planincih...", z vedno istimi zastoji in napakami, v "veliko veselje" vseh, ki so ga morali poslušati. Med nami rezervisti so bili zastopani najraznovrstnejši poklici. In kakor je oče Noe tesal svojo barko, tako je Novica Perović cela dva meseca izdeloval kovček iz lesnih odpadkov. Imeli pa smo tudi sodnika Čeplaka. Italijanski poročnik Sirolla ga je obsodil na deset dni zapor. Sodnika smo spremili v zapor v procesiji s taboriščno godbo na čelu. Italijani so strmeli in zaman ugibali, kako more biti ujetnik veselejši od svojega stražarja.

SLIKARSKO DELO ● Iz nemškega ujetništva sem prinesel še nekaj barv, pa sem zopet začel slikati portrete in risati karikature zanimivih tovarišev in veselih dogodivščin.

Nekega dne me taboriščni kaplan naprosi, da bi s freskami okrasil ozadje oltarja kapelice, ki so jo sezidali francoski ujetniki za nedeljske maše. Kaplan je preskrbel suhe barve; Miro, Nino in jaz pa smo se oprijeli dela, da bi si krajšali čas. Kaplan se je vse preveč vmešaval v naše načrte s svojimi pobožnimi predlogi. Pričakovanih priboljškov tudi ni bilo od nikoder, zato smo se dela naveličali in ga hitro končali.

Okoristili pa smo se s tem, da smo odnesli v svoj sektor nekaj raztrganih angleških plaščev za izdelavo copat. Z nami je šlo tudi nekaj zidnih barv, pa sem poslikal dolgočasne stene barak in obzidja z dva metra visokimi kompozicijami komičnih skupin in posameznih taboriščnih tipov s poudarkom na njihovem delu in obnašanju. Tudi v obednici sem z nekaterimi stenskim freskami poživil neprijazne in gole stene.

V HOTEL? ● Konec septembra je v taborišču završalo: odhajamo v drugo taborišče. Italijanska komanda nas je razdelila v dve skupini. Prva naj bi šla na sever v Piemont, druga, v katero so Italijani uvrstili vse denuncirane najnevarnejše "komuniste", so hoteli poslati v Corte Maggiore. Šele zadnji večer pred odhodom smo zvedeli za to famozno odbiro.

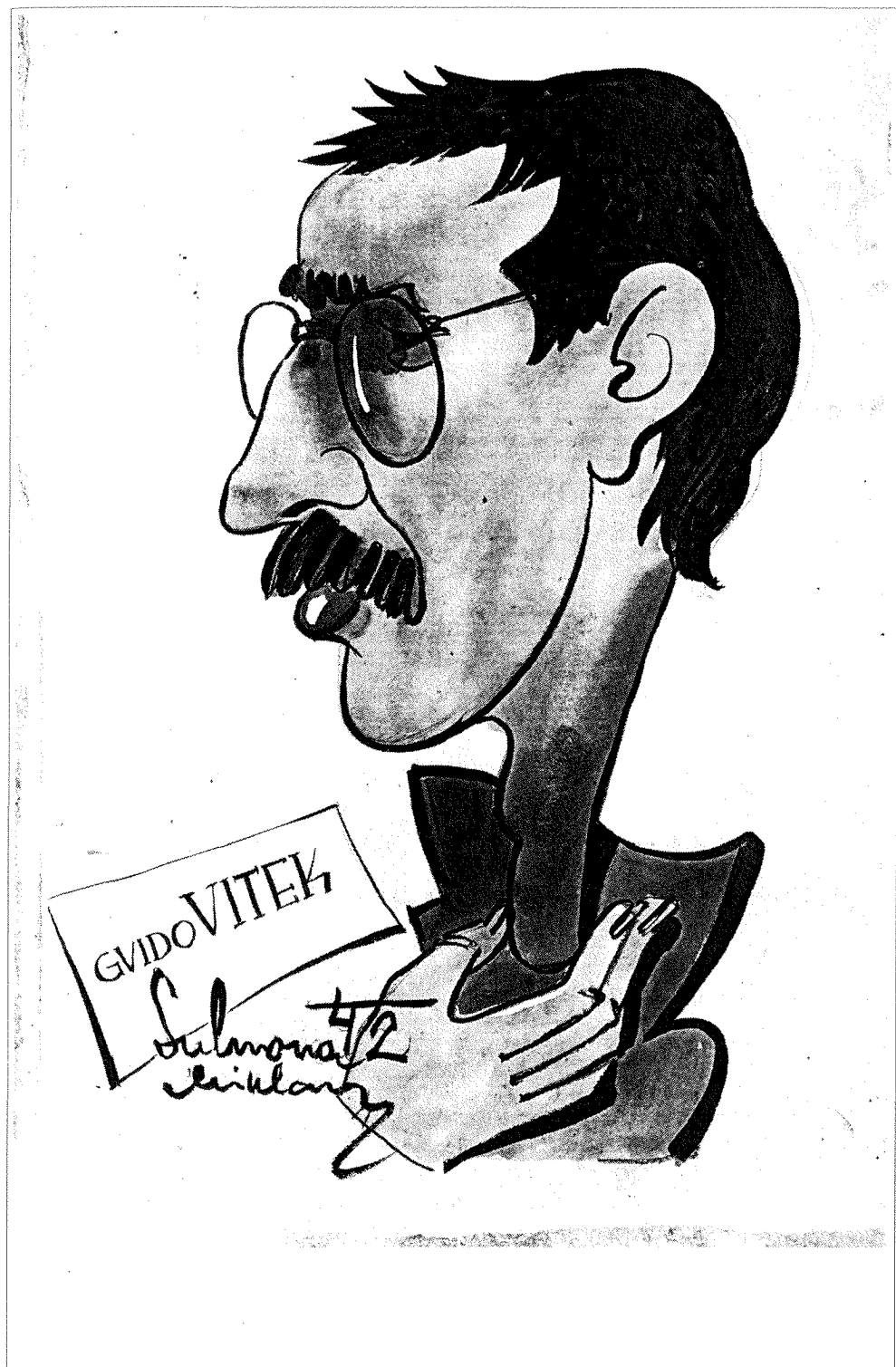
Dne 2. oktobra smo že pešačili po prašni cesti na sulmonski kolodvor. Vozili so nas zopet skozi Rim in po apeninskem škornju na sever, dokler nismo mimo Genove prispeli v piemontsko pokrajino z zelenimi hribi in nebotičnimi Alpami v ozadju.

Med vožnjo so nam naši italijanski spremljevalci napovedovali, da se peljemo v Garessio, kjer bomo nastanjeni v luksuznem hotelu. Jezili smo

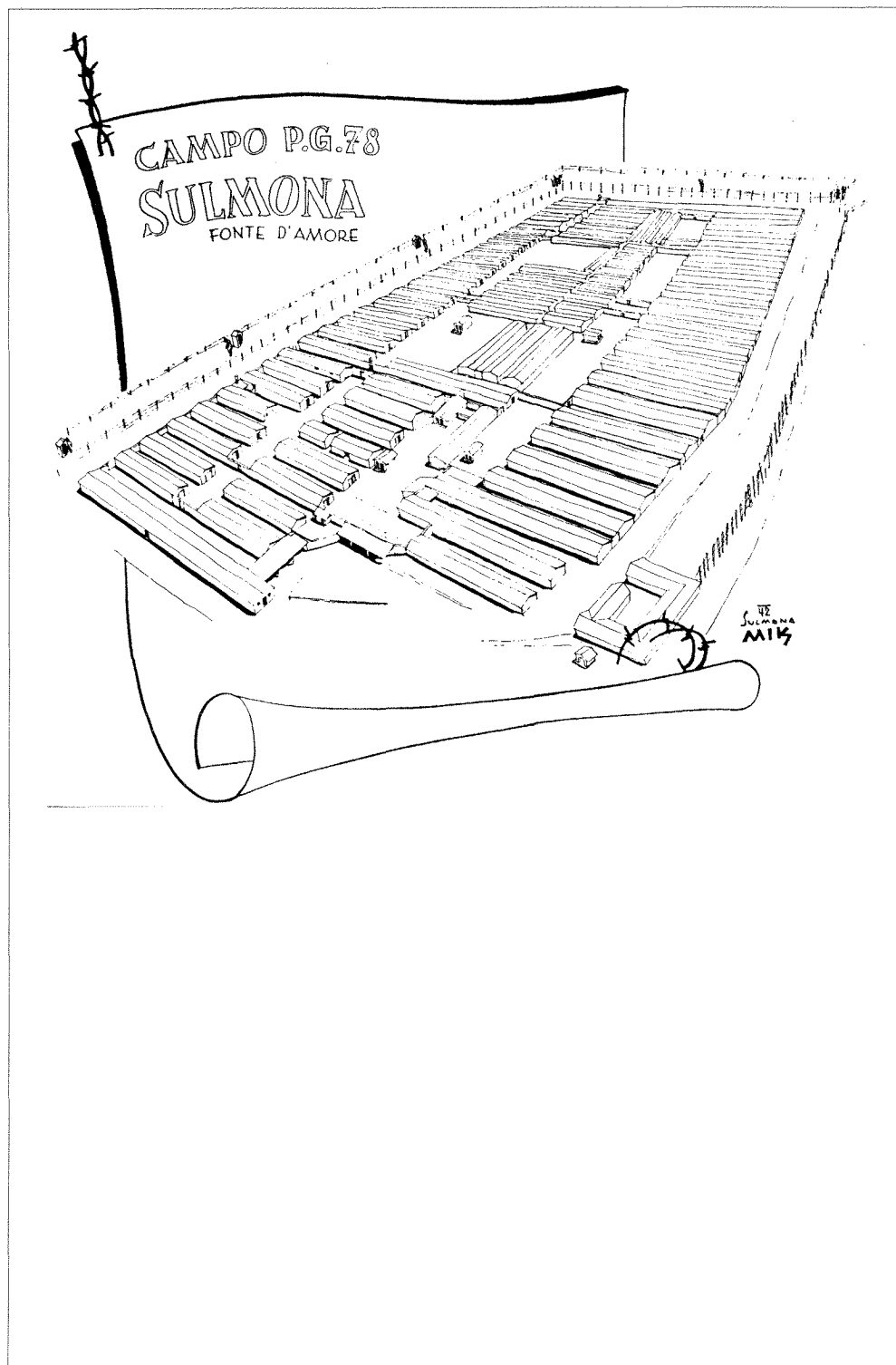
se na tako neokusno zafrkavanje uboge ujetniške raje, prihajajoče iz hlevom podobnih sulmonskih barak. Nekateri pa so po stari ujetniški navadi le napeto ugibali; ali bo ali ne bo hotel?

V Garessiu smo izstopili. Dobro zastraženi smo romali po gorski pokrajini, ki je presenetljivo podobna naši Gorenjski in je budila grenke spomine na najlepše kraje naše domovine, na svojce in na vse, kar nam je bilo odvzeto in prepovedano. Na čelu kolone je stopal novi komandant, italijanski major. Le kam nas vodi? Na nekem hribu se je med hišami prikazala velika stavba. Brili smo šale in se norčevali: "Evo, naš hotel, tja gre naša uboga gmajna!"

Na križpotju pod hribom opazimo napis: Hotel "Miramonti". Naš vodnik zavije navkreber in nas vodi mimo nepogrešljive žične ograje, stražarskih stolpov in straž – naravno v hotel.

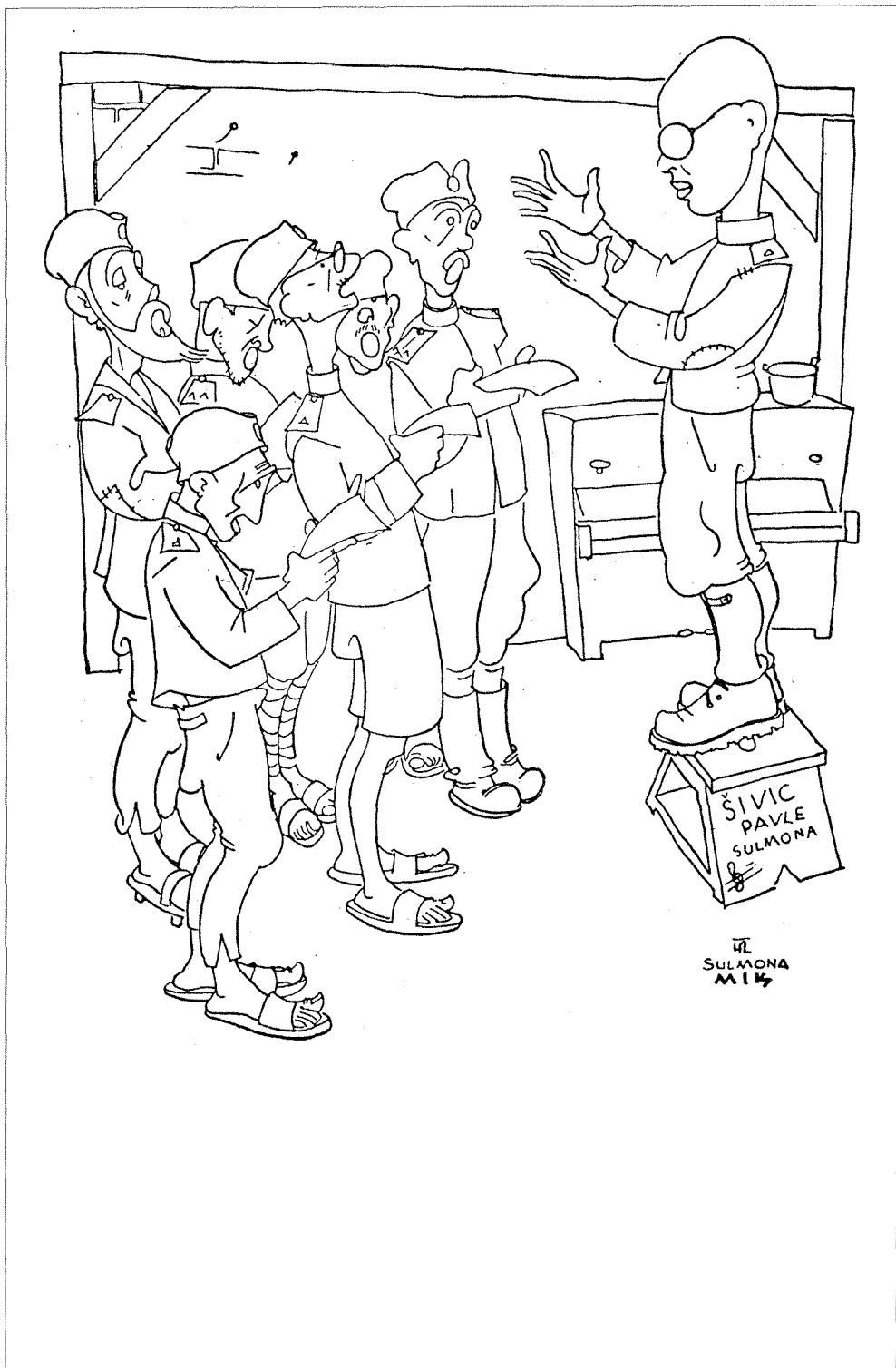
Gvido Vitek, akvarel; 30x34 cm; sign. I. sp.: SULMONA 42 Miklaveč.

Sulmona, tuš; 30x34 cm; sign. d. sp.: 42 SULMONA MIK.

Oprema, tuš; 36×52 cm; sign. d. sp.: SULMONA 42 MIK.

Pavle Šivic, tuš; 30x34 cm; sign. d. sp.: 42 SULMONA MIK.

Čeplak, tuš, 35×50 cm; sign. d. sp.: 42 SULMONA MIK.

Golob, tuš; 36x52 cm; sign. sredina sp.: SULMONA 42 Miklavc.

GARESSIO – CAMPO CONCENTRAMENTO PG 43 4. 10. 1942 – 4. 5. 1943

LETOVIŠČE – TABORIŠČE ● S tesnobnimi občutki smo stopili v razkošno stavbo. Naš zloglasni predstavnik kapetan Jole Bošković, prav tisti, ki nas je predstavljal v Solmoni, je formalno prevzel hotel in opremo. Italijani so nam grozili, da nam bodo vso morebitno škodo drago zaračunali, zatem pa so nam prebrskali prtljago. Po nekakem spisku smo zasedli odrejene prostore.

Bili smo četa izmučenih in izstradanih klativitezov, ki jo je upijaniło razkošje novega zapora. Občudovali smo stavbo, ki je nekoč za drag denar ponujala evropski komfort razvajenim mednarodnim postopačem, ko so se pred poletno vročino iz igralnic Nice ali kake druge riviere umaknili v gore. Kakor prvo razodetje smo po tolikem času zagledali zračne sobe, prave postelje, kopalnice, vodovod, stranišča in se čudili, da smo spet civilizirani ljudje. Pozabljali smo na nehigiensko življenje po umazanih barakah in med pogradi, na nesnago, mrčes in bolezni, obenem pa ugibali, kaj vse to pomeni: ali stoje frontne zadeve za fašistični imperij tako slabo, da skušajo popraviti prejšnje slabo ravnanje z nami, ali pa nam nastavljajo novo vabo, novo past?

Hotel "Miramonti" stoji na vzvišenem prostoru. Na vse strani je slikovit razgled, videli smo v sočno sinje nebo segajočo sivino razoranih nebotičnih Alp, nižje temno zelene hribe in bele dolinske ceste okrog mesteca Garessia, obdanega z gozdi žlahtnih kostanjevih dreves. Sredi razkošja novega bivališča in jesenskih barv njegove okolice pa smo še hujše občutili svojo nesvobodo, kajti žice in straže so tudi tu z rezko disonanco kvarile harmonijo pokrajine.

Sprememba zraka v tem lepem gorskem kraju nam je prinesla nove težave: podvojen ali potrojen apetit, ki ga vodena taboriščna hrana ni mogla potešiti. Po enem mesecu, ko so fašisti in nacisti začeli dobivati hude udarce posebno na vzhodni fronti, se je prehrana izboljšala. Dobili smo fižol – fižol opoldne, fižol zvečer. Še več: našo kantino so Italijani bogato založili s črnoborzijanskim blagom, posebno s kostanjem (maroni), seveda s primernim pribitkom pri ceni. Uspeh je bil v tem, da so se že po nekaj mesecih naši žepi izpraznili, nekaterim fašistom, s komandantom taborišča na čelu, pa napolnili. Za veliko noč so nam drago prodajali celo jajca, ki jih že od leta 1941 nismo več videli. Opomogli smo si pa kljub vsemu kar vidno in kmalu smo bili videti dokaj bolje.

EVROPSKI KOMFORT ● Evropski komfort novega taborišča se je kmalu izmaličil v komične nevščedenosti. Na mnoge tovariše je zanemarjeno življenje v umazanih taboriščih vplivalo tako, da se v tem novem okolju niso mogli prav znajti. Sicer pravijo:

“Tout comprendre c’est tout pardonner...”

“Kdor vse razume, vse oprosti...”

Včasih pa nam je bilo tega le preveč. Da povem kar po pravici, najprej so odpovedala angleška stranišča, razbijale so se školjke in umivalniki, mašili so se odvodi, opešal je vodovod. Naša uprava je izdajala razne eksotične in poniževalne predpise kakor: “Zabranjeno je namakanje prepečenca v straniščnih školjkah in bidejih!” Ker so imeli italijanski časopisi, posebno *Corriere della sera*, dokaj veliko obliko, je izšla pisna odredba, da smemo odlagati uporabljen papir samo poleg straniščnih školjk. Ko se je nabralo le preveč te literature, so jo Italijani nekega dne odpeljali na bližnji travnik poleg hotela, tik nad mestom. Močan veter je raznesel papir po mestnih ulicah in nekdo se je pošalil:

“Pazi bre, ide naša propaganda u svet!” Kantino pa so nato naši gospodarji bogato založili s finim toaletnim papirjem.

DELO IN ZABAVA ● Da bi ne ostali brez dela in razburjenja, je naš predstavnik Jole s svojim koruptnim štabom takoj pričel sestavljati nove spiske “pravih” in “nepravih”, “ovac” in “kozlov”, ter jih predstavil italijanski fašistični taboriščni komandi. Ti spisoviči, ki smo jih krstili z novim imenom “bersaljeri”, so poskusili z novo propagando in predavanji, pa so zbudili le splošen bojkot. Taborišče si je izbralo svoje poti.

Naš vedno zaposleni zdravnik dr. Jereb je dobil posebno sobico, v kateri sem si uredil svojo slikarsko delavnico. Pisane pokrajine so me zanimale, da sem zopet prijel za čopič. Tovariš Šivic je zbral svoje muzikante in pevce ter prirejal domače koncerte, drugi smo organizirali razstave slik, risb in karikatur, šahovske turnirje, razna strokovna predavanja, jezikovne tečaje, kapetan Vasić pa je priredil teoretičen ali “suh” šoferski tečaj – brez avtomobila. Kupili smo aparaturo za zvočni kino in jo namestili v veliki pritlični hotelski dvorani, iz Milana smo si pa izposojali filme. Vesti iz časopisov in iz tajnih virov nam je vsak večer objavljial prof. Jovanović z vzdevkom Renzo Segale (to je bilo ime znanega italijanskega časopisnega vojnega dopisnika). Tako smo dokaj točno poznali trenutne situacije na frontah in doma.

Prišla je zima in z njo zabaven Miklavžev večer. Sodelovali so naši najboljši igralci in šaljivci, in ko sem jih šminkal, je vsak izpil svoj gratis – liter vina. Temu primeren je bil tudi njihov nastop. Pregelj – Miklavž, nikakor ni mogel dokončati svojega dolgoveznega nagovora. Zato sta Ungvaj – Anton, in Vitek – Lucifer, energično in primerno smešno končala nebeški spor, ki se je vnel zaradi tega na odru in med publiko. Malo pred

polnočjo pa je italijanska komanda spoznala, da brijejo nebeščani norce prvenstveno na njen in nemški račun ter nas razgnala.

Božičevali smo v skupinah po sobah z intimnimi zakuskami prihranjenih priboljškov. Sredi bučnih šal nismo mogli skriti, da so bile vse naše misli v domovini in pri domačih. Podobno smo stopili v novo leto 1943.

BERSALJERI ☼ Tako smo delali, se zabavali in se med seboj dokaj dobro razumeli. Nam nasproti pa je bila tudi v tem taborišču skupina privržencev predstavnika Boškovića. Dali smo jim lepa imena, kakor spiskoviči, bersaljeri, janičarji, jugofašisti in podobna. Sami so se licemersko proglašali za "nacionaliste" in četnike. Kmalu smo spoznali, da jih družijo samo umazana parazitska sebičnost na naš račun. Živel so gosposko življenje, ukvarjali so se samo s posli, ki so kaj nesli: kantina, obutev, paketi in drugo. Kantino so upravljali tako dobro, da smo jim že po dveh mesecih bivanja v tem taborišču odkrili v zelje skrit balon ukradenega vermuta.

Italijanska komanda jih je razvajala z raznimi prednostmi. Dobivali so boljšo hrano, boljša oblačila, perilo in obutev, celo denar in cigarete; zraven pa ta oblast ni hotela videti njihovih netovariških in nepoštenih manipulacij z našimi dobrinami. Fašistom so se oddolžili s sestavljanjem spiskov "komunistov", to pa smo bili vsi, ki se nismo strinjali z njihovim početjem. Italijani so nam zato skoraj vsak dan premetavali prtljago. Najbolj očrnjene "upornike" so poslali v kazensko taborišče. Tako je skorumpirana manjšina s sovražnikovo pomočjo spet terorizirala pošteno večino. Stara pesem...

Pritisk pa je rodil odpor. Z razvojem dogodkov na bojiščih je naraščala naša složnost. Strnili smo se v tajne, svobodoljubne, slovensko in demokratsko opredeljene skupine, ki so kljub pomanjkljivi informiranosti delovale v istem duhu odpora proti zavojevalcem in njihovim domačim pomagačem kakor veliko osvobodilno gibanje v domovini, o katerem je tu in tam prodril kak glas tudi v tesnobo med naše žice. Bili smo polni načrtov za bodočnost, da bomo pripravljeni v zvestobi zavedni večini svojega naroda, ko bo zapel mrtvaški zvon fašizmu in nacizmu in bo udarila velika ura osvoboditve.

VISOK OBISK ☼ Konec januarja je prišel papežev nuncij iz Vatikana in nam prinesel božično obdarovanje s precejšnjo zamudo. Mrzlične priprave italijanske komande, čiščenje, pregledovanje. Potemkinove vasi na vseh koncih in krajih taborišča naj bi nas pripravili na veliki dogodek. Prišel je zajeten gospod v črno-vijoličasti obleki in s širokim klobukom, ki se je svetil kot cilinder. Pregledal nas je, se lepo nasmehnil, nam povedal nekaj italijanskih besed in nas blagoslovil. Sledilo je božično obdarovanje

ubogih vojnih ujetnikov. Dobili smo: eno harmoniko, sedem papeževih kolajn in nekaj zvezkov vatikanskih znamk.

Harmonike so se polastili "bersaljeri" pod vodstvom predstavnika Joleta. Za kolajne in znamke pa so priredili srečolov, ki je bil vir novega dobička za protežirance.

Mi pa smo bili skoraj soglasnega mnenja, da visoki obisk ni dosegel zaželenega uspeha.

ZBORI, ALARMI, "PASSEGGIATE" ☼ Zjutraj in zvečer smo imeli kontrolne zборе. Pričela se je serija velikih napadov zavezniških bombnikov na severno Italijo. Kadar so letala obiskovala Torino, Milano, Genova, Spezzio in druga mesta, so pogosto preletavala tudi nas, posebno ponoči. Skoraj vsako noč okrog ene ure po polnoči smo imeli alarm in prečuli ali predremali smo preostanek noči v pritlični dvorani hotela. Kakor hitro je minil tak zračni "miting", smo imeli ponoven zbor, ki se je običajno končal okrog 4. ure zjutraj.

Po kratki zimi smo si že v začetku februarja ogrevali revmatične kosti na toplem soncu. Očitno so se Italijani spomnili na predpise Ženevske konvencije in nam dovolili po enkrat na teden sprehod ali "passeggiato" do kak kilometer oddaljene cerkvice Santuario na sosednjem gričku. V taki procesiji, ki je bila videti obenem žalostno in smešno, nas je korakalo po 60 v spremstvu italijanskega oficirja in 40 karabinjerjev, ki so imeli s seboj tudi strojnico.

Sonce in bližajoča se pomlad sta nas napravila prešerne in prišli smo na slabe misli. Ko smo se nekoč vrnili s takega sprehoda z vso polnoštevilno stražo, so naši osupli varuhi ugotovili, da manjka kar šest ujetnikov, torej celih 10 odstotkov. Nastal je silen krik, vik in tekanje brez konca in kraja. Nervozno so nas preštevali, sumarično in poimensko, zraven pa slikovito preklinjali in grozili, kakor to znajo samo fašisti. Kaznovali so nas s številnimi zbori podnevi in ponoči, ki naj bi nas poleg alarmov držali v strahu. Za prvi zbor so nas sklicali zjutraj, za drugega opoldne, za tretjega zvečer; ob 23. uri smo legli, ob 1. uri po polnoči je bil zopet zbor, zatem alarm in zbor, od 5. ure naprej malo spanja, zjutraj pa so fašisti začeli isto pesem znova. Tako smo bili na poseben način neprenehoma zaposleni.

Zunaj taborišča pa so medtem uprizorili pravi sodni dan. Skoraj vsa divizija iz Cunea je začela ofenzivo proti šestim pobeglim sovražnikom, ki so se hudomušno skrivali po okoliških gričih. Po štirih dneh so privedli v taborišče poslednja dva begunca. Bilanca: en italijanski oficir si je zlomil roko, en avtomobil se je prevrnil in poškodoval; zvedeli smo, da je nekje v bližnjih gozdih zajel italijanski vojak dva svoja tovariša, ki sta odvrгла orožje v strahu, da imata pred seboj oboroženega begunca "partigiana".*

* partizan.

Takšne komedije so nas zabavale, čeprav niso ostale brez represalij. Vzele pa so nam tudi vse nadaljnje zanimive "passeggiate".

NEPRIČAKOVANA POŠTA ● S pošto, ki je bila poleg prehrane naj-občutljivejša točka slehernega ujetnika, smo imeli velike težave. Po dva meseca smo bili brez vsake zveze z domačimi, kar nas je zelo vznemirjalo. Pregled paketov je opravljal italijanski komandant osebno. Posebno je pazil na konjak, likerje in imenitno žganje, kar vse je zapadlo v zaplembo. Pri tem je mož zaskrbljeno zmajeval z rameni in ponavljal svoj neizprosni: "Non si puo..." (ne more se...) Takšni so paragrafi! V istem času pa so fašisti in naši bersaljeri v kantini z velikim dobičkom prodajali slabo žganje po 100 lir za liter. Dvakrat smo dobili tudi lepe pakete ameriškega Rdečega križa, vsak paket na šest ljudi. Da bi nihče ne bil prikrajšan, smo žrebali med seboj za konzerve, čokolado, sladkor, mleko in cigarete ter imeli s tem obilo prijetnega opravka.

Odposlana in prispela pisma je cenzura neusmiljeno mrcvarila. Najprej so jih "obstrigli" že v Ljubljani, nato v Rimu, zatem v taboriščni komandi, in kar je ostalo, so presegali še naši predstavniki bersaljeri po svojem poštarju kapetanu Ceniću, ki je imel isto službo že prej v Sulmoni. Naši dragi doma pa so znali tako lepo stilizirati razne nedolžne novice, da smo lahko brali tudi med vrsticami. Dobro smo razumeli iz poročil o lepoti naših gozdov, o napredovanju letine in živine ali o vremenu, kako napredujeta doma borba in odpor proti okupatorjem, kako je stric Jože pri zdravju in kako hira nadušni sosed Dolfe itd.

Nekega dne me preseneti dopisnica iz nemškega taborišča Barth ob Severnem morju. Moj bivši angleški soujetnik Vivian mi je potrdil prejem dopisnice iz Sulmone in izrazil veselje vseh tamkajšnjih tovarišev, da "Mik še živi". Izrazil je upanje, da mi je v deželi citron bolje kakor njim na mrzlem, pustem nemškem severu. Pozdrav bivših soujetnikov me je razveselil, čeprav je trajalo več mesecev, da je prepotoval skoraj vso Evropo od severa do juga.

"VLADA" V KRIZI ● Prepad med zavednimi ujetniki in pokvarjenimi sateliti predstavnika kapetana Joleta se je zaradi njihovih goljufij in nasilja večal iz dneva v dan. Pritiski, grožnje, ovajanja in vsiljena propaganda niso mogli povečati števila narodnih odpadnikov in zdelo se je, da so se celo Italijani tega naveličali. "Vlada" Joleta Boškovića je padla, za novega predstavnika so imenovali pri večini zelo priljubljenega podpolkovnika Gruborja. Ta se je takoj nepristransko, pošteno in pravično zavzel za nas in postavil odločne zahteve za izboljšanje taboriščnih razmer, pri tem pa je naše bersaljere pustil ob strani. Maščevali so se kaj kmalu in ga denuncirali, da "podpira komuniste". Spoznali smo, da je tudi njegovo imenovanje imelo samo ta namen, da ga postavijo na

hladno, to se pravi, premestijo v kazensko taborišče. In tako se je tudi zgodilo. Glavni steber prejšnje "vlade" poročnik Jovanović je igral pri tej zviti komediji vlogo lškariota kot glavni ovađuh. Ko pa je podpolkovnik Grubor odhajal v kazensko taborišče, tega Judeža nič ni oviralo, da bi mu ne nesel kovčka do kolodvora. Skoraj vsi smo žalovali za Gruborjem, "vlado" pa je spet prevzel Jole Bošković in vse je šlo po starem tiru naprej. "Veliko gnilega je v državi Miramonti", bi dejal stari Shakespeare.

"MAMUZE" ● Garda predstavnika Boškovića se je razlikovala od ujetniške raje tudi po tem, da so njeni člani celo v taborišču nosili na petah ostroge. Neko jutro sem enemu izmed njih na skrivaj izmaknil ostroge in jih privezal na svoje velike copate. Ko so pri jutranjem zboru poklicali moje cenjeno ime, sem kot živa oficirska karikatura defilirai mimo italijanske komande in naše "vlade" ob krohotu večine soujetnikov. "Mamuze, mamuze!"* je odmevalo od vseh strani. Še Italijani so se smejali, naši ostroženi bersaljeri pa so me besno prebadali z očmi.

V kantini, kjer sem po zboru razkazoval svojo eleganco, me je takoj napadel užaljeni generalštabni kapetan "sa višom školom" Zečević. Razvil se je zabaven pogovor:

"Pogledajte, gospodo, ovog jadtrog oficira! Pa slušajte vi, a zašto nosite sada najedanput mamuze?"

"Pa i vi ih nosite, gospodine kapetane."

"Svakako. A ja sam imao konja!"

"Koliko konja?" vprašam nedolžno.

"Pa jednoga, vlastitoga."

"E moj Brajko, vi ste imali jednoga konja, a ja sam ih imao 2200 na svome avionu! Zašto ne bi onda nosio mamuze, makar na papučama, a?"

Požel sem gromovit aplavz in smeh. Naši bersaljeri pa so od tega dne hodili brez ostrog.

SUMLJIVE REPATRIACIJE ● Pod udarci zmagovitih zavezniških armad na ruskem vzhodu in v Afriki tik pred invazijo na Sicilijo se je Italija majala v temeljih kot bolan zob. Naš informator Renzo Segala, prof. Jovanović, nam je vsak večer razlagal ugodno situacijo na frontah, ki jo je razbral iz dovoljenih časopisov, vmes pa je spretno vpletal vesti, ki so po skrivnih poteh ali preko taboriščnega kaplana Divine prodrle v našo izolacijo. Nemško-italijanska os je dobivala nevarne razpoke.

Le tako smo si mogli razlagati dejstvo, da je na tri prošnje, ki so jih svojci naših tovarišev naslovili na oblasti v Rimu, prišel na taboriščno

* Pri Srbih udomačena turška beseda za ostroge.

komando ukaz, da zasliši prizadete ujetnike, ali privolijo v svojo reparacijo. Ker Italijanom, Machiavellijevim učencem, niso zaupali, so vsi trije ponudbo odklonili. Mislili so, da jih bo doma strpal Rupnik v svojo gardo ali pa jih bodo poslali v kako kazensko taborišče; če pa odklonijo ponudbo, ostanejo med nami.

POIZKUSNI BALON ☉ Nekega dne so tudi mene poklicali v pisarno. Italijanski komandant me je vprašal na kratko:

“Ali privolite v repatriacijo?”

Tisoč misli mi je šinilo v glavo. Vprašal sem previdno:

“Kdo je prosil za mojo vrnitev?”

“Tega ne vemo. Odgovoriti moramo samo na vprašanje iz Rima.”

Prosil sem za odlog za odgovor do naslednjega dne. Razmišljal sem: ali je to zapeljiva vaba v novo past ali pa je oddala tako prošnjo moja žena, o kateri sem vedel, da živi s hčerko v bedi in od milosti drugih ljudi, pa že mora vedeti, ali je prav, da se vrnem, ali ni. Po posvetu s prijatelji sem končno sklenil, da tvegam privolitev v vrnitev kot poskusni balon za druge tovariše. Dogovorili smo se: če bom javil, da sem srečno prišel domov, bo to pomenilo, da mi niso postavili nikakih nesprejemljivih predlogov za kako sodelovanje z okupatorjem, če pa od mene ne bo vesti, pomeni to, da sem take pogoje dobil in odklonil ter prevzel nase posledice.

BELA VRANA ☉ Minila sta nova dva meseca v pričakovanju na moj odhod. Medtem se je po vsej pokrajini razbohotila južnjaška pomlad. Bližajoča se velika noč je privedla v taborišče zopet kaplana Divino, malega južnotirolskega Italijana. To je bil dober možic, ki nam je v svojih malhah pod črnim talarjem tihotapil razne dragocenosti, od kruha do časopisov. Bil je zanesljiv prenašalec radijskih vesti in je zaničeval taboriščne lažne nacionaliste in bersaljere, pa tudi Nemce. Svaril nas je, naj ne verjamemo pristranskim uradnim časopisnim vestem in slikam o katynskih grozodejstvih. Rekel je: “Tega niso napravili Rusi, to so napravili Nemci. To je samo propaganda!”

Ko sem nekega dne slikal v svoji sobi, me je prišel spreobračat, da bi šel k velikonočni izpovedi. Odgovoril sem mu, da me moti, ker hodijo k njemu na izpoved celo naši pravoslavni bersaljeri, samo da javno pokažejo, da niso komunisti. Ker me ni mogel pregovoriti, je molče odšel, jaz pa sem čakal na posledice.

Presenetilo pa me je, da je ob mojem odhodu prišel tri kilometre daleč peš na kolodvor in mi pri slovesu stisnil v roko 50 lir za pot. Pozneje sem zvedel, da je ob razpadu italijanskega fašizma požrtvovalno pomagal mojim tovarišem pri prehrani in pobegu. Bil je daljnoviden in dober človek. Prava bela vrana!

TVEGANA POT ● Prvega maja 1943 sem kot edini povratnik krenil na negotovo pot v spremstvu oficirja in petih vojakov.

Nikdar nisem pogledal v učno knjigo italijanskega jezika. Med vožnjo pa sem spoznal, da se me je vseeno prijelo toliko italijanščine, da sem se s stražarji kar dobro sporazumel.

Vožnja je bila enolična in sem jo večinoma predremal. Niti pogled na morje me ni prevzel, kakor še vedno dotlej. Imel sem skrbi: vračam se domov, kamor me po tako dolgi odsotnosti vleče silno hrepenenje, toda kakšna bo cena? Pri Tržiču (Monfalcone) so moji stražarji oživali, nervozno so pregledovali svoje puške in nataknili bajonete. Na moje vprašanje, kaj to pomeni, so mi zaskrbljeno odgovorili:

“Partigiani!”

Zasmejal sem se in ugibal, ali se bojijo zame ali zase?

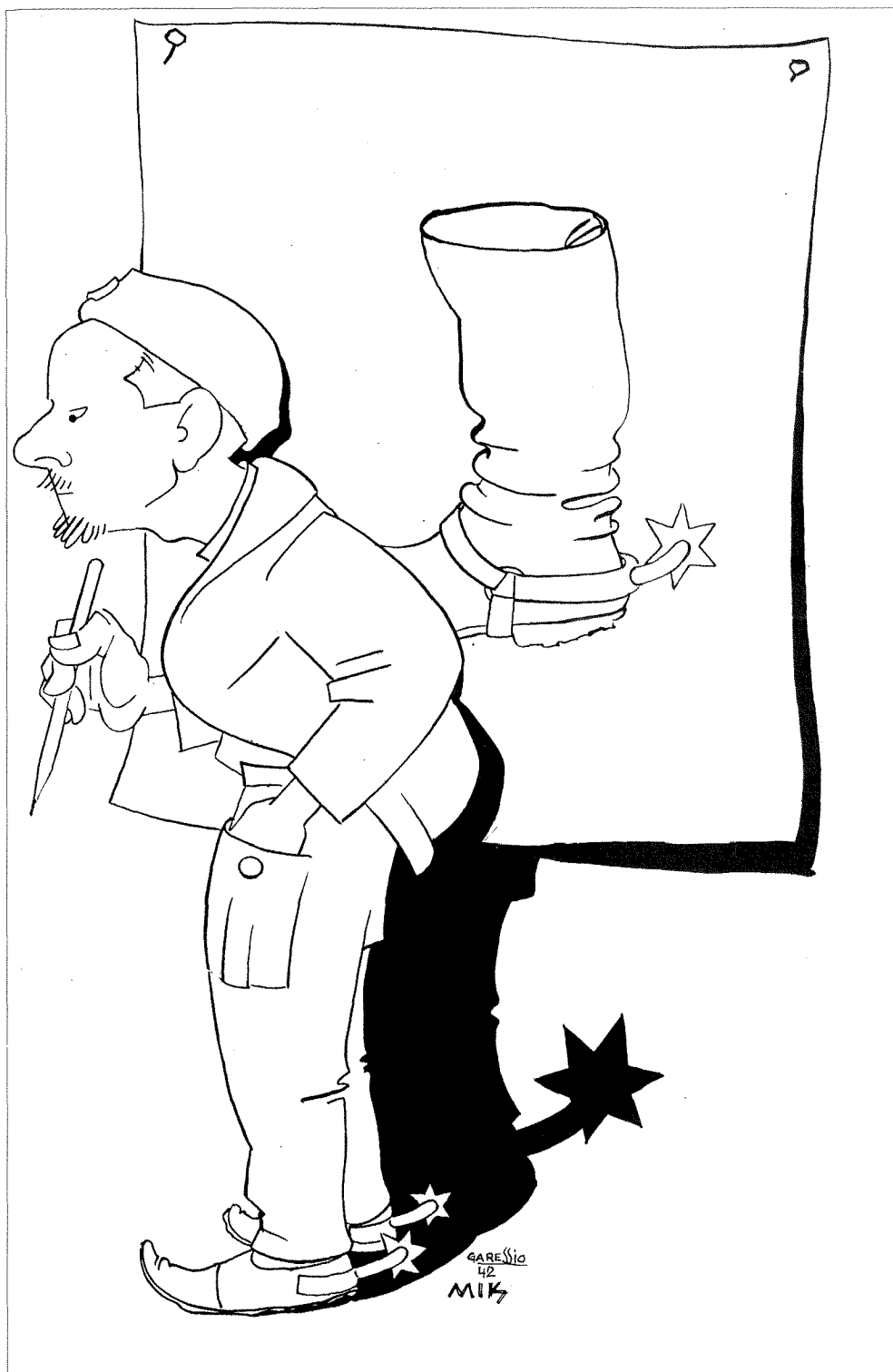
SKOZI TRST NA REKO ● V Trstu izstopimo. S postaje me odpeljejo do neke barake. Zapro me v kamrico, ki je imela le dober kvadratni meter talne površine; na policah ob stenah so bile razvrščene same železničarske svetilke. Ko se poročnik vrne, protestiram, da so me zaprli v tak kurnik. Odgovor se glasi zopet: “Partigiani!”

Nato me odvedejo na kolodvor v sobo postajnega načelnika, kjer čakam še debeli dve uri na vlak proti Reki. Ko se odpeljemo, mi pred nosom skrbno zapro okno. Med Št. Petrom in Reko zagledam do tal požgano vas. Z igrano nevednostjo vprašam spremljevalce, kaj to pomeni. Kakor sem pričakoval, mi spet odgovorijo:

“Partigiani!”

Pa nisem odnehal, nedolžno še vprašam, zakaj edinole cerkev v vasi ni požgana. Časopisi vendar pišejo, da so ravno cerkve partizanom najbolj v napoto.

To pa je bilo preveč. Presesti sem se moral od okna, okno pa so takoj zastrli z zaveso. To bo lepa repatriacija, sem si mislil in si predstavljal, kako bi bilo, če bi hudi partizani zares napadli naš vlak.

Miko z "mamuzami", tuš; 22x35 cm; sign. d. sp.: GARESSIO 42 MIK.

DRUGIČ: REKA – CAMPO CONCENTRAMENTO PG 83 6.5. – 11.5.1943

BEDNI ROJAKI ☼ Po prijetni vožnji smo končno brez ovir prišli na Reko. Napravil sem se neumnega in poklical taksi. "Plačam jaz!" sem dejal osuplemu oficirju, in že smo drveli z vso prtljago na pobočje nad Reko v veliko vojašnico "Diaz", ki mi je bila še tako dobro znana iz prvega obiska pred enim letom in v katero sem sedaj vstopil kot edini uniformirani gost. Površno so mi pregledali prtljago, za risbe in slike se na srečo niso zanimali.

Kmalu sem zvedel, da je tu zaprtih še približno 600 civilnih moških internirancev, ki so jim v bojih požgali domačije ali pa so namenjeni za transport na Rab ali v druga taborišča. Ločeno v posebni zgradbi so imeli za mrežo kakih 500 žensk in 200 otrok, ki so imeli za seboj enako usodo kakor moški.

Posebno usoda otrok je zbudjala grozo. Videl sem jih, kako so se potikali v zagrajenem prostoru kakor kokoši v ogradi. Nekateri so se zabavali z najpreprostejšimi igračami, npr. s peskom, drugi so bili žalostni, prezgodaj ostareli; zamišljeni so ostali po cele ure ob ograji in gledali v daljavo. Bile so jih same oči, široko razprte otroške oči, ki niso mogle doumeti svoje krivde za grozo prestanih muk, zaporov in gladu.

Pri delitvi hrane so morali otroci, stari več kot tri leta, čakati v dolgi vrsti pred kotlom. Kako željno je vsak nastavil svojo vojaško skodelo, da je dobil pičlo zajemalko vodene riževe brozge! Gledal sem te žive tožnike človeške brezsrčnosti in mislil na svojega lastnega otroka.

Naslednji dan sem dobil družčino. Pripeljali so devet jetičnih vojnih ujetnikov Srbov. Najprej so jih poslali kot bolnike iz nemškega vojnega ujetništva v Beograd, od tam pa iz neznanih razlogov namesto domov v novo italijansko vojno ujetništvo. Beda teh ubogih preganjanih ljudi je vsakogar pretresla do kosti. Premagal sem v sebi odpor in skiciral nekaj najizrazitejših tipov kot najzgovornejše priče mučeniškega žrtvovanja naših ljudi za svobode in mir.

PREPOVEDANA POMOČ ☼ V tem času so nam ujetnikom izročili Italijani nekaj paketov ameriškega Rdečega križa, poslanih iz Kanade jugoslovanskim vojnim ujetnikom. Ker civilni interniranci te pomoči niso bili deležni, smo hoteli del teh darov poslati v oddelek najbednejših malih internirancev. Brezsrčni taboriščni oblastniki so naš predlog na kratko odklonili in poostrili nadzor. Vendar nam je uspelo, da smo v manjših

obrokih preko stranišč in podobno pretihotapili nabrano blago v uboge otroške roke. Nismo mogli razumeti, da se fašistični bes sicer tako "pobožnih" Italijanov ni ustavil niti pred žalostnimi slikami usode teh otrok, ki bi morale vsakega civiliziranega človeka ganiti do dna srca. Prepričani pa smo bili, da se jim bosta njihov "Eviva" ali "Vinceremo" še bridko maščevala po neizprosnem, nenapisanem večnem naravnem zakonu o pravici in krivici.

ZADNJI TRANSPORT ● Postali smo pozorni, ko smo se kljub vodenim riževim čorbam popravili in zredili. Kmalu pa smo spoznali, da so nam dajali v hrano arzen, in sicer iz propagandnih razlogov, da bi ne prišli tako koščeni iz fašističnega raja domov.

Ko sem nekega večera opazoval slikovit sončni zahod in poizkusne vaje s torpedi na našem Jadranskem morju, sem dobil obvestilo: "Jutri zjutraj odpotujete domov." Nič več. Nič pogojev. Ali jih bom dobil šele v Ljubljani? Tolažil sem se s tem, da bom le spet videl svojo ljubljeno Ljubljano, morda celo koga od svojcev, potem pa naj pride kar hoče.

Zjutraj sem bil hitro nared. Spremljali so me "samo" en oficir in dva vojaka. Ali bo to moj zadnji transport ali ne? Vozili smo se z zastrtimi okni, da bi ne videl ruševin na naši slovenski zemlji, ki jih je povzročil nasilni okupator. Vse to je le še povečalo mojo nestrpnost. Čim bliže smo bili Ljubljani, tem bolj mi je utripalo srce. "Domov, domov!" so pela kolesa vlaka. Kadar pa so se tračnice križale, mi je odmevalo v ušesih: "Za kako ceno, za kako ceno?" Opoldne sem končno skozi zaprta in zastrta okna zaslišal besedo, na katero sem čakal kakor na odrešenje: Lubiana! To popačeno ime mi je poklicalo v spomin, da se ne vračam v svobodo.

LJUBLJANA! ● Tu si, ptica selivka, ki si se vrnila v kraj svojega rodnega gnezda! Tu si, mesto, ki ga s sanjami obdajajo desetstisoči razkropljencev po pustih taboriščih, v najslajših in najmučnejših pogovorih za umazanimi barakami, na ušivih pogradih, sredi nečloveških ponižanj, zjutraj, opoldne in zvečer, vsako uro. Pozdravljena, Ljubljana!

Na kolodvoru sem občutil silno tesnobo. Vse spremenjeno, vse po-italijančeno, povsod sami grbi z liktorskimi vežnji in kljukastimi križi, uniforme, karabinjerski klobuki, alpinska peresa in piskraste čelade. Samo železničarji so bili še naši, stari, domači, nepremakljivi. Sicer ni bilo nikjer nobenega civilista, kolodvor skoraj prazen.

Medtem ko so moji stražarji spraševali za razne komande in vojašnice, sem porinil svoj težki kovček na okno prtljažne shrambe, ker sem se bal podrobne cenzure svojih slik in skic. Pomežiknem rojaku, in že mi neverjetno hitro stisne garderobni listek v roko.

Moji spremljevalci v svoji nervozi niso ničesar opazili. Hoteli so me čim prej oddati, ker se v tem razvpitem mestu "ribellov" niso dobro

počutili. Tako sem mogel neopaženo oddati postreščku prtlačni listek in naslov bivališča.

NA TRNJU ● Odšli smo v belgijsko vojašnico. "Kapo" zaporov, neki zajeten "maresciallo", nas je poslal na komando mesta v poslopju klasične gimnazije. Tam nas sprejme mlad črnolas dežurni oficir in nam pove, da pride komandant major šele ob 4. uri popoldne, in me samega odvede v svojo pisarno. Zgovorno se opravičijo, da me ne more sam odpustiti, čeprav ve, kako rad bi že bil doma. Nato mi postreže črno kavo.

Vse, tudi ta nepričakovana prijaznost, mi je bilo sumljivo. Živci so mi bili nervozno napeti, sedaj bo padla kocka: domov ali nazaj med žice.

Dežurni prične pogovor, odgovarjam v svoji neklasični italijanščini. Da sem letalec, rezervist, slikar, o ujetništvu v Nemčiji in Italiji. Vpraša me, kje je bilo bolje. Odgovorim previdno, da v Italiji, kjer nas vsaj ni tako zeblo. Pogovorila sva se še o ženi, o otroku, tedaj pa je Lah prešel v napad za zadnjo preizkušnjo:

"Ali veste, da so tu partizani?"

Napravim nedolžen obraz in vprašam:

"Tu?"

"No, v hribih."

"Da, brali smo o tem v časopisih. Sedaj pa pišejo, da ste že vse pregnali."

"Še so na terenu," odgovori nekako v zadregi in pristavi: "Ali veste za kakega vojnega ujetnika, ki ima ženo pri partizanih?"

Pogledam debelo: "Ženo? Ni mogoče."

"Da, tudi žene so med partizani."

"Kaj pa delajo žene na fronti?"

Oficir umolkne. Vrneva se k okornemu pogovoru o slikarstvu, hrani v taboriščih in zdravju.

BREZPOGOJNA REPATRIACIJA ● Tedaj vstopi vojak in najavi komandanta. Priznam, da mi je udarjalo srce, ko je vstopil mogočni mož, ki je imel mojo usodo v rokah. Z veliko gesto mi izroči kos papirja in reče odsekano:

"Svobodni ste. Lahko greste."

Zmedeno se oziram na vse strani. Kje so pogoji, si mislim.

"Lahko grem sam?"

"Da, sam." Sam! Čudovita besedica! Vprašam pa le še: "V uniformi?"

"Da, da. Nihče vas ne bo ustavil. Saj imate potrdilo. Če hočete, vam dam vojaka za spremstvo do doma."

Pozdravim po vojaško in naglo odidem.

DOMA! ● Ves omotičen stopim v jugoslovanski letalski uniformi na ljubljanske ulice. Izberem si najkrajšo pot po manj prometnih ulicah in

poiščem hišno številko neznanega novega bivališča v Krakovem, kjer naj bi sedaj živela moja družinica. Pred hišo odslovim zadnjega spremeljevalca Italijana in prestopim domači prag.

Tu, v tej razpadajoči trnovski hišici se torej končuje moja ujetniška pot v svobodo, ki je trajala "samo" 25 mesecev. Na dvorišču me sprejmejo tri dobre ženice, ki so zbrane pri važni konferenci. Začudenje brez konca in kraja: "Križana gora, kaj vi ste tisti Miklavec? Vaša žena vam je šla s hčerko naproti. Že ve, da ste prišli. Počakajte kar v naši kuhinji!"

Počakal sem in dočakal. Objel sem otroka – ko sem odšel v vojno, še ni imel štiri leta, objel sem ženo, ki je bila videti utrujena in izčrpana. Tako smo se kljub moji prezgodaj objavljeni smrti končno le našli v grenko sladki sreči snidenja. Happy end, srečen konec poti iz ujetništva!

Stopili smo v naš domek. Domači predmeti, pohištvo, moje slike in knjige so me pozdravljali od vseh strani. Molčali smo, samo gledali smo se. Žena je s pomočjo dobre sosede brž pričarala na mizo skodelico prave kave. Denarja ni bilo pri hiši, vsa moja družinica je premogla samo 11 lir drobiža. Zasmel sem se, dvignil nogo na stol in odprl peto škornja, kjer sem imel za primer pobega ali sile skritih nekaj stotakov.

Po prvem hipu oddiha sem se spomnil obljube tovarišem v Garessiu. Še tisti dan, 11. maja 1943, sem jim pisal: "Poizkusni balon je ostal cel!"

TRAGEDIJA POVRATKA ● Poizkusni balon je ostal cel, čeprav je dobil krepke odprtine. Kakor leta 1941 s svojim letalom sem tudi sedaj živ pristal na materi zemlji, to pot na domači. Moja zarečena smrt je imela svojo moč.

Ko je minila prva radost snidenja, sem se razgledal po svoji okolici in kmalu spoznal, da uživam svobodo brez svobode. Gorje hrepenenju, ki doseže svoj cilj! Domá sama neprekinjena skrb za najosnovnejše potrebe človeka: za hrano, obleko in streho nad glavo. Slovenija je bila razkosana med okupatorje, ki so šarili po nji kakor volkovi med drobnico. Upizarjali so ofenzive, požigali, morili in uničevali na smrt obsojeni narod, ki ga je slabila od zunaj vsiljena bratomorna borba. Ljubljana je bila blokirana kot ujetniško taborišče, obdana z žico, mitraljezi in topovi; po sredi mesta bunkerji, zazidana okna s strelskimi linami, po cestah odvratne "Robotti-jeve koze", prepletene z bodečo žico.

V temni noči si napeto prisluškoval, kdaj se bo ustavil pred tvojo hišo kamion, poln okupatorskih in domačih biričev, da te odtrgajo od vsega, kar ljubiš, in te kakor žival odpeljejo na Rab, v Renicci, Gonars, Padovo ali pa v taborišča krematorijev, plinskih celic in suženjskega dela v Dachau, Oswieczym, Buchenwald, Mauthausen, Flossenbug, Rawensbrück ali za talca v gramozno jamo pri sv. Križu ali kdo ve kam. Človek je bil človeku volk.

Stare ljubljanske ulice so morale gledati pavlihaste uniforme italijanskih fašistov, mrke šleme nadutih nemških "nadjudi", pa tudi od okupatorjev podarjene skrupucane obleke vaških straž, bele garde, bradatih četnikov, "domobrancev" in inkvizitorjev sv. Urha.

Nekje za gorami pa so bili borci za svobodo, s katerimi je Ljubljana skrivaj sodelovala in jih pričakovala s hrepenenjem mučenice.

Kdo bi pregledal nepopisno škodo, ki nam jo je povzročila velika vojna, kdo bi preštel naše doma in po vsem svetu raztresene grobove? Gora trpljenja se je zvalila na pleča vsega poštenega naroda, v srcih pa je pod vsakim novim udarcem le še močnejše zažarelo kljubovalno upanje v zmago večne resnice, da prej ali pozneje neizprosna pest pravice izravna divje vrhove krivice, da tako ali drugače propade vse, kar je zgrajeno na laži, na nasilju in proti naravi.

In tako se je tudi zgodilo.

Črtomir Frelih: **Kariatide 3**, 1997, akril na papirju, 67 x 47 cm

Carlo Spartaco Capogreco

ZA ZGODOVINO INTERNIRANJA CIVILNEGA PREBIVALSTVA V FAŠISTIČNI ITALIJI (1940–1943)

Leta 1965 se je delegaciji nekdanjih borcev, ki so prispeli iz Slovenije, da bi se poklonili spominu svojih sonarodnjakov, preminulih v italijanskem koncentracijskem taborišču Monigo zgodilo, da jim predstavniki občinskih oblasti Trevisa (mesta, na čigar ozemlju je stalo koncentracijsko taborišče) niso znali pokazati kraja, kjer so bili ti pokopani. V trevisanski občini je bil res najden spisek imen "187 jugoslovanskih beguncev, preminulih v kasarnah Moniga", toda za večino tukajšnjega prebivalstva (vključno z občinskimi uradniki) se zdi, kot da ga nikoli ne bi bilo: o teh 187 mrtvih, o njihovih grobovih ali skupni grobnici ni nobenega poročila, nobenega spomina¹.

Ta pripetljaj pa je kljub svoji osupljivosti samo eden od mnogih, bolj ali manj podobnih, ki so se zgodili po vojni in se uvršča v okvir splošne ignorance ali potlačitve samega zgodovinskega dejstva, da so v fašistični Italiji obstajala številna koncentracijska taborišča za civiliste².

Interniranje prebivalstva je ukrep omejevanja osebne svobode, ki se ga uporablja med skoraj vsakim oboroženim spopadom med državami. Že med prvo svetovno vojno so skoraj vse vojskujoče se države iz varnostnih razlogov internirale "pripadnike sovražne države", ki so živeli na državnem ozemlju (včasih pa je bil ukrep razširjen na določene sloje lastnih državljanov), da bi jim preprečili opravljanje špijonaže ali vrnitev v domovino, kjer bi se lahko vključili v oborožene sile³. Tako se je med drugo svetovno vojno dogajalo, da so internirance obravnavali na enak način, kot je bilo z Ženevsko konvencijo predvideno za vojne ujetnike⁴.

Povsem nov primer, vprimerjavi z ustaljeno tradicijo interniranja civilistov, pa je bil strašni sistem koncentracijskih taborišč (kasneje tudi taborišč smrti), ki ga je v evropskem merilu ustvaril nacistični režim.

Ta je ob skoraj rednem zaničevanju temeljnih človekovih pravic, predstavljal zadnji člen v verigi stopnjevanih deportacij civilnega prebivalstva⁵, zajetega pretežno na okupiranih območjih. S sistematičnostjo in učinkovitostjo, ki sta lastni industrijski proizvodnji, je med drugim pripeljal do skoraj popolnega uničenja židovskega prebivalstva v srednji in vzhodni Evropi.

Skratka, deportacije in nacistična taborišča⁶ so sprevrnili prvotni pomen besed "internacija" in "koncentracijsko taborišče", kot so jih razumeli še pred letom 1933. Tema dvema izrazoma so dali zloglasen pomen, ki bi ga dandanes težko kdo spregledal⁷. Kruta resničnost

hitlerjevskega "stvarstva koncentracijskih taborišč" je poleg tega omogočila razširjeno težnjo po opuščanju "običajnega" interniranja, ki so ga izvajale ostale vojskujoče se države med drugo svetovno vojno, saj so mu prisojali neznameniten pomen proti edinstvenemu nemškemu unikumu brez primerjave. Dramatična emotivna moč Auschwitz je v bistvu pogosto spreminjala občutke in kriterije sodb ter tako postavila ta simbolični kraj za edino in absolutno merilo za primerjave⁸.

Med "običajnimi" oblikami interniranja, ki so jih zgodovinarji najdlje zanemarjali je na prvem mestu italijansko-fašistično interniranje: tudi na to je očitno pritiskala "teža Auschwitz". Primerjava italijanskega ravnanja z nemškim, ki je tvegala relativizacijo in zmanjšanje fašistične odgovornosti preden se je lahko doumelo vse italijanske posebnosti, je bila zgodovinsko-antropološki podatek, ki so ga dolga leta navajali predvsem v zvezi z odnosom obeh totalitarnih režimov do Židov⁹.

Toda v našem primeru so na dejstvo, da je fašistično interniranje dolga desetletja ostalo tuje zgodovinskemu spominu Italijanov, verjetno vplivali tudi drugi dejavniki, med njimi stereotip italijanske dobrote in nova mednarodna politično-strateška umestitev povojne Italije, ki je kasneje pripeljala do nagle ukinitve zavezniške komisije z nalogo pojasniti zločine, ki so jih na Balkanu zagrešili italijanski okupatorji in njihovi sodelavci.¹⁰

Od junija 1940 je fašistična vlada razen tega, da bi udarila po "sovražnikih" (ob rednem sklicevanju na zakonitosti vojne) v neštetih primerih uporabljala interniranje tudi kot zatiralno orodje za italijanske in tuje državljane, ki so bili iz različnih razlogov "nevarni" režimu in/ali zaradi javne varnosti Kraljevine.

Tako kot izgon, je bil ukrep v pristojnosti Ministrstva za notranje zadeve. Od pomladi 1941 pa je z aneksijo velikega dela jugoslovanskega ozemlja k Italiji režim navidezno ustvaril veliko število novih "italijanskih državljanov" določenih za internacijo zaradi "javne varnosti". V novih "italijanskih" pokrajinah: Ljubljanski, Splitski in Kotorski, kot tudi v "povečanih": Goriški, Tržaški, Reški, Puljski in Zadrski ter v drugih okupiranih ali anektiranih območjih bivše Jugoslavije je takšno prakso intenzivno izvajala civilna oblast. Sčasoma pa je vse pogostejše prehajala v pristojnost okupatorskih vojaških oblasti, ki so s čistkami in deportacijami bolj ali manj brez razlike povzročile vrtoglav porast števila internirancev in preobračanje že prej postavljenih normativov ter izzvale napetost in konflikte glede pristojnosti med Ministrstvom za notranje zadeve in Vojnim ministrstvom ter med lokalnimi vojaškimi oblastmi in vlado.

V resnici so italijanska koncentracijska taborišča (posebno tista, ki so bila pod upravo Ministrstva za notranje zadeve vse do 8. septembra 1943), razen imena imela bolj malo skupnega z nemškimi taborišči: kljub vsemu kar je bilo v njih negativnega, to le niso bila nacistična taborišča. Kljub temu ne smemo pozabiti, da so po okupaciji Jugoslavije italijanske

vojaške in civilne oblasti brez kakršnekoli obtožnice deportirale na tisoče prebivalcev te države, pa tudi pripadnike etnične manjšine iz Benečije in Julijske krajine¹¹, ki so jih zaprli v ogromne šotore ali barakarska taborišča v katerih je bila včasih umrljivost v odstotkih večja od tiste, ki so jo zabeležili v nacističnih taboriščih, ki niso bila uničevalna.¹²

Rasistični zakoni iz leta 1938 in kasnejših let se niso direktno nanašali na interniranje, ki so ga začeli izvajati šele junija 1940, saj so italijanske Žide nasplošno obravnavali na enak način kot njihove ostale sonarodnjake: internirani so bili "samo", če so bili aktivisti antifašističnih strank ali če so jih imeli za "nevarne" iz družbenopolitičnih razlogov.¹³

Seveda so z uvedbo državnega antisemitizma vsi Židje postali "uradno nevarni"; vendar takšna "izvirna" rasna nevarnost, ki je bila prirojena že s samim dejstvom, da je bil nekdo Žid, še ni bila zadosten pogoj za interniranje vseh italijanskih Židov.

In vendar, čeprav ne želimo posploševati, se je z načinom interniranja od junija leta 1940 dalje jasno pokazalo, da je bilo treba Žide na prvem mestu obravnavati kot "Žide" in šele nato kot "internirance", saj se v njihovih osebnih mapah pojavlja predvsem beseda "Žid", medtem ko je politična utemeljitev (po predpisih edini razlog za odreditev internacije) dodana na drugem mestu in v obliki priloge¹⁴.

Iz tega je razvidno, da je, čeprav v manjši meri kot pri tujcih, tudi pri italijanskih Židih "problem rasnega razlikovanja" prednjačil in bil pogosto zamenjan s problemom "javnega reda" in/ali "javne varnosti", zaradi katerih je bilo interniranje uradno osnovano in le zaradi katerih bi ga lahko odrejali.

Tuji Židje in Židje brez državljanstva pa so bili, če zanemarimo njihovo resnično ali domnevno "nevarnost", internirani skoraj v vseh primerih samo zaradi židovskega porekla¹⁵.

Zaradi teh razlogov je bilo interniranje tujih Židov (čeprav so ga do avgusta 1943 v Italiji izvajali z veliko mero tolerance), tesno povezano s celoto fašističnih zakonov za "ohranitev rase"¹⁶.

INTERNIRANJE, KI GA JE IZVAJALA CIVILNA OBLAST: KRATKA POJASNILA O ZAKONSKIH DOLOČILIH

Za tiste, ki jih je internirala civilna oblast (o drugih bo govora kasneje) je v Italiji obstajala birokratsko zelo jasna delitev (čeprav komaj zaznavna pri dejanskem ravnanju s posamezniki, ki jih je ta ukrep doletel) med tistimi, ki so bili pripti na podlagi vojnih zakonov (t.j. na podlagi Kraljevega zakonskega dekreta z dne 8. julija 1938, št. 1415, ki je stopil v veljavo 10. junija 1940 z dekretom št. 566) in tistimi, ki so bili pripti na podlagi zakona o javni varnosti (t.j. na podlagi Kraljevega zakonskega dekreta z dne 18. junija 1931, št. 773, integriranega z odlokom št. 1374 od 17. septembra 1940).

Tukaj je potrebno na kratko omeniti, da je junija 1925 zakon št. 969 utemeljil Splošni plan organizacije naroda, ki je orisal vojaško in civilno mobilizacijo, predvideno v primeru vojne¹⁷. Nadalje so bile že od leta 1929 pri vsaki prefekturi osnovane "kartoteke", ki so vsebovale imena vseh "politično oporečnih" oseb, ki jih je torej bilo treba v določenih okoliščinah "aretirati" (npr. ob obiskih visokih funkcionarjev, domoljubnih manifestacijah, v času hudih socialnih napetosti in vsekakor v vojnem stanju). Te kartoteke so spadale pod "Osrednji politični kartotečni urad", ki je bil ustanovljen že leta 1886, da bi koordiniral službe za nadzor nad prevratniki¹⁸ in so jih neprestano izpopolnjevali po posredovanju Ministrstva za notranje zadeve, ki ni zamudilo nobene priložnosti, da bi poudarilo potrebo po dopolnjevanju teh seznamov tako, da je bilo mogoče v vsakem primeru brez kakršnegakoli odlašanja ukrepati proti obravnavanim posameznikom¹⁹. Vojno ministrstvo je s svoje strani začelo s pripravljalnimi deli za določanje ukrepov, ki bi jih v primeru "mobilizacije" uporabili za "potrjene ali osumljene vohunske agente", "provokatorje v službi drugih narodov, ki bi lahko izvajali protiitalijansko propagando ali kakorkoli povzročili škodo obrambnim silam" (komunisti, anarhisti, prevratniki,...).

Po mnogih letih študij in obdelav, je 31. januarja 1936 okrožnica Vojaške obveščevalne službe končno določila kako ukrepati – od primera do primera in v pravem trenutku – proti Italijanom ali tujcem s policijsko kartoteko: z aretacijo, internacijo ali v določenih primerih z izgonom iz Kraljevine²⁰. Raziskave za določitev primerne kraja za postavitev koncentracijskih taborišč so se začele v letih 1933–1934, z njimi pa se je ukvarjal predvsem inšpektor Ercole Conti²¹. Pri tem je bilo vodilno načelo uporabiti, kjer je bilo možno, že obstoječe zgradbe v državni lasti ali najete zgradbe in se le v redkih primerih lotiti namenske gradnje taborišč²¹. Glavni kriteriji za ustanovitev taborišč in določitev oseb za internacijo so bili podani z noto Vojnega ministrstva z dne 8. maja 1936, ki se je nanašala na "koncentracijska taborišča za nevarne in sumljive osebe z vojaškega in političnega stališča"²³.

Ministrska nota je določala a) da so najprimernejše lokacije za ureditev taborišč v pokrajinah Perugia, Macerata, Ascoli Piceno, Aquila, Avellino; b) naj bo število taborišč, vsaj v začetku omejeno na največ 3; c) naj vanje zapirajo že konfinirane politike in potrjene vohune; d) naj v vsakem posameznem taborišču ne bo več kot 1000 do 1500 enot; e) naj organizacija taborišč postane ena od pristojnosti Ministrstva za notranje zadeve.

Interniranje državljanov na podlagi zakona o javni varnosti (Kraljevi zakonski dekret, 18. junija 1931, št. 773) je bilo omogočeno šele s kraljevim zakonskim dekretom z dne 17. septembra 1940, št. 1374 ("Spremembe in dopolnitve enotnega besedila zakona o javni varnosti v času vojnega stanja"²⁴), ki je v 1. členu pooblašal Ministrstvo za notranje

zadeve za interniranje oseb, zajetih po 181. členu zakona o javni varnosti iz leta 1931²⁵ (s čimer so bile dejansko izenačene s stalno prijavljenimi tujci iz sovražnih držav).

Iz "previdnostnega" ukrepa namenjenega tujcem iz sovražne strani je interniranje postalo tudi čisto represivno orodje; eno od nešteti, ki jih je režim lahko po želji uporabljal za tlačenje in preganjanje političnih nasprotnikov.

Kar se tiče odrejanja internacij na podlagi vojnih zakonov, je treba omeniti, da je Kraljevi zakonski dekret z dne 8. julija 1938 št. 1415 potrdil "enotno besedilo zakona o vojni in nevtralnosti", ki je Ministrstvu za notranje zadeve in širše prefektom dopuščal, da so lahko internirali državljane sovražnih držav, ki so bili sposobni za boj ali ki bi lahko izvajali kakršnokoli državi škodljivo dejavnost, postopki ravnanja z interniranci pa so bili urejeni s posebnim Ducejevim dekretom²⁶. 10. junija 1940 pa so s kraljevim zakonskim dekretom št. 566 ("Izvajanje Vojnega zakona na državnem ozemlju")²⁷ vojni zakoni pričeli učinkovati ob polnoči istega dne, medtem ko je bil predvideni Ducejev dekret o ravnanju s pripadniki sovražnih držav izdan 4. septembra 1940²⁸.

Za oba birokratska postopka interniranja je bilo odgovorno Ministrstvo za notranje zadeve, ki je znotraj Glavne uprave za javno varnost ustanovilo ustrezni "Urad za internirance", ki sta ga sestavljala dva oddelka: eden za Italijane (oddelek označen s številko 442), drugi za tujce in osebe (tujce ali Italijane) osumljene vohunske dejavnosti (oddelek označen s številko 443)²⁹. Sezname Italijanov za aretacijo "v posebnih okoliščinah" (obiskih visokih funkcionarjev, med domoljubnimi manifestacijami, v času socialne napetosti in seveda v vojnem stanju), vnaprej pripravljeni na osnovi kartotek na prefekturah, so bili razdeljeni na 5 kategorij³⁰, vendar so bili v veliki večini borci proti fašizmu (bivši pregnanci in opomnjene osebe, aktivisti političnih strank v predfašistični Italiji, ki so aktivno sodelovali v političnem in sindikalnem življenju po prvi svetovni vojni)³¹ že obsojeni na posebnem sodišču. Razlogi, zaradi katerih so oblasti predlagale internacijo "nevarnega" italijanskega državljana (torej takega, ki je bil vpisan v enega od petih seznamov) so zadostovali za pošiljanje v izgnanstvo.

Vendar se je med vojno režim političnih nasprotnikov najraje otresel z interniranjem, saj je bilo to "tehnično" prej izvedljivo.³²

In čeprav je interniranje "zaradi javne varnosti" služilo tudi za zatiranje črnega trga, tatvin, prostitucije in kršitev javnega reda, je večino internirancev ta ukrep doletel iz družbeno-političnih ali politično-rasnih razlogov (Slovani, antifašisti, "nevarni Židje").

Od junija 1940 je postala splošna praksa, da so antifašistom, ki so bili že v zaporu ali izgnanstvu, ob "izteku kazni" naložili še določeno obdobje internacije, ki se je skoraj v vsakem primeru razvleklo vse do padca režima.³³

Takšne spremembe statusa, ki so ga kot izganca osebno prizadele, je komentiral Mario Magri, kasnejša žrtev Ardeatinskih jam: "Ni bilo treba biti prerok, da bi napovedal kakšna bo moja usoda ob koncu izgnanstva. Kot vsi ostali politični pregnanci, sem bil interniran. Moje pregnanstvo se je začelo leta 1926 in zaključilo ob koncu leta 1940, po petih podaljšanjih. Sprememba poimenovanja ni nikakor vplivala na moj položaj. Nadaljeval sem s takšnim načinom življenja, kot prej, z enakimi obveznostmi in enakim delovnim časom. Končala se je le farsa nenehnih podaljšanj. Bil sem interniran za ves čas vojne in dokler je ta trajala, je bila moja usoda zapečatená."³⁴

INTERNIRANJE, KI GA JE IZVAJALA CIVILNA OBLAST: KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA IN "PROSTA INTERNACIJA"

Aretacije, ki jim je sledila internacija, so bile zelo številne v prvih tednih po vstopu Italije v vojno.

Skoraj polovico ukrepov je bilo dejansko izrečenih leta 1940, največje število pa že prvi mesec, torej junija.³⁵

Zaradi pomanjkanja celovitih posebnih zakonov (iz tega razloga so se zatekali h okrožnicam in raznim uradnim določbam ter v veliki meri prepuščali sodbe lokalnim funkcionarjem) je bilo za interniranje že od vsega začetka značilno neskladno postopanje raznih prefektur. V velikih mestih, kjer je živela večina tujcev, so se policija in orožniki lotili temeljitega čiščenja terena, pogosto brez vsakega pisnega naloga za aretacijo. Nesrečneže so ob zori privedli v celice na kvesturah (policijskih upravah) iz katerih so bili, po izčrpavajočih urah čakanja brez hrane, premeščeni v zaporniške celice s strahotnimi higienskimi razmerami. Vsa obstoječa pričevanja so si enotna v trditvi, da so bili dnevi, ki so jih prestali v zaporu, najtežje obdobje celotne internacije³⁶. Po dveh ali treh tednih, preživetih v družbi "navadnih" zločincev (Židje pa še v strahu, da jih bodo predali nemškimi oblastem), so priprte odvedli na železniške postaje, od koder so jih odpeljali v koncentracijska taborišča ali majhne, za to določene kraje, kjer je bila internacija (ki je približno ustrezala prisilnemu bivališču) olepševalno opredeljena kot "prosta" internacija.

Med selitvami iz zaporov na postaje, so bili interniranci vklenjeni v lisice in med seboj povezani z verigami na enak način, kot nevarni zločinci, šele na vlaku, pa ne vedno, so jih bolj razumevajoči policisti-spremljevalci razvezali. Tujim Židom, ki so pogosto že okusili nacistično preganjanje in težave z bivališčem v Italiji, so dvomi o resničnih namerah vlade povzročali hudo zaskrbljenost.

Šele v trenutku, ko so se lahko sami prepričali, da vlaki niso peljali proti Brennerju, temveč v nasprotno smer, so se aretirani Židje lahko nekoliko pomirili.

Koncentracijska taborišča so se nahajala na celini ali na manjših otokih, kjer so bile nekatere bivše kolonije za politične pregnance, kot npr. Lipari in Ponza, preurejene za ponovno uporabo in prekrščene v "koncentracijska taborišča". V drugih, še aktivnih pregnanskih kolonijah, se je staremu liku pregnanca pridružil nov lik interniranca³⁹, čeprav je bil dejansko njun položaj popolnoma enak: "Posebno v kolonijah ni bilo nikoli jasno, kolikšna je bila razlika med pravnim statusom pregnanca ali interniranca, saj so bili postopki ravnanja, pravila in dolžnosti popolnoma enaki za oba"⁴⁰. Odločitev, da se interniranca pošlje na otok, v taborišče na celini ali v "prosto" internacijo je bila na splošno odvisna od stopnje "politične nevarnosti" posameznika: na otoke so bili poslani najnevarnejši subjekti, v celinska taborišča "srednje nevarni" in v kraje za "prosto internacijo" vsi ostali⁴¹. Kraji internacije (tako v taboriščih, kot v manjših krajih) se niso smeli nahajati v bližini velikih mest ali v bližini območij "vojaškega pomena"⁴².

Prav zaradi tega je bilo v severni Italiji in na večjih otokih leta 1940 prepovedano ustanavljanje taborišč, tako da je bila večina internirancev razporejena na območjih srednje in južne Italije, ki naj bi bila po prepričanju politikov in strategov (tedaj na vrhuncu uspeha) manj prizadeta od vojaških operacij.⁴³ V prid taki odločitvi so najbrž botrovali tudi drugi razlogi, med njimi nedostopnost krajev, redkejša naseljenost in manjša politizacija prebivalcev južnih dežel: iz istih razlogov je režim že od leta 1926 v notranjost srednje in južne Italije pošiljal veliko večino političnih pregnancev. Z leti in po približevanju anglo-ameriške vojske prav deželam z največjo gostoto internirancev, se je ta politika izkazala za zgrešeno, kot še nikoli prej, saj so jo poskušali popraviti s postopnim preseljevanjem koncentracijskih taborišč proti severu.⁴⁴

Pokrajine, določene za sprejem internirancev, so bile razdeljene v pet jurisdikcijskih območij, vsakemu od njih pa je predsedoval generalni inšpektor za javno varnost, ki je občasno opravljal kontrolne preglede taborišč in vzdrževal zvezo med Ministrstvom in periferijo⁴⁵. Koncentracijska taborišča pod upravo Ministrstva za notranje zadeve so bila le redko resnično "taborišča" v uveljavljenem pomenu besede, torej sestavljena iz barak in obdana z visokimi ograjami iz bodeče žice. Nasprotno, interniranci so bili največkrat "nastanjeni" v že obstoječih stavbah (vilah, kmetijah, bivših samostanih, opuščenih šolah, stanovanjskih hišah itd.), ki so bile najete ali pa v državni lasti. "Jasno je, da zaradi naglega spreminjanja razmer nismo uspeli postavljati barak"⁴⁶, tako je Mussolini zagovarjal takšno tipološko odločitev, sicer povsem v skladu s pojasnili, ki jih je svoj čas podal inšpektor Conti.

Predpisi o interniranju so določali takojšnjo aretacijo, brez možnosti pritožbe in brez kakršnegakoli formalnega zaslišanja žrtev, ki niso imele nobene možnosti zagovora.

Prav zaradi tega je bil položaj Italijanov (ki jih je doletel ukrep na podlagi zakona o javni varnosti) objektivno gledano slabši od položaja tujcev (ki so bili internirani v skladu z vojnimi zakoni), saj so slednji uživali zagotovilo po nepisanemu načelu "vzajemnosti ravnanja" z italijanskimi državljani interniranimi v drugih državah in ob zaščiti svoje vlade, navadno po posredovanju Švicarske legacije⁴⁷.

Takšnega zagotovila pa niso imeli tuji Židje (z državljanstvom Nemčije ali drugih okupiranih držav, oziroma držav, priključenih k Tretjemu rajhu), ki so bili internirani na enak način kot "tujci iz sovražnih držav", čeprav so bili pogosto državljani zavezniških držav. Tako se je zgodilo tudi slovenskim in hrvaškim internirancem (ki jih fašistični režim ni več obravnaval kot tujce, temveč "Italijane preko aneksije") in osebam brez državljanstva nasploh – ti so lahko občasno računali le na pomoč Rdečega križa.⁴⁸

Položaj interniranja je bil zaznamovan z izgubo osebnih svoboščin, odtrganjem od svojcev (le v večjih taboriščih je bilo za tujce včasih omogočeno interniranje celih družin⁴⁹) in s podreditvijo posameznika izčrpavajočemu sistemu kontrol in prisile: "Zdi se mi odveč, da nas seznanjajo s prepovedmi: teh je preveč. Bilo bi enostavneje, če bi nam povedali, kaj je dovoljeno", je napisala neka tuja Židinja, internirana v Abruzzih⁵⁰. Interniranci v večjih taboriščih niso smeli stopiti na prosto, razen v posebnih primerih (zaradi zdravniških pregledov, hospitalizacije v bolnišnici, posebnih nabav itd.), v katerih so jih – po pregledu dokumentov – spremljali policisti ali karabinjerji.

Stanje pa je bilo čisto drugačno v manjših taboriščih, kjer so zaporniki, kakor tudi "prosti" interniranci lahko večkrat na dan zapustili bivališča in se sprehajali znotraj obsega, ki jim je bil določen. Tako kot pregnancem jim je bilo prepovedano navezovanje stikov – razen tistih minimalnih in res nujnih – s krajevnim prebivalstvom. Obvezno so se morali dvakrat dnevno javljati karabinjerjem ali krajevnim oblastem. Zgodilo se je celo, da so bili v občini, kjer je bilo koncentracijsko taborišče, tudi "prosti" interniranci.⁵¹

Dnevni ritem v taboriščih (poimensko preverjanje prisotnosti, kosila, večerna zatemnitev itd.) so narekovala predpisana navodila. Pravila, določena za internirance so bila zelo številna in podobna tistim, ki so veljala v kolonijah pregnancev: prepoved ukvarjanja s politiko, branja tuje literature brez odobritve, posedovanja radijskih sprejemnikov, nošenja potnega lista in osebnih dokumentov. Dopisovanje s svojci je bilo dovoljeno, čeprav cenzurirano, za dopisovanje z drugimi pa je bila potrebna posebna odobritev. Ni bila določena delovna obveznost in za tiste, ki niso imeli sredstev za lastno preživljanje je vlada nudila denarno podporo (v začetku 6.50 lir na dan za moške in 4 lire za neporočene ženske), ki je bila za "proste" internirance dopolnjena še z "nadmestilom za stanovanje".

Vendar je kljub številnim povišanjem, ki so poskušala izravnati nenehno izgubljanje vrednosti lire, podpora vedno zadostovala le za nakup hrane za preživetje.⁵² Zato so interniranci v večjih taboriščih organizirali skupne menze in na tak način uspeli premagati stroške preskrbe z živili in se zadovoljivo prehranjevati.

Civilnim internirancem, ki so bili zaprti v vojaških taboriščih, je bila le redko dodeljena denarna podpora. Ti so namreč, da ne bi trpeli lakote lahko poleg skromne taboriščne menaže računali le na pošiljke živeža, ki so jih pošiljali, kadar je bilo mogoče, svojci in Rdeči križ.

Od konca leta 1941 se je materialni položaj internirancev začel slabšati zaradi omejitev in težav s preskrbo, ki jih je povzročila zaostritev vojne: možnost preživetja je začela v veliki meri temeljiti na črnem trgu, ki so ga pogosto tolerirali upravitelji taborišč, podpirali pa sami nadzorniki. Vlada je torej sprejela odločitev, da se internirancem, ki so to želeli in ki so jih označili za "nenevarne", dovoli vsakodnevni izhod, da so lahko odhajali na delo zunaj taborišča. To je omogočilo dopolnitev denarne podpore s kakšnim manjšim zaslužkom in preganjanje brezdelja, ki včasih ni bilo nič manj moreče od lakote; razen tega pa so imeli zaporniki priložnosti spoznavanja in izmenjave s krajevnim prebivalstvom, ki so bile prej redke ali skoraj nemogoče. Seveda so bila na voljo predvsem kmečka in fizična dela, opravljanje strokovnih del pa je bilo preprečeno, za Žide pa še prepovedano z veljavnimi zakoni rasnega razlikovanja.

Kljub temu pa so v manjših središčih mnogi tujci s statusom "prostega interniranca" (vključno z Židi) s tiho privolitvijo občinskih oblasti lahko poučevali tuje jezike ali pa – če so diplomirali iz medicine – zdravili krajevno prebivalstvo.⁵⁴ "Prosta" internacija je očitno omogočala boljše življenjske pogoje kot so jih lahko nudila koncentracijska taborišča. S tem, ko so živeli v neposrednem stiku s krajevnim prebivalstvom, so si interniranci lahko pridobili njihov ugled in podporo.⁵⁵ To je veljalo tudi za Žide, čeprav jih je vztrajna vladna propaganda nenehno poskušala izobčiti.⁵⁶

Januarja leta 1942 je Mussolini federalu Aquile, ki je poročal o naraščanju priljubljenosti tujih internirancev med kmečkim ljudstvom v Abruzzih, odvrnil z besedami, ki nedvomno potrjujejo nezadostne ukrepe proti internirancem, bodisi Židom, antifašistom ali drugim "nevarnim sovražnikom": "Jasno je" – je odločno izjavil Duce – "da so rasne razlike komaj občutne, še manj pa politična različnost. Videti je, da te posameznike jemljejo kot uboge pare, ki niso nič krivi, da so se rodili kot Židje, Francozi, Levantinci, toda nevarni so in potrebno jih je vnaprej obsoditi. Doslej krajeвне oblasti stranke niso opravile potrebnega obveščanja, da se je treba teh ljudi vsaj izogibati."⁵⁷

Leta 1943 so se življenjske razmere internirancev izjemno poslabšale. V poročilu o položaju zapornikov v taboriščih Ponza, Ventotene, Ustica in

Ferramonti, ki ga je generalni inšpektor 5. območja internacije Salvatore Li Voti poslal svojemu ministrstvu 17. februarja, lahko med drugim preberemo: "Ugotavljamo primere podhranjenosti in včasih se zgodi, da kdo brska med odpadki, da bi našel kaj za pod zob; drugi ostajajo zleknjeni na posteljah, da bi ohranili telesno moč, nekateri pa poskušajo s kršitvami priti v zapor, kjer jim je dodeljen večji kos kruha... Kar sem povedal za Ventotene in Ponzo" – je zaključil inšpektor – "velja tudi za kolonijo Ustica in za koncentracijsko taborišče Ferramonti. V slednjem so se prehrambeni pogoji poslabšali zaradi omejevanja preskrbe z živili..."⁵⁸ Interniranci so tako postajali lahka tarča bolezni zaradi podhranjenosti, vendar je bilo v tistih letih tudi civilno prebivalstvo prepuščeno težkim preizkušnjam, da si je lahko priskrbelo vsakdanji kruh; zaradi tega je bila med junijem 1940 in septembrom 1943 umrljivost v taboriščih pod upravo Ministrstva za notranje zadeve enaka tisti, ki so jo zabeležili pri ostalem krajevnem prebivalstvu.⁵⁹ Kot primer – največje internacijsko taborišče za Žide iz tujine in tiste brez državljanstva – Ferramonti v Tarsiji – se je nahajalo v posebno nerazvitem območju, kjer je bil položaj internirancev (z denarno podporo, zagotovljeno od države) v očeh revnih kmetov lahko celo zavidljiv. Enako opažanje (čeprav se je nanašalo na pregnancy in na leta, ki niso bila tako težka, kot tista med vojno) je zabeležil Giorgio Amendola. V izgnanstvu na otoku Ponza je zapisal, da je kljub trpljenju, ki ga je povzročil odvzem prostosti in "občutku ponižujoče nemoči proti silam režima", državna podpora v nekaterih pokrajinah zagotavljala "boljše pogoje od tistih, v katerih so živeli določeni sloji delavcev".

V Italiji sta med leti 1940 in 1943 delovali dve vrsti koncentracijskih taborišč za civilne internirance iz Italije in tujine: tista, ki so bila zaupana Ministrstvu za notranje zadeve (uradno edinemu pristojnemu za ravnanje s civilnimi interniranci in vojnimi ujetniki) in so se nahajala v osrednji in južni Italiji in tista, ki so bila v pristojnosti Kraljeve vojske (in torej Vojnega ministrstva) pripravljena v osrednji in severni Italiji od začetka leta 1942.

Istočasno so bila v Italiji dejavna tudi koncentracijska taborišča namenjena vojnim ujetnikom, o katerih tu seveda ne bo govora.⁶² Treba pa je omeniti, da so tudi v slednjih ne redko obstajali sektorji za civilne internirance in da so bila včasih taborišča, prvotno namenjena vojnim ujetnikom preurejena izključno za interniranje civilistov.⁶³ Italijanskih koncentracijskih taborišč, podrejenih civilni oblasti je bilo od junija 1940 do avgusta 1943 skupno okoli petdeset⁶⁴, večina teh je bila ustanovljena poleti 1940.⁶⁵ Njihovo vodenje je bilo zaupano komisarjem in narednikom javne varnosti ali pa krajevnim veljakom, tem pa so pomagali "questurini", karabinjerji ali fašistična vojska; v taborišču Ferramonti naprimer je vojaška policija stražila vzdolž zunanje ograje, nadzorniki v notranjosti pa

so bili policijski uslužbenci; v dveh bivših samostanih, ki sta skupaj tvorila taborišče Campagna, so skupaj stražili karabinjerji in vojaški policisti.

Ko je opisoval francosko koncentracijsko taborišče, v katerem je leta 1939 preživel šest mesecev, je Arthur Koestler napisal: "Če bi si za primerjavo strahotnosti dejanj izbrali Celzijevo merilo, bi imelo taborišče Vernet 0 stopinj, medtem ko bi v taborišču Dachau-Fahreneit izmerili 32 stopinj nad ničlo."⁶⁶ Tudi za italijanska koncentracijska taborišča, ki so bila do poletja 1943 pod upravo civilne oblasti, bi lahko uporabili Koestlerjevo primerjavo strahot v stopinjah Celzija, vendar ta nikoli niso prekoračila meje "zmerne temperature". V teh taboriščih namreč zaporniki niso bili nikdar žrtve krutosti, sadizma ali premišljenega nasilja. Zahteve dekreta o interniranju, da je z zaporniki "treba ravnati človeško" in jih "ščititi pred vsakršno obliko poniževanja ali nasilja" so bile v bistvu spoštovane. Življenjske razmere so se od kraja do kraja razlikovale, glede na kategorijo internirancev in na časovno obdobje, sčasoma pa so se povsod slabšale. Kršilci taboriščnega reda so bili navadno kaznovani s preselitvijo na majhne pregnanske otoke ali z zaprtjem v posebne celice ali v okrožne zapore, vendar nad njimi niso izvajali nobenih oblik nasilja: še tisti redki primeri, ko so pazniki kakega interniranca pretepli ali oklofotali, so naleteli na neodobravanje tako upraviteljev taborišč, kot tudi generalnega inšpektorja.⁶⁷

Kljub temu pa je zaradi pomanjkanja hrane, natrpanosti bivališč in odvzema prostosti večina internirancev preživljala internacijo z velikimi težavami in trpljenjem.

V brzojavki 443/35615 Ministrstva za notranje zadeve, poslani prefekturam 20. maja 1940⁶⁸, je že prva sled vključitve tujih Židov, ki so še živeli v Italiji, med osebe, določene za internacijo.

Isto ministrstvo je nekaj dni kasneje v izjavi Ministrstvu za zunanje zadeve poudarilo, da je treba "tuje Žide, ki živijo v Italiji ali točneje tiste, ki so sem prišli s pretvezami, prevarami ali nezakonitimi sredstvi" obravnavati kot "pripadnike sovražnih držav". To priporočilo je Ministrstvo za zunanje zadeve sprejelo z naklonjenostjo ("Za Žide, ki so imeli državljanstvo katere od vojskujočih se držav, vključno z Nemčijo ali državami, ki so prešle pod nemško oblast, je treba načelno odrediti internacijo ali nastanitev v ustreznih taboriščih..."⁶⁹), vendar je predlagalo, da se iz omenjenega ukrepa izključi Žide, ki so bili državljani nevtralnih držav.

Ko je bil dosežen sporazum o tem, katere tuje Žide je potrebno internirati, je 15. junija 1940 šef policije Arturo Bocchini izdal nalog za aretacijo: "kakor hitro bo dovolj prostora v zaporih, kar se bo doseglo s pospešenim preseljevanjem že aretiranih oseb v zanje določena koncentracijska taborišča" – med drugim lahko preberemo v dokumentu – "bo treba začeti s čiščenjem tujih Židov, državljanov tistih držav, ki izvajajo

rasistično politiko...⁷⁰ Kot posledica te okrožnice, ki je internacijo umestila med celoto rasističnih ukrepov, so bili Židje iz Nemčije, bivše Češko-slovaške, Poljske in tisti brez državljanstva (čeprav kot taki v resnici niso pripadali nobeni od omenjenih držav), stari od osemnajst do šestdeset let, aretirani in kasneje internirani v koncentracijska taborišča (odrasli moški). Ženskam in otrokom je bilo dano nekaj časa, v katerem so se morali javiti pri prefekturah pokrajin, kjer so bili razporejeni za "prosto" internacijo.

Za madžarske in romunske Žide je bil določen izgon iz Kraljevine.⁷¹

"V italijanskih taboriščih so z nami lepo ravnali" – je nedavno zatrdil nekdanji židovski interniranec – "vendar smo tudi mi plačali določeno ceno: bili smo zaprti, izgubili smo svojo svobodo, stike s svojimi družinami in prijatelji. Poleg tega nismo bili svobodni niti v "prosti internaciji". Zjutraj smo se morali javljati krajevnemu oblastniku (podestà) in ga pozdravljati z besedami "Buon giorno cavaliere"; zvečer smo se morali vrniti v bivališča in nismo več smeli ven. Prva posledica internacije je bila depresija; ta je bila precej razširjena med tujimi židovskimi interiranci, najresneje pa je prizadela nemške Žide, ki so bili manj vajeni preganjanja kot istoverci iz vzhodne Evrope. Sledili so še drugi problemi: tesnoba in strah pred prihodnostjo: "Kaj se bo z nami zgodilo?", "Ali nas bodo izročili Nemcem?". To je bila mora, s katero smo preživljali svoj vsakdan. Seveda pa je bilo med tistimi, ki smo živeli v taboriščih, zelo razširjeno še drugo čustvo in sicer upanje: močno smo upali, da bomo nekoč zopet svobodni...." Ko smo bili rešeni nevarnosti deportacije, je nastopil nov problem: kljub pridobljeni svobodi se mnogi med nami niso več mogli psihično "osvoboditi". Kot posledica triletnega brezdolja smo postali ukazovalni in zelo agresivni. Mnogi so trpeli zaradi tako imenovanega "post-traumatic mental syndrome" z vsemi simptomi, ki so bili značilni za vojne ujetnike. Skratka, soočali smo se z nevro-psihološkimi problemi, ki niso bili nujno povzročeni zaradi ujetništva v taboriščih, vsekakor pa so k njihovem razmahu prispevali že sami pogoji, v katerih se nismo mogli ubraniti nevroz...⁷²

INTERNIRANJE, KI GA JE IZVAJALA VOJAŠKA OBLAST: PRIMER JUGOSLAVIJE (1941–1943)

Večino civilistov v italijanskih koncentracijskih taboriščih so celovito gledano sestavljali Slovenci in Hrvati (državljeni Jugoslavije ali pripadniki etničnih manjšin iz Julijske krajine) in po njihovi zaslugi je v treh letih vojne skupno število internirancev večkrat preseglo število političnih zapornikov in pregnancev v vseh 17 letih, kolikor so bili v veljavi "izredni zakoni"⁷³. Posebno Slovenci in Hrvati so predstavljali veliko večino zapornikov italijanskih koncentracijskih taborišč pod upravo vojaške oblasti.

Vseposvod so z njimi ravnali veliko slabše kot z ostalimi italijanskimi in tujimi interniranci⁷⁴ in njihova usoda je bila med najslabšimi tudi po padcu fašizma: v 45 dneh Badogliove vlade, namreč, ne samo da niso bili oproščeni, temveč so bili še vedno internirani, vse dokler jih ni premirje 8. septembra zalotilo še vedno zaprte v taboriščih skupaj s tujimi Židi in italijanskimi anarhisti⁷⁵. Od 8500 osebnih map internirancev pod civilno oblastjo, jih pri Osrednjem državnem arhivu v Rimu⁷⁶, več kot tisoč zadeva pripadnike etničnih manjšin iz vzhodnih pokrajin, ki so bili internirani spomladi leta 1941, v času zasedbe Jugoslavije. Poleg tega pa še več tisoč kartotek pripada Slovincem in Hrvatom (bodisi italijanskim kot tudi jugoslovanskim državljanom, ki so "s priključitvijo postali italijanski"). Te je civilna oblast aretirala po že opisanih postopkih med leti 1941 in 1943 in jih obtožila, ker so bili "osumljeni podpore upornikom", "osumljeni sabotaže", "svojci partizanov", "sovražno naperjeni proti italijanski vojski", itd.⁷⁷ Še veliko pogostejše (in z "obtožnicami" še bolj splošnega značaja od prejšnjih) pa so Slovence in Hrvate internirale italijanske oblasti po zasedbi Jugoslavije. Ti interniranci so bili navadno napoteni v taborišča, ki so bila pod neposredno vojaško upravo in so se od začetka leta 1942 nahajala tudi znotraj starih meja Kraljevine⁷⁸.

Druga svetovna vojna je bila nedvomno spopad novega tipa, z nasiljem in zločini, zagrešenimi nad civilnim prebivalstvom, ki se niso dogajali še nikoli poprej in vojna, v kateri so "veliko večino izgub med prebivalstvom predstavljali civilisti ubiti izven strogo vojaških operacij."⁷⁹

Vojaške operacije, ki jih je izvajala italijanska vojska v Jugoslaviji med aprilom 1941 in septembrom 1943⁸⁰, so se ravnale po isti logiki. Na nekaj straneh, ki so dobro znane tudi v Italiji, je takole opisal vojaško ofenzivo, ki jo je sprožil XI. armadni korpus na Notranjskem 13. avgusta 1942, katoliški partizan Edvard Kocbek, ugledni vodja jugoslovanskega odporniškega gibanja: "Vasi gorijo, sovražnik je pomendral žitna polja in sadovnjake, ženske in otroci vreščijo, skoraj v vsaki vasi streljajo talce, na stotine ljudi gonijo v internacijo, živina muka in tava po gozdovih. Najbolj grozno je to, da teh grozodejstev ne izvaja primitivno surova vojska kakor za časa turških vpadov, temveč civilizirana vojska smehljajočih se Italijanov, ki jim dajejo hladna povelja oficirji s pasjimi biči v rokah..."⁸¹

Poleg tega v nacifašistični vojni agresiji na Jugoslavijo italijanski vojak ni več le pešak poslan v smrt v Afriko ali Rusijo ne da bi se zavedal pravega razloga; sedaj je tudi rabelj drugih narodov, pogosto prisiljen prelivati kri v najodročnejših vaseh v notranjosti in na obali⁸².

V določenem smislu drži, da "ni bilo vrzeli med raznarodovalno politiko slovanskih narodov priključenih italijanski državi in politično-propagandističnim nasiljem, ki je spremljalo vojaško in policijsko zatiranje partizanskega odpora nasploh, še posebej pa slovenskega"⁸³. Deportiranje in

množično interniranje prebivalstva, požiganje vasi in drugi represivni ukrepi, ki so jih izvajali Italijani v Sloveniji in preostalem delu Jugoslavije, so poleg izselitve večjih skupin civilistov iz pomembnejših predelov, ker bi se ti lahko združili v oboroženem boju proti okupatorju, sledili drugemu, nič manj pomembnemu cilju: etničnemu izkoreninjenju območij, ki so bila naseljena s Slovenci in Hrvati. Šlo je za staro fašistično namero "debal-kanizacije"⁸⁴, ki se je sedaj zdela naposled uresničljiva s "preprostim" nadomeščanjem deportiranega slovanskega prebivalstva z Italijani iz starih pokrajin Kraljevine.⁸⁵

"Visoke oblasti ne nasprotujejo interniranju vseh Slovencev in njihovi nadomestitvi z Italijani... Drugače povedano izenačitvi rasnih meja s političnimi.", je izjavil general Robotti avgusta 1942.⁸⁶ Toda rasistični načrti, ki so težili k množični deportaciji v oddaljene pokrajine ali prekomorske kolonije, so se pojavljali v mnogih drugih dokumentih iz tega obdobja⁸⁷, pa tudi po teh dvajsetih letih so se jih znova lotili predstavniki in "strokovnjaki" fašizma v Julijski krajini:⁸⁸ še julija 1944 so se pojavljali predlogi poveljniku SD-SIPO v Trstu SS-ovskemu Brigadefuehrer-ju Wilhelmu von Guentherju, o deportaciji celotnega manjšinskega prebivalstva med 15. in 45. letom v Nemčijo⁸⁹

Interniranje širokih slojev krajevnega prebivalstva v koncentracijska taborišča, je bila eden najpogostejših represivnih ukrepov med vojno v Jugoslaviji, kjer je kombinacija politike pokolov in nasilnih povračilnih ukrepov z raznarodovalno politiko in "etničnim čiščenjem" dosegla "razveseljive" rezultate v mnogih protipartizanskih operacijah, kjer je bila represivna metodologija zelo podobna tisti, ki so jo uporabljali nacisti.⁹⁰ Tipologija teh akcij, ki so vključevale uničevanje vasi, povračilne ukrepe deportacije in interniranja civilnega prebivalstva, je bila tipično nemška, čeprav je italijanskim okupatorjem "nedvomno manjkala skrbna nacistična sistematičnost"⁹¹.

Kar nekaj časa so se visoke italijanske vojaške oblasti ukvarjale z načrtom o "celoviti deportaciji" slovenskega prebivalstva, toda kaj kmalu sta sama generala Roatta in Robotti spoznala, da je bila s sredstvi, ki sta jih imela na razpolago operacija "tehnično neizvedljiva"⁹². Vendar se zaradi tega število internacij ni nič zmanjšalo⁹³. Nasprotno, sčasoma ta ukrep, ki je sprva zadeval le fizično sposobne moške ni prizanesel niti ženskam, starcem in otrokom in je brez razlike doletel civiliste vseh starosti, za katere ni bilo nikakršnega objektivnega dokaza o krivdi: če pa bi dokazi obstajali, bi bili obtoženci nedvomno ustreljeni.⁹⁴

V noti iz novembra 1942, ki jo je Sveti sedež poslal italijanski ambasadi v Vatikanu, so jasno prikazane razsežnosti internacije civilnega prebivalstva iz območij nekdanje Jugoslavije, ki so bila samovoljno priključena Kraljevini Italiji: "Od približno 300.000 vernikov Ljubljanske škofije" – beremo v dokumentu – "je bilo doslej v različna koncentracijska taborišča

interniranih skoraj 30.000, kar je 10% vsega prebivalstva (...) in vrh vsega skoraj vsak dan prepeljejo v taborišča še več ljudi obeh spolov in vseh starosti. Nihče ne ve, koliko časa bo to še trajalo...”.

Ker je bil kot poveljnik II. armade neposredno obtožen v protestni noti, je general Roatta poskušal javno zavrniti vatikanske očitke v obsežnem poročilu, ki ga je poslal vrhovnemu poveljstvu 16. decembra 1942. V njem je zagotovil, da je skupno število interniranih Slovencev 17.000 in ne 30.000 in da “po vsej verjetnosti vesti, ki jih je zbral in posredoval Sveti sedež prihajajo od krajevnih cerkvenih oblasti, ki so – često – dokaj sovražne do Italije (še posebno krški škof – op.prev. z otoka Krka).

Nazadnje je v slabo prikritem poskusu, da bi iz žrtev naredil krvnike, Roatta zaključil svoje poročilo z izjavo, da “bi bilo veliko bolje, če bi omenjene cerkvene oblasti poskrbele, da se verniki ne bi pridruževali partizanom, ki so zapriseženi nasprotniki svobode in vere in tako pripomogli, da bi taborišča postala nepotrebna ali vsaj, da bi se njihovo število zmanjšalo, namesto, da v pesimističnih barvah opisujejo razmere v njih in se vtikajo v zadeve, ko je že prepozno, da bi jih rešili.”⁹⁶ Ko se je zaključil kratek operativni cikel aprila 1941 (obdobje zasedbe), so se Italijanom v Jugoslaviji jasno pokazale težave tega, kar ni bil običajni spopad in tudi ne kakršenkoli gverilski način boja saboterjev ali teroristov, temveč “istočasno družbeni in narodnoosvobodilni boj, ki je zajel nepregledne množice moških in žensk vseh starosti in rodov”.⁹⁷

Oblast vojske je v Sloveniji in na Reškem območju postala skorajda absolutna; toda tudi v Dalmaciji, kjer je bila večja zmeda in je imela vojska višja pooblastila, se je povečalo število represivnih in policijskih ukrepov.

Črna gora je bila po ljudski vstaji poleti 1941 že podrejena železnemu vojaškemu režimu, ki je bil enak tistemu, ki je veljal v makedonskih deželah pod Veliko Albanijo.¹⁰¹

V okupirani Sloveniji, priključeni Kraljevini Italiji 3. maja 1941 kot Ljubljanska pokrajina z domnevno samostojnostjo, je 11. septembra 1941 visoki komisar Emilio pošiljali v koncentracijska taborišča v Italiji določene skupine ljudi, druge pa so izpustili na prostost”.¹⁰⁸ Štiri dni po začetku operacij v mestu je Robotti sporočil poveljstvu II. armade, da je bilo priprtih čez dvesto oseb, da pa predvideva, da bo število kmalu naraslo na tisoč ali več. “Ker je njihovo daljše bivanje v Sloveniji nevarno, razen tega da so v napoto” – je pojasnjeval general – “sem odredil naj poveljnik obmejne straže (Guardia alla Frontiera) armadnega korpusa takoj stopi v stik s poveljstvom Obrambe v Udinah (Vidmu) in onkraj starih meja ustanovi koncentracijska taborišča”.¹⁰⁹ Takoj je bilo štiristo državljani, zajetih med čistkami v Ljubljani interniranih v Goriško pokrajino, v barakarska taborišča v Tolminskem Čiginju in Dolenji Trebuši, nedaleč od stare meje; toda takšen razpored je bil le začasen saj – kot je

poročal sam Roatta – so na teh območjih živeli pretežno nezanesljivi pripadniki etničnih manjšin.¹¹¹ Tako se je začelo obdobje interniranja prebivalstva iz Ljubljanske pokrajine v Italijo, ki se je kmalu spremenilo v množične aretacije.

Januarja 1942 je bil, kot odgovor na okrepljeno gibanje partizanske vojske, za poveljnika II. armade (kasneje je postala Supersloda¹¹²) imenovan general Mario Roatta, ki je bil zaradi svoje preteklosti izmed visokih oficirjev najbolj opazen in pripravljen na protikomunistični boj. V zloglasni "OKROŽNICI 3C"¹¹³ v kateri je svojim vojakom pojasnil, da preostrih ukrepov v odgovor na sovražno dejavnost, storjenih v dobri veri, ne bodo nikoli preganjali, da pa bodo brez usmiljenja kaznovali "tiste, ki se bodo pokazali za bojazljive in ravnodušne", je Roatta zbral vse o taktično-operativnih akcijah vojske in o ravnanju z jugoslovanskim prebivalstvom.

Po zgledu delno enakovrednih ukrepov, ki so jih izvajali v Črni Gori že od julija 1941, je besedilo okrožnice vsebovalo prve pisne odredbe o interniranju civilnega prebivalstva, ki ga je izvajala vojska: "Kadar je potrebno zaradi vzdrževanja javnega reda ali poteka vojaških operacij" – beremo v drugem poglavju – "lahko vojaška poveljstva poskrbijo a) za interniranje zaradi zaščite, iz previdnosti ali kot povračilni ukrep, ki doleti posameznike, družine, razne kategorije ljudi iz mesta ali podeželja in – če je potrebno celotno prebivalstvo po vaseh in na podeželskih območjih...". Po direktivi je bilo treba internirati socialne in poklicne skupine, ki bi lahko bile nevarne, kot npr. študente in izobražence ter družine, katerih člani moškega spola, stari med šestnajst in šestdeset let so bili odsotni "brez pravega razloga". Enaka usoda (ki ji je bila dodana še zaplemba živine in požiganje) naj bi doletela tudi prebivalce hiš v bližini kraja, kjer so bile izvršene sabotažne akcije, razen če se v 48 urah ne izslede odgovorni.¹¹⁴

O izvajanju Roattinih navodil je 27. maja 1942 v "strogo zasebnem memorandumu" poslanem podrejenim častnikom, general Robotti opisal podrobnejše ukrepe za Ljubljansko pokrajino, ki so med drugim predvidevali zaporo meje z Reško pokrajino in s Hrvaško ter izpraznitev celotnega območja vzhodno od stare meje v pasu 3-4 km.

General je nadalje pozval "naj se internira vse prebivalstvo, kjer je to potrebno zaradi zagotovitve varnosti in nemotenega poteka operacij, kar pomeni: celovita izselitev prebivalstva iz nekaterih območij in izpraznitev določenih krajev in kategorij prebivalstva iz drugih območij...". Ocenjujoč, da bo število Slovencev za internacijo doseglo 20 do 30 tisoč oseb, vendar se bo ta številka "mogoče spremenila zaradi različnih vzrokov"¹¹⁵. Istega dne je Robotti odredil internacijo vseh "sumljivih elementov" iz mesta Ljubljane v koncentracijsko taborišče za vojne ujetnike Gonars v Videmski pokrajini¹¹⁶, kraja kamor so kot "civilne internirance"

poslali oficirje, podoficirje in vojake stare jugoslovanske vojske, s stalnim bivališčem v Sloveniji, ki so bili aretirani 14. marca 1942.¹¹⁷ V taborišču Gonars (koncentracijskem taborišču št. 89), se je po poročilih Urada za vojne ujetnike generalštaba kraljeve vojske do 1. aprila 1942 zbralo 1.878 oseb, zajetih med vojaškimi čistkami, od katerih je bilo 1.065 vojakov stare jugoslovanske vojske (460 oficirjev, 397 podoficirjev in 208 vojakov) in 813 civilistov¹¹⁸.

Od 27. junija do 1. julija 1942 je divizija "Granatieri di Sardegna" opravila drugo veliko čistko v slovenski prestolnici, ki je bila veliko ostrejša in bolj angažirana od prejšnje. V okrožnici podrejenim poveljstvom je poveljnik divizije general Taddeo Orlando podal podrobna navodila, katere kategorije oseb je potrebno evakuirati poleg vseh potencialnih simpatizerjev odporniškega gibanja¹¹⁹. Kasneje je v komentarju akcij, ki jih je osebno vodil v Ljubljani, četrtega julija Orlando izjavil: "Od 40.000 so prišli v poštev tisti med 16. in 50. letom ... (...) Po podrobnem pregledu čez 20.000 teh mož lahko potrdimo, da so bili v nekaj dneh pregledani (eden po eden) skoraj vsi možje, ki bi lahko kaj pomenili s političnega ali vojaškega vidika. Z aretacijo 2858 oseb in z ostalimi 3000 osebami, ki so bile aretirane že prej, je bilo iz Ljubljane odvedenih več kot četrtno vseh sposobnih moških... (...) Dejansko je bilo odstranjenih skoraj 2000 študentov..."¹²⁰.

V pričakovanju visokega števila internacij, kot posledice nove racije v Ljubljani in operacij po vsej pokrajini, je 30. junija 1942 general Roatta pri vrhovnem poveljstvu zaprosil za možnost, da bi uporabili kot koncentracijska taborišča dve delujoči vojašnici, ki sta se nahajali v Padovi in Trevisu, saj bi po izselitvi tukaj nastanjene vojske lahko zagotovili prostor za okoli 8.000 deportirancev. Prvih 1.500 internirancev naj bi odpotovalo proti Trevisu že 1. julija 1942.¹²¹ Kar zadeva prebivalce drugih območij Slovenije, je komandant pehotne divizije "Macerata" general Edoardo Quarra Sito predlagal "naj bi tudi te čimprej internirali, čeprav ni mogoče ugotoviti, če so resnično krivi ali ne in kolikšna je stopnja njihove krivde, ker obstaja pomislek, da bi ti elementi lahko hote ali ne hote, sedaj ali v prihodnosti škodovali naši mirovniški dejavnosti."¹²²

Med visokimi italijanskimi vojaškimi poveljstvi, ki so delovala v Sloveniji, se je poleti leta 1942 razširila zamisel, da je potrebno izvršiti "kvalitativni skok", ki bi delne deportacije spremenil v "celovito izselitev" prebivalstva te pokrajine.

Ne po naključju so na jadranskem otoku Rabu, ki je bil zdaj že priključen Italiji, začeli pripravljati ogromno koncentracijsko taborišče za okoli 16.000 internirancev.¹²³ Priložnost za ustno predstavitev projekta množičnega deportiranja Duceju je bila dana na pomembnem vojaško-političnem vrhu, ki je bil 31. julija 1942 v Gorici, na katerem so ob prisotnosti Mussolinija sodelovali vodje generalštaba vojske, generali

Ugo Cavallero in Vittorio Ambrosio, general Mario Roatta in velik del poveljnikov vojaških enot, ki so delovali v Superslodi.¹²⁴ V svojem nastopu je Roatta poročal o opravljenem interniranju "1.000 sposobnih moških", le nekaj dni kasneje pa je njegov kolega Robotti podrejenim oficirjem sporočil, da je Duce odobril načine izvrševanja operacij in da je sedaj treba kar najbolj razširiti "oljni madež" italijanske prevlade, brez kakršnegakoli omejevanja internacij. "Prav zato" – je dodal general – "smo sprejeli naslednji red in sicer, da je treba vse sposobne moške izgnati na Rab.".¹²⁵

Na otoku Rabu (italijansko Arbe) med Kamporskim zalivom in zalivom Sv. Eufemije so julija 1942 začeli urejati šotorsko naselje za nastanitev 6.000 internirancev. Novi sektorji, sestavljeni iz barak s skupno 10.000 mesti so morali biti zgrajeni pred zimo.¹²⁶ Poleg že omenjenih taborišč Gonars, Padova – Chiesanuova in Treviso – Monigo so bila v Italiji glavna koncentracijska taborišča za civilne internirance pod vojaško upravo v letih 1942-1943: Reinicci – Angiari, Poggio Terzarmata, Kostanjevica, Colfiorito, Visco in Cairo Montenotte. Delovna taborišča za slovanske internirance so bila še v krajih: Tavernelle (Perugia) z odseki Pietrafitta, Ellera in Castelsereni, Fossalon di Grado (Gorizia) in Fertilia (Sassari).

V rabskem taborišču, ki se mu ni brez razloga reklo "taborišče smrti", so po navedbah jugoslovanskega zgodovinopisja "interniranci začeli množično umirati v začetku oktobra 1942, kar se je še stopnjevalo do sredine januarja 1943;"¹²⁷ Od julija 1942 do aprila naslednjega leta je od lakote, trpljenja in slabih zdravstvenih razmer umrlo nič manj kot 1.200 internirancev.¹²⁸ 16. decembra 1942 še sam poveljnik druge armade, potem ko je poudaril, da je "velika večina internirancev prispela v taborišča z zmanjšanimi telesnimi zmožnostimi in mnogi med njimi že precej v letih", ni skrival "neizogibnega trpljenja, ki so ga ljudje prenašali od trenutka aretacije med vojaško čistko, do internacije v taborišču" in priznal, da je do navedenega datuma na Rabu umrlo že 502 deportirancev.¹²⁹ Škof s sosednjega otoka Krka monsignor Giuseppe Srebrnič je bil skrajno prizadet po obisku taborišča pozno poleti 1942: "Zaprtih je bilo okoli 10.000 oseb obeh spolov, vseh starosti in vseh družbenih stanov. Skoraj vsi so Slovenci; Hrvati so le s kraja z imenom Čabar. Vsi so v obupnem stanju, pod žgočim soncem, v strašnem prahu, brez vsake sence, šotori pa so njihova bivališča.

Ženske so neutolažljivo jokale, ko sem jih v slovenščini nagovoril z besedami duhovne tolažbe..."¹³⁰

Po svoje pa se nekdanji interniranec, ki je bil deportiran v taborišče še kot otrok, spominja te izkušnje: "Na Rab sem prispel 5. avgusta 1942 z vso družino, katere člani so bili moj 87 letni dedek, moj oče in moj brat, prvi star 54 let, drugi 27, svakinja stara 21 let in jaz, ki sem tedaj imel 7 let. Moja mati je umrla že leta 1941; moj drugi brat, partizan, je bil

ustreljen, tretji pa je bil že dolgo pogrešan. Rodil sem se v Starem Kotu (tedaj v občini Draga), v vasici, ki je obsegala 36 hiš, cerkev in dve kapelici. Trije sovaščani so bili ustreljeni kot talci, ostali prebivalci kraja pa so bili deportirani na Rab, po petdnevnem postanku v prehodnem taborišču v Bakru. V strašnem rabskem taborišču je 11. novembra umrl moj dedek in 27. januarja moj oče; skupno je na otoku izgubilo življenje 17 mojih sovaščanov, drugih 21 pa je umrlo kasneje v taborišču Gonars. Tudi jaz sem bil z mojo teto 5. decembra 1942 premeščen v Gonars, kjer sem ostal do 18. septembra 1943. Bil sem razporejen v taboriščni sektor "beta" in v začetku nastanjen v baraki številka 6. Januarja je moja teta neozdravljivo zbolela za pegavico in ostal sem brez oblačil in živeža: čez čas me je življenje skoraj zapustilo. Na srečo je nekdo obvestil mojo svakinjo (ta je bila s svojimi v baraki 21) o moji hudi obnemoglosti. Tako so me vzeli v oskrbo v njihovo barako, vendar do pozne pomladi nisem mogel brez opore stati na nogah. Konec marca so me odpeljali v ambulanto, kjer sem bil praktično "vržen" med umirajoče. Le po naključju me je tam odkrila svakinja, ki je bila v "porodnem oddelku" (kjer je 4. aprila rodila deklico) in začela vpiti, da me ne morejo kar tako pustiti čakati na smrt..."¹³¹

Med 20. majem in 10. julijem leta 1943 je bilo v enega od sektorjev rabskega taborišča pripeljanih približno 2700 jugoslovanskih in tujih Židov živečih ali pribeglih na območje italijanske okupacije¹³², ki so bili pred tem internirani v Dubrovniku (okoli 900), v Kraljevici (okoli 1200) in na otoku Braču in Hvaru (okoli 600)¹³³. Čeprav se je rabsko "židovsko" taborišče (imenovano Campo II – Taborišče II) nahajalo poleg slovanskih sektorjev, so ga sestavljale zidane barake, ki so omogočale kar zadovoljive pogoje bivanja, čeravno ne najudobnejše; "Židovski interniranci so živeli v pogojih zaščitene internacije, medtem ko je za Slovence in Hrvate veljal represivni režim.... Razlika med obema skupinama internirancev so bile zelo dobro vidne v dolgih poletnih večerih, ko so se Židje, moški in ženske, lahko sprehajali ob svojih bivališčih, vsi lepo oblečeni in na nek način mirni, medtem ko so se na drugi strani žične ograje sestajali slovenski in hrvaški interniranci v razcapanih oblačilih ali na pol nagi, shujšani in sestradani kot volkovi ter prepevali svoje partizanske naprave"¹³⁴.

Daleč bolj primerna za življenje, kot Rab, so bila druga koncentracijska taborišča, ki so jih Italijani ustanovili na jugoslovanskem ozemlju: Bakar, Murter, Mamula, Molat, Vodice, Prevlaka, Kupari, Brač, Dubrovnik itd.

V vojaških taboriščih, ki so nastala znotraj meja Kraljevine, so bili življenjski pogoji povsod slabši v primerjavi s tistimi v taboriščih v pristojnosti Ministrstva za notranje zadeve: "Medtem ko se internirancem v taboriščih pod policijsko upravo dobro godi" – je zapisal apostolski nuncij monsignor Borgondini Duca kardinalu Maglionu 29. junija 1943 – "so

precej na slabšem tisti, ki sodijo pod vojaško upravo (primer Slovencev in Hrvatov)...".¹³⁵ V taborišču Renicci – Anghiari je bilo samo v obdobju od 12. oktobra 1942 do 7. februarja 1943 med interniranci 150 mrtvih¹³⁶; v Gonarsu, kjer je izgubilo življenje 410 odraslih in otrok, je bilo obdobje v katerem je skoraj tako kot na Rabu "smrt postala vsakdanja in običajna stvar"¹³⁷. Celó v Monigu, ki je skupaj s Chiesanuovo veljalo za eno "udobnejših" taborišč, je umrlo kar 189 internirancev.¹³⁸ Čeprav ne manjka zadovoljivih podatkov, da bi lahko opredelili izjemne razsežnosti internacij v Sloveniji, je skorajda nemogoče ugotoviti točno število interniranih civilistov. Verjetno, če upoštevamo trditve visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino, to število ni bilo znano niti samemu vojaškemu vodstvu, ki je izvajalo interniranje. V zaupnem pismu Ministrstvu za notranje zadeve 18. januarja 1943 je namreč Emilio Grazioli zatrdil: "Množično interniranje civilistov v vojaška taborišča je, kot kaže, ustno potrdil Duce na pobudo vrhovnega poveljnika oboroženih sil "Slovenija-Dalmacija" na srečanju v Gorici... Internacije so bile opravljene po različnih kriterijih, po presoji raznih poveljnikov garnizonov ali celo nižjih oddelkov (plotonov).

Torej ni bilo mogoče nikdar niti vsaj približno ugotoviti število civilnih internirancev, njihova imena, kam in iz kakšnega razloga so bili odpeljani v internacijo..."¹³⁹ Razen tega je več kot verjetno, da vojaška poveljstva niso poznala natančnega števila internirancev v taboriščih ali celo števila tistih, ki so tam že umrli, saj je bila na seznamih zapornikov "tolikšna zmeda, da je uprava "Superslode" v pismu podrejenim poveljstvom 13. julija 1943 poročala o negodovanju upraviteljev nekaterih taborišč, ker so kar naprej prejemale odločbe o oprostitvi oseb, ki so že umrle ali pa so bile že lep čas na prostosti..."¹⁴⁰

Vendar je bila v že navedenem poročilu generala Roatte, decembra 1942, podana ocena o približno 17.400 interniranih Slovencih, ki so bili takrat razporejeni po različnih taboriščih: 6.577 na Rabu, 2.250 v Gonarsu, 3.884 v Renicciju, 3.522 v Padovi – Chiesanuovi in 1.136 v Monigu – Trevisu.¹⁴¹ Treba pa je vedeti, da slovanski interniranci v Italiji niso bili nameščeni le v vojaških taboriščih: dobro so bili zastopani tudi v večjih in manjših taboriščih pod civilno upravo.

Po podatkih, s katerimi je razpolagala jugoslovanska vlada takoj po vojni, je bilo skupno število Slovencev v italijanski internaciji 67.230 (od teh je bilo 9.691 žensk in 4.282 otrok), kar znaša okoli 18% celotnega prebivalstva.¹⁴²

Nekoliko nižje številke izhajajo iz najnovejših raziskav, ki navajajo 25.000 interniranih oseb¹⁴³.

Čeprav z manjšo sistematičnostjo kot v Sloveniji, so se tudi na drugih okupiranih ali priključenih območjih Jugoslavije vršile številne deportacije v koncentracijska taborišča, ki so se nahajala zunaj in znotraj starih meja izpred leta 1940.¹⁴⁴ V Dalmaciji sta tako guverner Bastianini, kot sam

Mussolini grozila z množičnimi deportacijami že pomladi leta 1941¹⁴⁵ in kaj kmalu so se mnogi prefekti podvzivali ustanavljati lastna koncentracijska taborišča.¹⁴⁶ Julija 1942 je bilo v Šibeniku in devetih okoliških krajih usmrčenih in interniranih toliko oseb (240 ubitih, 975 interniranih civilistov), da je poveljnik divizije "Zara" general Carlo Viala v poročilu 19. novembra nadrejene obvestil, da na tem območju ni več nikogar, ki bi poskrbel za trgatve in obiranje oliv in predlagal, naj bi za ta dela zadolžili navadne vojake¹⁴⁷. Toda taki primeri niso bili osamljeni: v območju Velike Kapele (pridružene Reški pokrajini) je 20. avgusta 1942 general Roatta izdal ukaz o deportaciji vseh prebivalcev iz notranjosti, potem ko je dal požgati njihove vasi.¹⁴⁸ Tudi iz Dalmacije je bilo na tisoče civilistov deportiranih (v konfinacijo ali internacijo) v Italijo, bodisi v taborišča pod vojaško upravo ali tista, ki so bila v pristojnosti Ministrstva za notranje zadeve.¹⁴⁹ Eno najhujših koncentracijskih taborišč v tem namestništvu so bile Vodice; v prošnji svojemu poveljstvu decembra 1942 je o njem tako govoril tržaški vojaški kaplan, oče Giorgio Zoldan: "Dovolil si bom znova prositi za vašo pomoč – in prosim, da posredujete pri pristojnih oblasteh, da bi se nehala sramota tako imenovanega koncentracijskega taborišča Vodice. Povabil bi vas, da ga obiščete; za nas Italijane je preveč ponižujoče prisostvovati pri tako nečloveškem ravnanju z nedolžnimi ljudmi, ki bi jih morali, če so krivi, zaradi lastne časti ustreliti, ne pa držati v takih razmerah..."¹⁵⁰

V Črni Gori, kjer je deloval XIV. armadni korpus in kjer so po povelju vojaškega namestnika Brizija-Birolija od julija 1941 pričela veljati izredno stroga določila¹⁵¹, sta ropanja vasi in množične internacije izvajali diviziji "Alba" in "Cacciatori delle Alpi" predvsem v času ljudske vstaje poleti 1942.¹⁵² Civilisti so bili deportirani v bližnja koncentracijska taborišča Kokus, Kros in German (na albanskem ozemlju) ali v taborišča po Dalmaciji in Kraljevini: januarja 1943 npr. je bilo samo v koncentracijskem taborišču Colfiorito (Perugia), ki je šele kratek čas delovalo pod upravo vojske¹⁵⁵, 700 interniranih Črnogorcev.¹⁵⁴

V zahodni Makedoniji, ki jo je 11. do 12. aprila 1941 okupirala italijanska vojska, 12. julija istega leta pa je bila priključena Veliki Albaniji, je vojaško garnizijo predstavljala divizija "Firenze" s sedežem v Debru. Raznarodovalna politika usmerjena k albanizaciji območja je bila še posebej ostra, v takšni meri da je nezanemarljiv del prebivalstva prostovoljno zapustil svoje domove in se naselil na območju, ki ga je okupirala Bolgarija.¹⁵⁶ Narodnoosvobodilno gibanje, vzniklo po okupaciji, je postopoma zajelo celotno ozemlje in v začetku leta 1943 začelo s prvimi oboroženimi akcijami. Interniranje in deportiranje "ostajata vsakdanja stvar tudi v zahodni Makedoniji, medtem ko med patroljiranjem vse pogostejše aretirajo talce, številne meščane pa pošiljajo na prisilno delo v okolico mest."¹⁵⁷ Veliko civilnih internirancev je bilo v posebno krutem

koncentracijskem taborišču Porto Romano, ki je zraslo v bližini Drača, o katerem številna pričevanja opisujejo nezadosten in neužiten živež, strahotno lakoto in neznosno pomanjkanje vode.¹⁵⁸

O skupnem številu Jugoslovanov v italijanski internaciji ni zanesljivih podatkov. Po podatkih Državne komisije za raziskovanje vojnih zločinov jih je bilo 98.703.¹⁵⁹

Predvsem zaradi nezmožnosti Ministrstva za notranje zadeve, da bi v Italiji namestili tako veliko množico slovenskih in hrvaških internirancev, so bila v začetku vsa sporna taborišča izključno pod okriljem vojaških oblasti. Toda po zaostritvi spora s civilno upravo glede pristojnosti pri izvajanju, predvsem pa pri izrekanju in preklicu internacij, je visoki komisar za Ljubljansko pokrajino (ki ga je ta tema najbolj neposredno zadevala zaradi velikega števila interniranih Slovencev) poskušal "ponovno vnesti red" na tem področju. Januarja 1943 je, v zaupnem pismu naslovljenem na kabinet Ministrstva za notranje zadeve in poslanem v vednost Glavnima upravama za javno varnost in vojaške službe, Emilio Grazioli "v zvezi s prej omenjenimi hudimi nevšečnostmi, ki so se dogajale kot posledica množičnega interniranja civilistov, ki ga je izvajala vojaška oblast" predlagal "naj bi interniranje izvajale izključno vladne službe, tudi na predlog vojaških oblasti, kot je izhajalo iz veljavnih določil, ki niso bila nikoli preklicana". Visoki komisar je še menil, da bi tudi ukrep oprostitve internirancev, ki jih je aretirala vojska, morala izvajati civilna oblast (na predlog vojaške oblasti ali pristojne policije) in da bi se naloge vojaških oblasti morale omejiti na "vodenje in upravljanje koncentracijskih taborišč za internirance, dokler tega ne bo moglo opravljati Ministrstvo za notranje zadeve."¹⁶⁰ Graziolijeva pobuda je bila tokrat uspešna: s telegramom z dne 23. januarja mu je podsekretar za notranje zadeve Buffarini-Guidi sporočil "odobritev nadrejenih"¹⁶¹ in aprila je Mussolini končno odobril, da pod okriljem oboroženih sil v Sloveniji in Dalmaciji ostanejo le koncentracijska taborišča na priključenih ozemljih in taborišče Visco v Kraljevini; za druga taborišča pa je bil predviden prenos pristojnosti na Ministrstvo za notranje zadeve. Po novih določilih je Superslodi vendar ostala izključna pravica do oprostitve tistih internirancev, ki so bili aretirani z vojaško odredbo, čeprav so bili v taboriščih pod civilno upravo.¹⁶²

Toda uspeh visokega komisarja, ki bi moral prenesti v pristojnost svojega Ministrstva (kot so narekovalе tedaj veljavne norme za to področje) celotno "režijo" internacijskega aparata, je ostal le na papirju. Ob bližajočem se izkrcanju zaveznikov na italijanskih tleh in ob naglem razpadanju režima je bilo spomladi 1943 pomembno vse kaj drugega kot predvideni "prenos pooblastil"¹⁶³. Razen tega so skoraj v vseh taboriščih organizacije odporniškega gibanja jugoslovanskih internirancev sestavile vojaške enote, ki so čakale na primeren trenutek za začetek akcije: brez prisotnosti vojske bi Ministrstvo za notranje zadeve zelo težko upravljalo

taborišča in zadrževalo v ujetništvu toliko politično in idejno dobro osveščениh ljudi. 25. julija so bila taborišča za Slované v srednji in severni Italiji še vedno v rokah vojaških oblasti in v dneh, ki so sledili 8. septembru, so bila nekatera taborišča, kjer se internirancem ni uspelo samostojno osvoboditi, z vsemi zaporniki predana nemški vojski, s čimer so bila kršena načela klavzul o premirju.¹⁶⁴

En del slovenskih, hrvaških in črnogorskih internirancev, ki jim je uspelo uiti iz koncentracijskih taborišč preden jih je okupirala nemška vojska, je pristal v rokah nacistov. Večji del tistih, ki so se bodisi vrnili v Jugoslavijo ali ostali v Italiji, je sodeloval v odporniškem gibanju – pogosto z oblikovanjem lastnih oboroženih enot. V dolinah Apeninov so skupaj z italijanskimi partizani nekdanji jugoslovanski interniranci napisali nekaj najbolj junaških – pogosto pozabljenih – strani v zgodovini osvobodilnega boja.¹⁶⁵

OPOMBA

Iz knjige *Italija 1939–1945* (Zgodovina in spomin), uredila Anna Lisa Carlotti, predgovor Franco Della Peruta, založba Vita e pensiero.

Italijanska koncentracijska taborišča za civilne internirance pod upravo Ministrstva za notranje zadeve, ki so delovala daljše ali krajše obdobje, med junijem 1940 in septembrom 1943 (pokrajine Parma, Firenze, Arezzo, Ancona, Macerata, Perugia, Rim, Littoria, Rieti, Frosinone, Teramo, Pescara, Chieti, Campobasso).

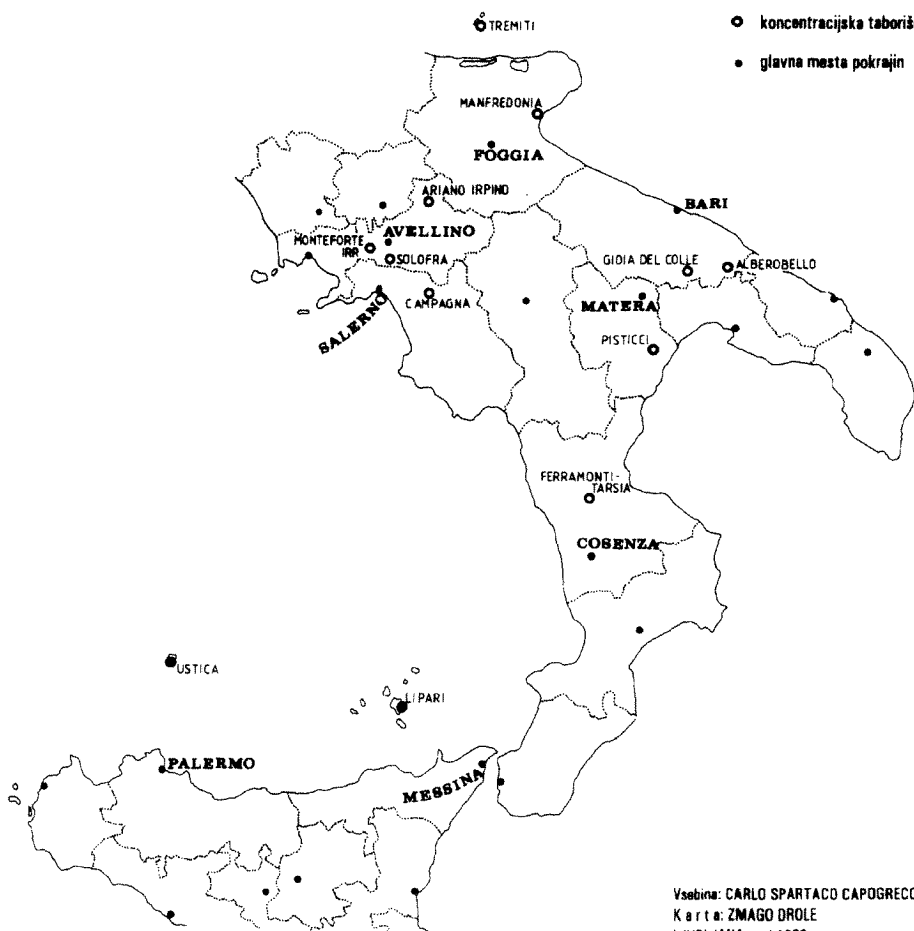
Merilo: 0 25 50 75 100 km

Legenda:

meje pokrajin

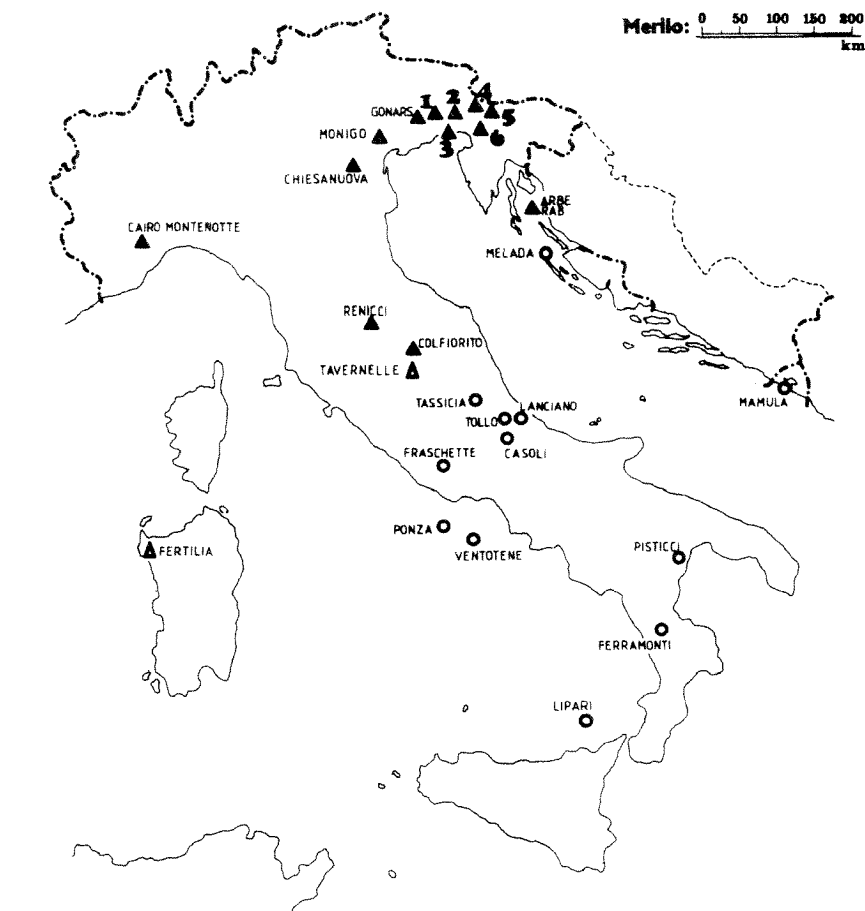
koncentracijska taborišča

glavna mesta pokrajin

Vsebinsko: CARLO SPARTACO CAPOGRECO
Karta: ZMAGO DROLE
LJUBLJANA, maj 1998

Glavna italijanska koncentracijska taborišča za civilne internirance iz stare Jugoslavije, ki so delovala v času od februarja 1942 do septembra 1943.

Legenda:

— državna meja, 1941 - 1943

▲ koncentracijska taborišča pod vojaško upravo

1 = VISCO

2 = POGGIO ILL. ARMATA

3 = FOSSALON

4 = CIGHINO / ČIGINJ

5 = TRIBUSSA INFERIORE / DOL. TREBUŠA

6 = CASTAGNEVIZZA / KOSTANJEVICA

▲ delovna taborišča pod vojaško upravo

○ koncentracijska taborišča pod civilno upravo

Vsrbina: CARLO SPARTACO CAPOGRECO

Karta: ZMAGO DROLE

LJUBLJANA, maj 1998

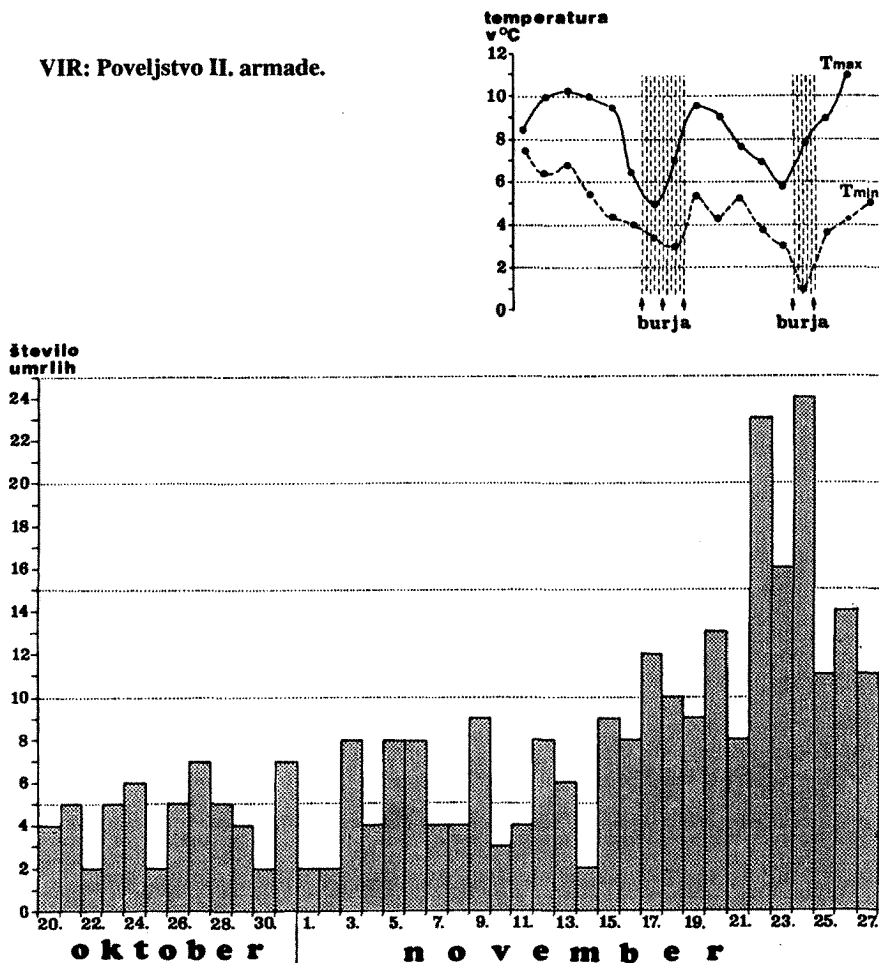
Koncentracijska in delovna taborišča za civilne internirance pod upravo kraljeve vojske znotraj meja kraljevine (od februarja 1942 do septembra 1943).

Pokrajina	Običajno poimenovanje taborišča	Legavrstavstroj	Datum začetka delovanja taborišča in povprečno število internirancev	Prevladujoča narodnost internirancev
Gonška (danes Slovenija)	CIGHINO (Čigini)	V bližini Tolmina. Pomožni zapor. Vojaške barake.	Februar 1942 okoli 600	Slovenci, ki so čakali na sodbo
Gonška (danes Slovenija)	TRIBUSSA INFERIORE (Dolenja Trebuša)	Bližu Mosta na Soči. Pomožni zapor. Vojaške barake.	Februar 1942 okoli 400	Slovenci, ki so čakali na sodbo
Videmska	GONARS	Bližu že obstoječega taborišča za vojne ujetnike št. 39. 2 sektorja z barakami + 1 s šotori	Za civilne internirance odprto v marchu 1942 okoli 5.000	Slovenci
Treviso	MONIGO	Vojašnica na obrobju Trevisa. Stavbe.	Julij 1942 okoli 2.800	Slovenci in Hrvati
Pacova	CHIESANUOVA	Vojašnica na obrobju Padove. Stavbe.	Julij 1942 okoli 4.000	Slovenci; bivši jugoslovanski oficirji
Reška (danes Hrvaška)	ARBE (RAB)	Otok Rab (priključen k Italiji), med zalivom Sv. Evfemije in Kamporskim zalivom. Šotori in barake.	Julij 1942 okoli 13.000	Slovenci in Hrvati
Arezzo	RENICCI	V bližini kraja Anghiani. Že obstoječe taborišče za vojne ujetnike št. 97. Šotori in barake.	September 1942 okoli 5.000	Slovenci, Hrvati in Črnogorci
Gonška	POGGIO III ARMATA (že Sdraussina)	Bližu Sagrađa. Prehodno taborišče / pomožni zapor. Bivša tekstilna tovarna.	Oktober 1942 okoli 300	Italijanske etnične manjšine
Gonška (danes Slovenija)	CASTAGNEVIZ ZA (Kostanjevica)	Stavba. Prehodno taborišče / pomožni zapor.	Oktober 1942 okoli 200	Italijanske etnične manjšine
Perugia	COLFIORITO	Delujoče od leta 1940 za civilne internirance pod upravo Ministrstva za notr. zadeve. Hkrati tudi taborišče za vojne ujetnike (št. 64). Barake-bivše strelišče.	Oktober 1942 okoli 900	Črnogorci
Tržaška	VISCO	V bližini Palmanove. Veliki šotori + pravokotne lesene barake.	Januar 1943 okoli 4.000	Slovenci in Hrvati
Savona	CAIRO MONTENOTTE	Že taborišče za vojne ujetnike št. 95. Barake.	Konec januarja 1943 okoli 2.000	Slovenci
Gonca	FOSSALON	Delovno taborišče v bližini Gradeža (Bonifica della Vittoria).	Oktober 1942 okoli 150	Slovenci in Hrvati - melioracijska dela
Perugia	TAVERNELLE	Delovno taborišče, ki je imelo tri odseke: v PIETRAFITTI, ELLERI, CASTELSERENIJU	Konec decembra 1942 skupno okoli 800	Interniranci, premeščeni predvsem iz taborišča Gonars - dela na železnici
Sassari	FERTILIA	Delovno taborišče v bližini Alghera (Bonifica di Fertilia)	Januar 1943 okoli 300	Slovenci in Hrvati - melioracijska dela

Tabelo izdelal Carlo Spartaco Capogreco

Diagram umrljivosti internirancev v koncentracijskem taborišču na Rabu (od 27. oktobra do 27. novembra 1942) v primerjavi s temperaturo. Lahko ugotovimo, da je od 15. novembra dalje dnevno umrlo od 8 do 24 oseb.

VIR: Poveljstvo II. armade.

Vsebina: CARLO SPARTACO CAPOGRECO ; Risal: ZMAGO DROLE ; LJUBLJANA, avgust 1998

OPOMBE

¹ V uvodu kataloga o razstavi slikarja Vlada Lamuta, ki je bila v Trevisu od 24. aprila do 1. maja 1980 (Slovenski slikar v koncentracijskem taborišču Monigo–Treviso: Vlado Lamut. Razstava risb, tušev, akvarelov, ki so nastali od julija 1942 do marca 1943), lahko preberemo: "Šele leta 1965, ob prvem obisku delegacije borcev odporniškega gibanja iz Ljubljane smo zvedeli, da je bilo v našem kraju eno od mnogih koncentracijskih taborišč, ki jih je fašistični režim gradil, da je vanje zapiral odporne ali njihove svojce iz Jugoslavije...". O dogodku glej tudi I.DALLA COSTA, *Le verità dimenticate. Monigo, uno dei campi di concentramento in Italia*, (Pozabljene resnice. Monigo, eno od koncentracijskih taborišč v Italiji) "Patria indipendente", 24.marca 1985.

² Leta 1990 sta Fundacija Ferramonti in občina Tarsia poslali okrožnico županom občin, ki so med leti 1940 in 1943 gostile fašistična koncentracijska taborišča, da bi skupaj uskladili pobude o zaščiti zgodovinskega spomina teh krajev. Iz prejetih odgovorov se je pokazalo, da so bili celo mnogi vodilni mestni možje povsem ravnodušni do dejstva, da je v njihovi občini nekoč obstajalo koncentracijsko taborišče. O pobudah, ki jih je podala Fundacija Ferramonti glede "obnovitve" spomina na fašistično interniranje, glej T. GRANDE, *Le camp de concentration de Ferramonti di Tarsia. La ricostruzione d' une expérience positive* (D.E.A. en Sociologie). Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (Paris). Année Universitaire 1993-1994.

³ Med "veliko vojno" je monarhično-liberalna Italija začela izvajati takšno prakso nad avstro-ogorskimi državljani (na podlagi 16. člena kraljevega dekreta z dne 2. maja 1915, št. 634) in italijanskimi državljani, ki so bili vnešeni v policijsko kartoteko zaradi špijonaže ali iz političnih razlogov. Tukaj še ni šlo za prava koncentracijska taborišča, temveč za izolacijo z naselitvijo v manjše odročne kraje. Tudi Avstrija je tedaj opravila stopnjevanje akcije "čiščenja terena", s prisilnim izseljevanjem celih družin za ves čas spopada. Glej G. TOSATTI, *Gli internati civili in Italia nella documentazione dell'Archivio Centrale dello Stato*, v *Una storia di tutti. Prigionieri, internati, deportati italiani nella seconda guerra mondiale*, poročilo z istoimenskega kongresa (Torino, 2.-4. novembra 1987), Milano, 1989, str. 35-50; 1914-1918 Uomini in guerra. Soldati e popolazioni in Friuli, sul Carso, a Trieste ed oltre (Ljudje med vojno. Vojaki in prebivalstvo v Furlaniji, na Krasu v Trstu in drugod) "Qualestoria", monografska številka XIV (april 1986) 1-2, str.49-50 in na več mestih.

⁴ Konvencijo "O ravnanju z vojnimi ujetniki, sestavljeno iz 97 členov, so v Ženevi, 27. julija 1929 podpisali predstavniki 47 držav. Celotno besedilo mednarodnega sporazuma je bilo objavljeno v "Uradnem listu Kraljevine Italije" št. 243, 16. oktobra 1940, str. 3820-3829. Decembra 1940 je italijanska vlada naznanila veleposlaništvu ZDA v Rimu (po naznanilu britanski vladi, čigar interese so ZDA zastopale), da je pripravljena spoštovati načela

Ženevske konvencije v zvezi z interniranjem civilnega prebivalstva. Glej Osrednji državni arhiv v Rimu, Ministrstvo za notranje zadeve, glavna uprava za javno varnost, Oddelek za splošne in zaupne zadeve, od tu dalje ODA, MNZ, GUJV, OSZZ (v izvirniku: ACS, MI, DGPS, AAGRR), serija M4, verbalna nota diplomatskega predstavništva Švice, Oddelek za interese tujine pri Kraljevem ministrstvu za zunanje zadeve, št. 00472, 4. avgusta 1942.

- ⁵ Sicer pa ni bilo nič manj hudo nacistično interniranje vojnih ujetnikov, ki so bili pogosto pod pretvezo oropani zaščite, ki je bila zanje predvidena z ženevsko konvencijo.
- ⁶ Splošno znano in dokumentirano je, da je bil fenomen nacističnih taborišč skrajno razčlenjen in raznovrsten: prva koncentracijska taborišča (za "asocialne", komuniste, socialiste) so bila ustanovljena že leta 1933; nato so odprli taborišča za nemške Žide, potem za Žide iz okupiranih držav, za vojne ujetnike itd.
- ⁷ Glej A. BONELLI, L'internamento, v uvodu k Pericolosi nelle contingenze belliche (Nevarni v vojnih okoliščinah) uredil S.CAROLINI; Gli internati dal 1940 al 1943 (Internirani od 1940 do 1943), Rim, 1987, str.15
- ⁸ M. SAFRATTI, Il volume "1938. Le leggi contro gli ebrei" e alcune considerazioni sulla normativa persecutoria (Zvezek "1938. Protizidovski zakoni" in nekaj opazk v zvezi s predpisi o preganjanju Židov) v La legislazione antiebraica in Italia ed in Europa (Protizidovska zakonodaja v Italiji in Evropi) Poročilo s 1. kongresa ob petdeseti obletnici uzakonitve rasnega razlikovanja (Rim, 17.-18. oktober 1988), Rim 1989, str. 53-54.
- ⁹ "Poslednja in najstrašnejša Hitlerjeva zmaga" – je napisal Pierre Mertens – "je v tem, da je z brezprimerljivostjo Auschwitza na tako strašen način obdaroval vse tirane...(…), kot da bi šlo za Guinnessov rekord ali "naj" lestvico grozodejstev (....., str.87)
- ¹⁰ Na seznam italijanskih zločinov, ki ga je ob koncu vojne uredila jugoslovanska vlada (nikoli kaznovanih zločinov, kot navaja "bela knjiga", ki jo je izdala slovenska vlada v začetku leta 1996) je bil eksplicitno naveden izraz "interniranje v nečloveških razmerah", glej Saopčenje o talijanskim zločinoma protiv Jugoslavije i njenih naroda", ki ga je objavila Državna komisija za raziskovanje zločinov okupatorja in njegovih sodelavcev, Beograd, 1946, št. 1.-6.; glej tudi dokumentarni video film K. KIRBY, Fascist Legacy. A promise fulfilled, BBC Timewatch 1988.
- ¹¹ t.j. tiste italijanske državljane, ki so pripadali slovenski in hrvaški manjšini, ki jo je fašizem leta in leta poskušal na grob način "poitalijančiti".
- ¹² Veliko večino smrtnih primerov internirancev zaradi lakote in trpljenja so zabeležili v taboriščih za Slované med novembrom 1942 in januarjem 1943, glej predvsem B. JEZERNIK, Boj za obstanek .O življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih, Ljubljana 1983, str.27; F. POTOČNIK, Il campo di sterminio fascista: l' isola di Rab (izv. Koncentracijsko taborišče Rab, Koper 1975), Torino 1979, str. 87.
- ¹³ Po podatkih Ministrstva za notranje zadeve je bilo od približno 39.000 uradno registriranih italijanskih Židov živečih v celotni Kraljevini, leta 1940 interniranih skupno 350 Židov, leta 1941 (junija) jih je bilo 178, leta 1942 še 233 in leta 1943 malo več kot tisoč (ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija A 5G – II. svetovna vojna, zvezek 32/175 "statistika internirancev"). Vseeno pa so mnoge italijanske Žide, ki niso bili internirani prisilno mobilizirali: glej C.S.CAPOGRECO, Internamento, precettazione, mobilitazione forzata: l'escalation

persecutoria degli ebrei italiani dal 1940 al 1943 (Internacija, civilna mobilizacija in prisilna vojaška mobilizacija: stopnjevanje preganjanja italijanskih Židov od l. 1940 do 1943), "Qualestoria", XXIII (april-avgust 1995), 1-2, str. 1-15.

¹⁴ glej La menzogna della razza. Documenti e immagini del razzismo e dell' antisemitismo fascista (Laž o čisti rasi. Dokumentacija in slikovno gradivo o fašističnem rasizmu in antisemitizmu), uredil Centro Furio Jesi, Bologna 1994, str. 338.

¹⁵ Po uradnih podatkih je bilo sredi maja leta 1944 v Italiji 3812 tujih Židov, od katerih je bilo 2700 interniranih – glej ODA, Segreteria particolare del Duce (Posebni Ducejev sekretariat), Carteggio Riservato (Zaupna zbirka pisem)(1922-43), serija 169/R, fascikel 14, "Statistica degli ebrei residenti in Italia" (Statistika Židov z bivališčem v Italiji).

¹⁶ glej K. VOIGT, Il rifugio precario. Gli esuli in Italia dal 1933 al 1945 (izvir. Zuflucht auf Widerruf, Exil in Italien 1933-1945, Stuttgart 1989), Firenze 1993, str. 291-373; C. S. CAPOGRECO, L' internamento degli ebrei stranieri ed apolidi dal 1940 al 1943: il caso di Ferramonti Tarsia in Italia judaica (Interniranje tujih in brezdomovinskih Židov od 1940 do 1943: primer Ferramonti Tarsia v judovski Italiji), poročilo s IV. mednarodnega kongresa, Siena, 12.-16. junij 1989 (Gli ebrei nell' Italia unita 1870-1845), Rim, 1993, str. 533-563.

¹⁷ Glej G. ANTONIANI PERSICILLI, Disposizioni normative e fonti archivistiche per lo studio dell' internamento in Italia (giugno 1940- luglio 1943) (Normativna določila in arhivski viri za raziskavo internacij v Italiji, junij 1940-julij 1943), "Rassegna degli Archivi di Stato" (Pregled državnih arhivov), XXXVIII (1978), 1-3, str. 77-78.

¹⁸ "Kartoteka" (ki vsebuje 5000 ovitkov za leta 1894-1945 in je shranjena v Rimu pri ODA) je bila ustanovljena kot posledica zaupne okrožnice št. 5343, ki jo je Glavna uprava za javno varnost poslala prefekturi 1. junija 1896. Bila je znatno razširjena in preurejena po potrditvi enotnega besedila zakonov o javni varnosti iz leta 1926 in po nastanku OVRA (izvir. Opera Vigilanza Repressione Antifascismo). Kasneje je "Kartoteka" postala del Oddelka za splošne in zaupne zadeve --glej Antifascisti nel Casellario politico centrale (Antifašisti v kartotekah Osrednjega političnega kartotečnega urada), uredili A.DAL PONT, S.CAROLINI, L.MARTUCCI, C.PIANA, L.RICCO, I. zvezek, Rim 1988, str. 9-23; P.CARUCCI, L'organizzazione dei servizi di Polizia dopo l'approvazione del Testo Unico delle leggi di P.S. 1926 (Organizacija policijskih služb po potrditvi enotnega besedila zakonov o javni varnosti leta 1926), "Rassegna degli Archivi di Stato" (Pregled državnih arhivov), XXXVI (1976), 1, Str. 84-114; ANTONIANI PERSICILLI, Disposizioni normative e fonti archivistiche...., str. 79-80.

¹⁹ Okrožnica Ministrstva za notranje zadeve prefektom po kraljevini in rimskemu kvestorju 21. januarja 1936, navedena v delu "Pericolosi nelle contingenze belliche..." (Nevarni v vojnih okoliščinah...), uredil CAROLINI, str. 350-351.

²⁰ Primerjaj G.TOSATTI, Gli internati civili in Italia, str.36; ob tej priložnosti je bila sprejeta odločitev, da bodo uporabljali kartoteke različnih barv za tujce in za Italijane, v njih pa je bil za vsako osebo naveden ukrep v primeru mobilizacije. Iz začetnice besede mobilizacija (iz. mobilitazione) izvira ime kartoteke – M, ki je obsegala osebno kartoteko, biografski karton z življenjepisom in osebno mapo.

²¹ Conti, rojen leta 1887, je postal komisar Javne varnosti leta 1917 in od junija 1933 skrbel za hrvaške politične begunce v Italiji, ki jih je ščitila fašistična vlada. Nekatera

taborišča. ki so bila ob izbruhu vojne urejena za sprejem hrvaških nacionalistov, so kasneje uporabljali tudi za internirane civiliste: primerjaj ODA, MNZ, GUJV, Arhiv inšpektorja E. Contija, B, 18. fascikel "Ricerche di località per campi di concentramento" (Raziskave lokacij za koncentracijska taborišča). O Hrvatih v Italiji glej T.SALA, *Le basi italiane del separatismo croato (1929-1941)* (Italijanski temelji hrvaškega separatizma 1929-1941) v *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia* (Italijanski imperializem in Jugoslavija), Poročilo z italijansko-jugoslovanskega kongresa (Ancona 14.-16. oktober, 1977), Urbino 1981, str. 283-350.

²² ODA (Osrednji Državni arhiv), primerjaj TOSATTI, *Gli internati civili in Italia...*, str.37

²³ glej ANTONIANI PERSICILLI, *Disposizioni normative e fonti archivistiche...*, str. 80.

²⁴ Objavljeno v "Uradnem listu", 12. oktobra 1940, št. 240

²⁵ Dejansko so interniranje zaradi javne varnosti začeli administrativno izvajati že od začetka junija (torej precej pred izdajo zakonskega dekreta 1374) zahvaljujoč telegrafski okrožnici št. 442/38954, ki jo je Ministrstvo za notranje zadeve poslalo prefektom 1. junija: "Takoj po razglasitvi vojnega stanja" – je med drugim utemeljevala določba – "bo treba aretirati in zapreti nevarne Italijane ali tujce katerekoli rase, ki bi lahko kalili javni red, izvajali sabotaže ali atentate, prav tako tudi Italijane ali tujce, ki so jih centri za protivohunsko dejavnost določili za takojšnjo internacijo." Naslednja okrožnica št. 442/12267, ki jo je Ministrstvo za notranje zadeve razposlalo 8. junija 1940, šele dva dni po začetku vojne, je vsebovala Določbe o koncentracijskih taboriščih in o krajih internacije. Glede omenjenih besedil glej ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija A5G – II. svetovna vojna, 1. fascikel "Disposizioni varie – Circolari" (Razna določila – okrožnice).

²⁶ Glej ANTONIANI PERSICILLI, *Disposizioni normative e fonti archivistiche...* str. 78-79 z zakonskim dekretom 1415, ki je izšel v Dodatku Uradnega lista, 15. septembra, 1938, št. 211.

²⁷ Zakonski dekret št. 566 je izšel v "Uradnem listu" št. 140, 15. junija 1940.

²⁸ Dekret, objavljen v "Uradnem listu" št. 239, 11. oktobra 1940, je vseboval določbe iz že navedenih okrožnic, prve z dne 8. junija in druge (442/14178) z dne 25. junija 1940, ki sta bili od junija do septembra referenčni besedili za izvajanje internacij. Tudi v tem primeru, kot se je pogosto dogajalo z določbami za pregon Židov, so bile uradne določbe pomembnejše od zakonskih besedil oziroma so jih včasih kar nadomeščale.

²⁹ Primerjaj ANTONIANI PERSICILLI, *Disposizioni normative e fonti archivistiche...*, str. 86; G. TOSATTI, *Gli internati civili in Italia...*, str. 37-38.

³⁰ Te kategorije so bile naslednje: 1.) zelo nevarne osebe; 2.) nevarne osebe, ki bi lahko ovirale miren potek svečanosti; 3.) osebe, ki bi bile nevarne v primeru kaljenja javnega reda; 4.) duševno neuravnovešene osebe; 5.) osebe, ki bi bile zmožne splošnih prestopkov; primerjaj G. TOSATTI, *Gli internati civili in Italia...*, str. 37.

³¹ Glej BONELLI, *L'internamento*, str. 17.

³² Pregnanstvo z možnostjo pritožbe so izrekale "Pokrajinske komisije za opominjanje in policijski pregon"; internacije pa je neposredno odredjalo Ministrstvo za notranje zadeve: primerjaj "Enotno besedilo zakona o javni varnosti" iz leta 1931 (od 181.člena dalje) in "Enotno besedilo" iz leta 1926 (od 181. člena dalje).

- ³³ C. GHINI – A. DAL PONT, Gli antifascisti al confino (Antifašisti v pregnanstvu), Rim 1971, str. 158-159.
- ³⁴ M. MAGRI, Una vita per la libertà. Diciassette anni di confino politico di un martire delle fosse Ardeatine (Življenje za svobodo. Sedemnajst let političnega izgnanstva žrtve Ardeatinskih jam, Rim, brez datuma (verjetno 1948), str. 180-181.
- ³⁵ Primerjaj BONELLI, L'internamento (Internacija), str. 14
- ³⁶ Poljska Židinja MARIE EISENSTEIN je podrobno opisala svoje jetništvo v zaporih Catanie v delu L'internata numero 6. Donne fra i reticolati del campo di concentramento (Interniranka številka 6. Ženske za bodečo žico koncentracijskega taborišča), str. 81-97, izdanem v Rimu leta 1944 in sedaj znova na razpolago v knjigarni (Milano 1944). Primerjaj tudi C.S.CAPOGRECO, Ferramonti. La vita e gli uomini del più grande campo d'internamento fascista (1940-1945) (Ferramonti. Življenje in ljudje v največjem fašističnem internacijskem taborišču (1940-1945)), Firenze 1987, str. 38-40. Številna poročila o pričevanjih tujih interniranih Židov so shranjena v Arhivih Centra za sodobno židovsko dokumentacijo v Milanu, Inštituta Yad Vashem v Jeruzalemu in Fundacije Ferramonti v Cosenzi.
- ³⁷ Taborišča, ki so jih navadno imenovali "internacijska", so v uradni dokumentaciji Ministrstva za notranje zadeve in lokalnih upravah vedno imenovana "koncentracijska".
- ³⁸ Glej VOIGT, L'internamento degli immigrati, str. 62.
- ³⁹ Glej ANTONIANI PERSICILLI, Disposizioni normative e fonti archivistiche..., str. 85
- ⁴⁰ C. CHINI – A. DAL PONTI, Gli antifascisti..., str. 159.
- ⁴¹ Glej S. CAROLINI (uredil), "Pericolosi nelle contingenze belliche....", str. 388-389; Okrožnici Ministrstva za notranje zadeve Vojnemu ministrstvu 19. februarja 1942 in guvernerju Dalmacije 15. novembra 1942.
- ⁴² Včasih pa ta prepoved (presenetljivo) ni bila upoštevana: koncentracijsko taborišče Gioia del Colle (Bari) npr., se je nahajalo v bližini vojaškega letališča in je bilo zato kmalu ukinjeno: glej F.TERZULLI, L'internamento fascista in Puglia, "Fondazione Ferramonti", Bilten mednarodne fundacije Ferramonti iz Tarsie za prijateljstvo med narodi, št. (1989) 2-3, str. 47-79.
- ⁴³ Edini taborišči pod upravo Ministrstva za notranje zadeve, ki sta se tedaj nahajali v severni Italiji sta bili Montecchiarugolo in Scipione v Parmski pokrajini.
- ⁴⁴ Kot se bo izkazalo kasneje, pa ozemeljska omejitvev na srednjo in južno Italijo ni bila upoštevana pri preurejanju vojaških taborišč za civilne internirance.
- ⁴⁵ Prvo območje je obsegalo pokrajine Arezzo, Pistoia, Firenze in Parma; drugo: pokrajine Macerata, Perugia, Ancona, Ascoli Piceno in Pesaro; tretje območje: Pescara, Chieti, Aquila, Rieti in Teramo; četrto: Avellino, Salerno, Napoli, Campobasso in Frosinone; peto pa je poleg pokrajin Foggia, Bari, Matera, Potenza in Cosenza imelo jurisdikcijo tudi na majhnih otokih Tirenskega morja (primerjaj fascikle interniranja po različnih pokrajinah v ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija M4, fascikli 16 in 18). Kot je mogoče opaziti, ozemeljska razdelitev na internacijska "območja" sploh ni sovpadala z razdelitvijo območij v pristojnosti OVRE (fašistične tajne policije).
- ⁴⁶ E.B. GUERRI (uredil), Rapporto al duce (Poročilo Duceju), Milano, 1978, str. 145.
- ⁴⁷ Pri zaščiti pripadnikov sovražnih držav v internaciji v Italiji, je navadno posredovala Švicarska legacija, ki je občasno preverjala stanje v taboriščih in krajih, namenjenih internaciji.

- ⁴⁸ Primerjaj ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija M4, fascikel 16, ovitek 104, Obiski delegacij Rdečega križa v raznih taboriščih.
- ⁴⁹ Prosta internacija je navadno težila k razpršitvi tujih Židov v majhne skupine z razbijanjem družin; primer družine Frankel, o katerem govori R. DE FELICE, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino 1988 (IV. izdaja), str. 371. V taborišče Ferramonti, največje mesto internacije tujih Židov, so prve družine prispele septembra 1940: primerjaj CAPOGRECO, Ferramonti, *La vita e gli uomini*, str. 59.
- ⁵⁰ EISENSTEIN, *L'internata* numero 6, str. 49.
- ⁵¹ Abruško mesto Lanciano, naprimer, je bilo sedež taborišča, poleg tega pa je sprejemalo "proste" internirance, med katerimi je bil tudi pisatelj Aldo Oberdorfer (1885-1940), interniran 23.6.1940 kot "antifašistični Žid, član gibanja za pravičnost in svobodo" (momento Giustizia e Libertà): primerjaj ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija M4, fascikel 16, ovitek 141, Pokrajinske zadeve, Chieti, Kraljeva prefektura Ministrstva za notranje zadeve, 14. julij 1940, 09039, imenski seznam internirancev v pokrajini Chieti.
- ⁵² Primerjaj CAROLINI (uredil), "Pericolosi nelle contingenze belliche", str. 377, 385; S. SORANI, *L'assistenza ai profughi ebrei in Italia (1933-1947)*. Contributo alla storia della Delasem, Rim, 1983, str. 69-82.
- ⁵³ Primerjaj ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija M4, fascikel 16, ovitek 110, Okrožnica Ministrstva za notranje zadeve prefektom, 5. julija 1942.
- ⁵⁴ Iz pripovedovanja mnogih prič je razvidno, da so v taborišču Ferramonti interniranci poučevali tuje jezike celo družinske člane tamkajšnjega upravitelja; primerjaj npr. CAPOGRECO, Ferramonti. *La vita e gli uomini...*, str. 174, opomba 73.
- ⁵⁵ Primerjaj DE FELICE, *Storia degli ebrei italiani (Zgodovina italijanskih Židov)*, str. 420-421.
- ⁵⁶ V telegramu prefektom, 14. januarja 1941, jih je podsekretar MNZ Buffarini Guidi pozval k večji odločnosti pri izvajanju rasistične politike nad Židi, ki so znova pokazali nerazumevanje do aktualnih političnih in zgodovinskih dogodkov, saj so že v svoji biti sovražni do vsakega narodnega čustva. (ODA, MNZ, OSZZ, serija M4, fascikel 16, ovitek 80).
- ⁵⁷ GUERRI (uredil), *Rapporto....* (Poročilo), str. 677-678.
- ⁵⁸ CAROLINI (uredil), *Preicolosi nelle contingenze belliche...* (Nevarni v vojnih okoliščinah), str. 383.
- ⁵⁹ V poročilu, sestavljenem novembra 1943, dobra dva meseca po osvoboditvi taborišča Ferramonti je Commander Chief of Allied Occupation, Lord Rennell of Rodd potrdil, da je bila v tem taborišču umrljivost med zaporniki "12 na 2000 letno": primerjaj PUBLIC RECORD OFFICE, London, Foreign Office, FO 371/36668 X C 4385, Subject: Internment camp at Ferramonte di Tarsia, Report by C.C.A.O. V Ferramontiju je bilo kljub nezdravemu podnebjju in barakarskemu življenju od julija 1940 do marca 1944 le 39 smrtnih primerov zaradi bolezni (18 v taborišču in 21 v bolnišnici Cosenza): primerjava umrljivosti v odstotkih je nižja od tiste, ki so jo v istem obdobju zabeležili med prebivalci bližnjega kraja Tarsie: primerjaj Arhiv Fundacije Ferramonti, COSENZA, Ferramonti camp – Infermery, poročilo, ki so ga sestavili bivši interniranci 12. aprila 1944.
- ⁶⁰ Kalabrija, pokrajina kjer se je nahajalo taborišče, je prav leta 1940 dosegla rekordno število brezposelnih, kar 25.000: primerjaj G.CONTI, *L'opinione pubblica calabrese di*

fronte alla seconda guerra mondiale (dall'inizio del conflitto alla caduta del fascismo) (Javno mnenje Kalabrijev o drugi svetovni vojni (od začetka spopada do padca fašizma)), v *Aspetti e problemi di storia della società calabrese, nell'età contemporanea* (Vidiki in zgodovinski problemi kalabrijske družbe v sodobnem času), Poročilo I. študijskega kongresa (Reggio Calabria, 1.-4. november 1975), Reggio Calabria 1977.

⁶¹ G. AMENDOLA, *Un'isola (otok)*, Mialno, 1982, (2.izdaja), str. 145.

⁶² Med drugo svetovno vojno – je potrebno omeniti – je bila razlika med civilnim interniranjem in vojnim ujetnikom pogosto zelo nejasna. To velja tudi za obdobje o katerem govori ta zapis (1940-1943), v katerem so bili mnogi vojaki stare jugoslovanske vojske obravnavani kot civilni interniranci, mnoga taborišča za vojne ujetnike pa so delno ali v celoti obravnavali kot taborišča za civilne internirance.

⁶³ 31. marca 1943 je Urad za vojne ujetnike Generalštaba Kraljeve vojske imel v Italiji 75 koncentracijskih taborišč (vključno s karantenami in bolnišnicami) od katerih jih je bilo 8 namenjenih civilnim interniranjem, ostala pa vojnim ujetnikom. V istem času je bilo okoli 40 taborišč za civilne internirance v pristojnosti Ministrstva za notranje zadeve: glej Arhiv Zgodovinskega urada Generalštaba vojske (izvirno AÜSSME), zbirko zgodovinskih dnevnikov II. svetovne vojne, Generalštab Kraljeve vojske, Urad za vojne ujetnike, Zgodovinsko-vojaški dnevnik, od tu dalje SMRE, uff.P.G., DSM, zbirka 1243, marec-april 1943, *Situazione campi di concentramento* p.g. al 31 Marzo 1943 XXI. (Stanje v koncentracijskih taboriščih za vojne ujetnike 31. marca 1943 XXI)

⁶⁴ Glej CAPOGRECO, *L'internamento degli ebrei stranieri...*, (Preglednica s popolnim seznamom taborišč, porazdeljenih po pokrajinah na strani 563). Predhodno objavljeni seznamom so si pogosto nasprotujoči. Poleg tega, da so v njih nepopolni podatki, pogosto manjka razlikovanje med taborišči in "prosto" internacijo. Glej DE FELICE, *Storia degli ebrei italiani...*, str. 371-372; GHINI – DAL PONT, *Gli antifascisti...*, str. 387-389; SORANI, *L'assistenza di profughi ebrei in Italia...*, str. 195-199, M.LEONI, *Le organizzazioni di soccorso ebraiche in età fascista*, Rim, 1983, str. 161; CAROLINI (uredil), *Pericolosi nelle contingenze belliche...*, str. 362; L.PICCIOTTO FARGION, *Il libro della memoria. Gli ebrei deportati dall'Italia (1943-1945)* (Knjiga spominov. Židje, ki so bili deportirani iz Italije (1943-1945)), Milano, 1991, str. 86.

⁶⁵ Vendar so bile tudi izjeme: taborišča Tollo (Chieti), Sassoferrato (Ancona) so bila odprta šele več mesecev po vstopu v vojno; Farfa Sabina (Rieti) je bilo dokončano šele julija 1943. Nekatera taborišča pa so delovala le nekaj mesecev (glej CHIETI, Gioia del Colle in Scipione di Salsomaggiore).

⁶⁶ A KOESTLER, *Schiuma della terra* (Izmečki zemlje), Bologna, 1989 (izbirna izdaja. *Scum of the Earth*, London, 1941), str. 81.

⁶⁷ Glej CAROLINI (uredil), *Pericolosi nelle contingenze belliche...*, str. 410; CAPOGRECO, Ferramonti. *La vita e gli uomini...*, str. 72-74.

⁶⁸ ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija P.S. 1930-1955, ovitek 734, *Provvedimenti da adottare in caso di guerra a carico degli stranieri* (Postopki ravnanja s tujci v primeru vojne), fascikel A/Affari Generali (splošne zadeve), Ministrstvo za notranje zadeve prefektom (brzjavka 443/35615), 20. maj. 1940: glej K. VOIGT, *L'internamento degli immigrati e dei profughi ebrei in Italia (1940-1943)*, (Internacija židovskih priseljencev in beguncev

v Italiji (1940-1943)) v La legislazione in Italia e in Europa (Protizidovska zakonodaja v Italiji in v Evropi), poročilo s kongresa ob petdeseti obletnici uzakonitve rasnega razlikovanja (Rim, 17.-18. oktober, 1988), Rim, 1989, str.60.

⁶⁹ ODA, Ministrstvo za zunanje zadeve, Ministrstvo za notranje zadeve (34/R08383), 15. junij 1940.

⁷⁰ ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija M4, fascikel 16, ovitek 99, telegram šefa policije prefektom Kraljestva in kvestorju v Rimu (443/45626), 15. junij 1940; ta pomembni dokument je bil prvič naveden v A. REITANO, La persecuzione razziale v Il coraggio del no (Rasistično preganjanje) v (Pogumno reči ne), uredil U. ALEASSIO GRIMALDI, Pavia, 1976, str. 124, opomba 37.

⁷¹ Nedvoumna potrditev, da so bili Židje določeni za internacijo prav tisti, ki jim je septembra 1938 grozil odlok o izgonu, je bila dana v dodatni okrožnici (443/47437, 27. junija 1940), v kateri je Ministrstvo za notranje zadeve prefektom pojasnilo, da interniranje ne zadeva tujih židovskih priseljencev v Italiji pred letom 1919 in tistih, ki so bili poročeni z Italijani: glej VOIGT, L'internamento degli immigrati...(Internacija priseljencev), str. 61. Čeprav je v zunanjepolitičnem načrtu interniranje "tujih Židov iz držav, ki so izvajale politiko rasnega razlikovanja" izražala objektivno služnost nacizmu, še dandanes ni potrjena domneva – ki jo zagovarjajo nekateri – o neposredni nemški intervenciji o tem vprašanju pri italijanski vladi.

Ob koncu vojne je bila v primerjavi s strašno bilanco Shoah, internacija v Italiji manjše zlo, ki je od leta 1933 do 1945 lahko doletelo evropske Žide. Drži že samo dejstvo, da je internacija združena z okoliščino, da je bila večina taborišč na jugu, rešila življenje tisočem Židov, saj so bili tako obvarovani nacionalsocialističnega preganjanja tudi po septembru 1943. In zato se iz vseh avtobiografskih poročil nekdanjih židovskih internirancev (česar ne bi mogli reči npr. za Grke in Jugoslovane) kaže na splošno pozitiven spomin na italijansko internacijo. Kljub temu pa ne smemo pozabiti, da je fašistični režim od leta 1938 avtonomno izvajal politiko hude protisemitske diskriminacije, in da je od leta 1943 do 1945 Salomin republikanski fašizem imel aktivno, včasih povsem samostojno vlogo pri fizičnem preganjanju in deportacijah Židov (že skupno označenih za "tujce" in "sovražnike") katerih cilj so bila taborišča smrti v Tretjem rajhu.

⁷² Govor doktorja Samuela Eisensteina (ameriškega psihoanalitika romunskega rodu, že interniranega v taborišču Agnone v pokrajini Campobasso in v občinah Guardiagrele in Lanciano v pokrajini Chieti) na mednarodnem kongresu ob 50. obletnici osvoboditve taborišča Ferramonti (13.-14. septembra 1993), Arhiv Fundacije Ferramonti, Cosenza.

⁷³ CAROLINI (uredil), Pericolosi nelle contingenze belliche..., str. 21.

⁷⁴ primerjaj POTOČNIK, Koncentracijsko taborišče Rab..., str. 36.

⁷⁵ "Po kapitulaciji fašistične Italije in ko je Badoglioova vlada podpisala premirje z zavezniki, je bilo v dokumentu določeno, da bo Italija nemudoma izpustila na prostost vse internirance, kar se tiče jugoslovanskih internirancev pa tega v mnogih predelih niso upoštevali, kajti italijanska vojska jih je pod oboroženim nadzorom predala Nemcem v nadaljnji postopek (kot denimo v taborišču Chiesanuova blizu Padove)" : POTOČNIK, Koncentracijsko taborišče Rab..., str. 36.

⁷⁶ ODA, MNZ, GUJV, serija A5G II. svetovna vojna

- ⁷⁷ Podatki izhajajo iz študije o civilnih internirancih ("Nevarni v vojnih okoliščinah..."), ki jo je za ANPPA izdelala Simonetta Carolini in jo je objavilo isto združenje (glej str. 12).
- ⁷⁸ Za internirance v vojaških taboriščih so le redko vodili osebne mape, zaradi česar najbrž "še tedanje italijanske oblasti niso vedele, koliko oseb je doletel omenjeni postopek": JEZERNIK, *Boj za obstanek...*, str. 34.
- ⁷⁹ E. COLLOTTI, *Grande Germania e gerarchia di popoli nel progetto nazista di nuovo ordine europeo: incidenze politiche, nazionali e sociali (Velika Nemčija in hierarhija narodov v nacističnem projektu nove evropske ureditve) v Spostamenti di popolazione e deportazioni in Europa 1939-1945 (Preseljevanje prebivalstva in deportacije v Evropi 1939-1945)*, poročilo s kongresa (Carpi, 4.-5. oktober 1985), Bologna 1987, str. 33.
- ⁸⁰ Tem operacijam je sledilo ustanavljanje novih "pokrajin" – Ljubljanske, Splitske in Kotske, povečanje že obstoječih: Reške in Zadske pokrajine, okupacija Črne Gore ter priključitev Kosova in nekaterih delov makedonskega ozemlja k Albaniji. O vlogi, ki jo je imela fašistična Italija v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, glej E. COLLOTTI, *Penetrazione economica e disgregazione statale: premesse e conseguenze dell'aggressione nazista alla Jugoslavia (Gospodarski vdor in razpad države: začetne priprave in posledice nacistične agresije na Jugoslavijo) v E. COLLOTTI – T.SALA, Le potenze dell'Asse e la Jugoslavia. Saggi e documenti 1941-1943 (Sile Zveze in Jugoslavija. Razprave in dokumenti 1941-1943)*, Milano, 1974; A.BRECCIA, *Jugoslavia 1939-1941. Diplomazia della neutralità (Jugoslavija 1939-1941. Diplomacija nevtralnosti)*, Milano, 1978; Zgodovinski urad Generalštaba vojske, *Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941-1943)*, Rim, 1978; T. FERENC, *La provincia "italiana" di Lubiana. Documenti 1941-1942, Videm, 1994 (v izvirniku: Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941. 1942, Maribor, 1988)*; G. PIEMONTESE, *Ventinove mesi di occupazione italiana della provincia di Lubiana. Considerazioni e documenti (Devetindvajset mesecev italijanske okupacije Ljubljanske pokrajine. Zaznamki in dokumenti)*, Ljubljana 1946.
- ⁸¹ E. KOCBEK, *Tovarišija, Partizansko odporniško gibanje v Sloveniji*, Milano, 1974, str. 130-131.
- ⁸² Glej E.RAGIONIERI, *La storia politica e sociale in Storia d'Italia*, vol. IV, t.3, *Dall'Unità a oggi (Politična in družbena zgodovina v Storia d' Italia, IV. knjiga, 3. del, Od združitve do danes)*, Torino, 1976, str. 2306; E. COLLOTTI, *Sulla politica di repressione italiana nei Balcani (O italijanski politiki zatiranja na Balkanu)*, govor na Mednarodnem študijskem kongresu "In Memory. V spomin na nacistične zločine v Evropi" (Arezzo, 21.-23. junij 1994) "poročilo" v postopku za objavo.
- Posebno kruta protislovanska gonja je bila ena od temeljnih značilnosti dolgotrajne sovražne kampanje, ki jo je spodbujal fašistični režim proti sosednji državi in proti slovenskemu in hrvaškemu narodu, ki sta po prvi svetovni vojni pripadala Italiji in katerima se dvajset let ni priznavalo nikakršnega privilegija narodnostno-kulturne manjšine. O politiki fašizma do slovenskih manjšin glej E.APIH, *Italia, fascismo ed antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943) (Italija, fašizem in antifašizem v Julijski krajini (1918-1943))*, Bari 1966; M.PACOR, *Confine orientale. Questione nazionale e Resistenza nel Friuli e Venezia Giulia (Vzhodna meja, narodnostno vprašanje in odporniško gibanje v Furlaniji in Julijski krajini)*, Milano 1964; L. ČERMELJ, *Sloveni e croati in Italia tra le due*

guerre (v izvirniku: Slovenci in Hrvati pod Italijo, Ljubljana 1965), Trst, 1974; T. MATTA, La chiesa cattolica e la politica di snazionalizzazione degli sloveni e dei croati durante il fascismo (Katoliška cerkev in raznarodovalna politika nad Slovenci in Hrvati v času fašizma) v L' imperialismo italiano..., str. 371-402.

⁸³ COLLOTI, Sulla politica di represione italiana.... (O italijanski politiki zatiranja), str. 17

⁸⁴ Primerjaj npr. G. COBOL, Il fascismo e gli allogeni (Fašizem in tujerodci), "Gerarchia", september 1927, str. 805.

⁸⁵ Glej COLLOTTI, Sulla politica di repressione italiana..., str. 21.

⁸⁶ Tako je govoril Robotti na sestanku s poveljniki divizije, ki je bil 2. avgusta 1942 v Kočevju. Več o tem v opombi 125. 8. septembra, še istega leta, je Roatta govoril o "celoviti preselitvi večjih množic prebivalstva v Kraljevino in njihovi nadomestitvi z italijanskim prebivalstvom": Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini", zbirka dokumentov (ki jo je uredil Narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje), I., Internacije, Ljubljana 1946, dok. št. 38, str. 132.

⁸⁷ 24. januarja 1943 je Vojno ministrstvo v tajni brzojavki v zvezi s "povračilnimi ukrepi za odporiško dejavnost" predlagalo Ministrstvu za notranje zadeve, naj bi za "končno rešitev problema" iz "slovanskih okrožij" izselili in internirali v stare italijanske pokrajine vse sposobne državljane do 55. leta starosti in vse ostale, ki imajo policijske kartoteke (ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija M4, fascikel 16, ovitek 109, Vojno ministrstvo Ministrstvu za notranje zadeve, brzojavka št. 104429, 24. januarja 1943). Isti koncept je 18. marca 1943 podkrepil urad za vojne ujetnike Generalštaba kraljeve vojske v pozivu Splošni upravi za inženirstvo, naj "s polno paro požene" gradnjo novih koncentracijskih taborišč za civilne internirance. (Arhiv Zgodovinskega urada Generalštaba vojske, Generalštab kraljeve vojske, Urad za vojne ujetnike – zgodovinsko vojaški dnevnik, brzojavka 1243, marec-april 1943, priloga št. 64).

⁸⁸ Glej T.SALA, Programmi di snazionalizzazione del "fascismo di frontiera", "Qualestoria", II (1974), 2, str. 24-29.

⁸⁹ ITALO SANDRO, Appunto per il Duce, 3. julija 1944, ki ga je povzel T.SALA, Documenti sul collaborazionismo (Dokumenti o kolaboracionizmu), Qualestoria IV (1976), 1, str. 32.

⁹⁰ Junija 1942 je bilo na območju Tržaške in Puljske pokrajine pobitih na desetine neoboroženih civilistov in požganih precej vasi, katerih prebivalce so nato poslali v internacijo. Tudi 17. julija je reški prefekt Temistocle Testa ukazal uničiti vas Podhum v reškem zaledju, potem ko je dal postreliti 198 prebivalcev, 800 pa jih je bilo deportiranih. Med leti 1942 in 1943 v Rimu je posebno sodišče izreklo 200 hudih kazni (od tega 18 smrtnih) Slovencem in Hrvatom, ki so bili obtoženi zaradi sodelovanja v partizanski vojski. Glej G. FOGAR, Venezia Giulia 1941-1943. Il quadro politico militare (Benečija-Juljska krajina 1941-1943. Vojaško-politični okvir), "Qualestoria", XII (1984), 3, str. 21. O pokolu v Podhumu glej PACOR, Confine orientale. Questione nazionale... (Vzhodna meja. Narodnostno vprašanje), str. 131; o liku prefekta Teste glej T.SALA, Fascisti e nazionalisti nell'Europa sud-orientale. Il caso croato (1941-1943), (Fašisti in nacionalisti v jugovzhodni Evropi. Primer Hrvaške (1941-1943)), str. 69-73 v delu E.COLLOTTI – T.SALA, Le potenze dell'Asse e la Jugoslavia. Saggi e Documenti 1941-1943, Milano

1974; o obsodbah posebnega sodišča glej A.DAL PONT – A.LEONETTI – F.MAIELLO – L.ZOCCHI, Aula IV. Tutti i processi del tribunale speciale fascista (Aula IV. Vsi sodni procesi fašističnega posebnega sodišča), Rim, 1961, obsodbe v letih 1942-1943.

⁹¹ T.SALA, *Fascismo e Balcani. L'occupazione della Jugoslavia* (Fašizem in Balkan. Okupacija Jugoslavije), v 22. zvezku (La dittatura fascista, str. 413-44) z naslovom *Storia della Società italiana* (Italijanska družbena zgodovina), Milano, 1983, str. 447.

⁹² Glej Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini", 1, Internacije, dok. št. 38/b – 39/a, str. 133-134.

⁹³ V dokumentu iz decembra 1941 so razvidne "tehnike" s katerimi so izvajali "načrtne" deportacije prebivalstva iz kmečkih naselij: "Vsak družinski gospodar se mora čim prej javiti v zbirnem centru v spremstvu svoje družine in živine, ki jo poseduje. Potrebno je izvršiti naslednje operacije: 1.) Zbrati celotno družino, da se takoj pripravi na odhod zdoma; 2.) Takoj zbrati živino in jo pred odhodom nakrmiti; 3.) Pripraviti cule in svežnje, ki jih vsakdo nese s seboj glede na svoje zmožnosti; 4.) pustiti na mestu vozove in pohištvo; 5.) zapustiti bivališče v roku dveh ur in se napotiti na vaški trg, od koder bodo prebivalstvo odvedli kraljevi karabinjerji (CC.RR) na predhodno določene cilje; 6.) Na vsakogar, ki bi skušal zbežati, se bo streljalo brez predhodnega opozorila": Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini, 1, Internacije, dok. št. 28, str.123.

⁹⁴ General Ambrosio, Roattin predhodnik v poveljstvu II. Armade, je že v pismu 23. oktobra 1941, poslanem poveljstvu XI. armadnega korpusa v Sloveniji svetoval "naj takoj postrelijo zajete upornike" (povzeto v COLLOTTI, *Sulla politica di repressione...*) in ta "nujni ukrep" je večkrat pudaril njegov naslednik Roatta. General Robotti, poveljnik XI. armadnega korpusa je v ukazu 18. julija 1942 poudaril, naj se ne dovoli, da bi uporniki – zaloteni pri dejanju, ostali pri življenju in bili predani sodiščem ali poslani v internacijo (Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini, 1, Internacije, dok.št. 47, str. 140-141).

⁹⁵ ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija M4, fascikel 16, ovitek 109, b.p.1, teleks Ministrstva za zunanje zadeve 21. novembra 1942. Vatikanska nota, ki jo je Kraljevo veleposlaništvo pri Svetem sedežu posredovalo Ministrstvu za zunanje zadeve, je bila 21. novembra 1942 v kopijah odposlana Ministrstvu za notranje zadeve, Vrhovnemu poveljstvu in Visokemu komisarijatu za Ljubljansko pokrajino "s prošnjo za posebno pozornost".

⁹⁶ AUSSME, SMRE, Uff. P.G., DSM, zbirka 1130, januar-februar 1943, priloga št. 58. Poročilo s podpisom generala Maria Roatte, ki ga je Supersloda poslala Vrhovnemu poveljstvu 16. decembra 1942, o zadevi "Stanje v Sloveniji – koncentracijska taborišča".

⁹⁷ T.SALA, 1939-1943, *Jugoslavia neutrale e Jugoslavia occupata* (Nevtralna Jugoslavija in okupirana Jugoslavija), "Italia contemporanea", XXXII, marec 1980, 138, str. 90-91. Iz pregleda propagandnega tiska namenjenega vojakom na fronti, ki ga je opravil Teodoro Sala, je razviden namen, da bi vojakom vcepili koncept, ki je "sovražnika partizana" prikazoval izven meja človeškega in da bi spopad omejili na poenostavljeno podobo boja med "civilizacijo" in "barbarstvom".⁹⁸ V takem izumetničenem scenariju je barbarski partizan, pripadnik manjvredne rase (označen z izrazi "bandit", "boljševik", "brezbožec") očitno predstavljal "pretečo grožnjo za domovino, civilizacijo in red...".⁹⁹ Vojaške oblasti, razočarane nad težkim spopadom, ki je dobival vse naglejši in mučnejši

ritem, so postale hudo kritične do civilne uprave (guvernerjev prefektov, kvestorjev, visokih komisarjev itd.), ki so jo obtoževale počasne "normalizacije" in "fašizacije" in tako dosegle, da jim je centralna vlada priznala neomejeno možnost intervencij "za zaščito javnega reda".¹⁰⁰

⁹⁸ T. SALA, Guerriglia e controguerriglia in Jugoslavia nella propaganda per le truppe occupanti italiane (1941-1943) (Gverila in protigverila v Jugoslaviji v propagandi za italijanske okupacijske sile 1941-1943), "Il Movimento di liberazione in Italia", XXIX, julij-september 1972, 108, str. 91-114.

⁹⁹ COLLOTTI, Sulla politica di repressione...

¹⁰⁰ Glej T.SALA, Guerra e amministrazione in Jugoslavia 1941—1943: un' ipotesi coloniale v L'Italia in guerra 1940-43, Anali fundacije Luigi Micheletti, št. 5 1990-1991, str. 91-92.

¹⁰¹ Glej D.JAVKOVIČ, The italian occupation system in Montenegro and Sandžak v Les systčmes d'occupation en Yugoslavie 1941-1945, Beograd, 1963.

¹⁰² "Ljubljanska pokrajina" je zavzemala površino 4550,66 km² in štela 336.279 prebivalcev: glej F. TUDMAN, Il sistema d'occupazione e gli sviluppi della guerra di liberazione nazionale e della rivoluzione socialista in Jugoslavia (Način okupacije in razvoj narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije v Jugoslaviji) v E. COLLOTTI (uredil), L'occupazione nazista in Europa (Nacifašistična okupacija v Evropi), Rim, 1964, str. 201. Grazioli izdal "ukrepe za zaščito javnega reda"¹⁰³. Poleg tega so od septembra začeli pošiljati v konfinacijo "nevarne osebe" in vse "politične" obtožence, ki so bili že oproščeni zaradi pomanjkanja dokazov. Vendar rezultati ukrepov izdanih leta 1941, da bi zatrli osvobodilno gibanje niso izpolnili pričakovanj, kar je obnovilo nikoli pomirjena trenja med civilnimi in vojaškimi oblastmi.¹⁰⁴ Sledilo je obdobje zmede (v katerem sta tako visoki komisariat kot vojaško poveljstvo lahko izdajala ukaze in odloke za varovanje javnega reda)¹⁰⁵, vse do 19. januarja, ko je Mussolini izdal nov rezglas, ki je skrb za zaščito javne varnosti naložil vojaškimi oblastem; poleg tega so policijske enote (kvesturini, karabinjerji, financarji, obmejni policisti), ki so bile že podrejene visokemu komisariatu,¹⁰⁶ 22. maja z odlokom prišle pod vojaško poveljstvo. Odkar so bile vojaške oblasti zadolžene za varovanje javnega reda, so v Ljubljani in drugih manjših krajih pogosto izvajali skupinske racije.

Ponoči 23. februarja, je bilo po ukazu generala Robottija mesto ograjeno z visokimi žičnimi ograjami, njenim prebivalcem, ki so bili podvrženi drastičnemu čiščenju terena ni bil dovoljen izhod iz mesta.¹⁰⁷ Vojaki so "s pomočjo partizanskih dezerterjev, ki so postali izdajalci, določali osebe, ki jih je bilo treba zapreti,

¹⁰³ "Zakonsko" osnovo za takšne povračilne ukrepe sta predstavljala predvsem dva "Ducejeva razglasa" iz 3. in 24. oktobra, ki sta vsebovala "kazenske določbe za ozemlja, priključena Kraljevini Italiji", katerim je 7. novembra v Ljubljani sledila ustanovitev "posebne sekcije" vojaškega vojnega sodišča II. armade, ki je pričela delovati 6. decembra 1941: glej FERENC, La provincia "italiana"..., str. 65-66. V zvezi z besedilom obeh "razglasov" glej PIEMONTESE, Ventinove mesi di occupazione italiana ..., str. 11-16.

¹⁰⁴ Visoki komisar Grazioli je zagovarjal počasnejše ukrepe in fašizacijo, medtem ko je poveljnik XI. armadnega korpusa, general Mario Robotti zahteval hitre in odločne

ukrepe. Enaka situacija je nastala v Dalmaciji med civilnim generalom Bastianinijem in odgovornim za vojaški kontingent generalom Armellinijem.

¹⁰⁵ Glej FERENC, La provincia "italiana" di Lubiana..., str. 19-21

¹⁰⁶ S tem odlokom je bila Ljubljanska pokrajina razglašena za "operacijsko ozemlje", na podlagi česar je general Robotti 10. novembra 1942 ustanovil koordinacijski urad v svoji pristojnosti, ki je imel med drugim nalogo "svetovati" oboroženim silam in policiji katere osumljence je bilo treba internirati ali katere civiliste, ki so bili že v internaciji izpustiti: Glej FERENC, La provincia "italiana" di Lubiana..., str. 98-102, 108, 116.

¹⁰⁷ Glej Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini, I, Internacije, dok. št. 8, 110-111.

¹⁰⁸ FERENC, La provincia "italiana" di Lubiana..., str. 119

¹⁰⁹ Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini", I, Internacije, dok.št. 9, str. 111.

¹¹⁰ Saj je s telegramom 14. marca 1942 podpoveljnik generalštaba vojske, general Bergia ukazal poveljstvu II. armade nej "elemente, ki so bili zajeti v vojaških čistkah v Ljubljanski pokrajini iz varnostnih razlogov začasno zbere (medtem, ko se čaka na odredbe Ministrstva za notranje zadeve) v taborišču št. 98, namesto v vojašnicah v Čiginju in Trebuši", glej AUSSME (Arhiv zgodovinskega urada vrhovnega vojaškega poveljstva), SMRE (Vrhovno poveljstvo Kraljeve vojske), Uff. P.G. DSM (Urad za vojne ujetnike – zgodovinski vojaški dnevnik), zbirka 667, februar-marec 1942, priloga št. 22.

¹¹¹ Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini", I, Internacije, dok.št. 67, str. 156.

¹¹² Od 5. maja 1942 dalje so II. armado poimenovali Supersloda (kratica za "Comando Superiore Slovenia e Dalmazia") čigar poveljstvu so bile podrejene italijanske enote, ki so bile razmeščene v Ljubljanski in Reški pokrajini, v Dalmaciji, Bosni, Črni Gori in na otokih Supersloda je vsebovala generalštab, poveljstvo letalstva, poveljstvo karabinjerjev, poveljstvo inženirskih enot in upravo. Slednja je bila pristojna za koncentracijska taborišča. Južneje, do Albanije in Črne Gore je delovala IX. armada, ki so jo poimenovali Superalba (Comando Superiore Albania).

¹¹³ Okrožnica 3C, ki jo je izdala Supersolda 1. marca 1942 s podpisom generala Roatte, je bila kasneje objavljena v brošuri, ki je bila v širokem obsegu razdeljena med vojake. Delno je povzeta v PIEMONTESE, Ventinove mesi di occupazione italiana..., str. 55-57 in POTOČNIK, Il campo di sterminio fascista..., str. 41-43. Tiskani primerek okrožnice je v izvorni obliki shranjen v Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani.

¹¹⁴ V prilogah okrožnice so bila tudi pravila o ravnanju s partizani, ki so bili zajeti v čistkah ali med tekočimi operacijami: ustreliti "na kraju samem" ne le tiste, ki so bili zasačeni z orožjem v rokah, temveč tudi sumljive osebe, ki so jih prijeli v "neposredni bližini". O razlikovanju – ki je bilo v praksi zelo nejasno – med "prisilno" in "zaščitno" internacijo glej Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini", I, Internacije dok.št. 38/a, str. 132-133.

¹¹⁵ Glej prav tam: dok.št.34, str. 127-128.

¹¹⁶ Glej prav tam: dok.št.16, str. 115. Koncentracijsko taborišče Gonars je bilo odprto kot "taborišče za vojne ujetnike št. 89" konec leta 1941. Marca 1942 je bilo določeno za

sprejem članov stare jugoslovanske vojske, ki so bili že vojni ujetniki, nato osvobojeni, 14. marca pa spet aretirani kot civilni interniranci.

- ¹¹⁷ Glej Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini", 1, Internacije, dok.št. 12-15, str. 113-114. Pripadniki oboroženih sil stare Jugoslavije, ki so bili že vojni ujetniki, so bili aretirani marca 1942 in izenačeni s civilnimi interniranci, s čimer je bila kršena Ženevska konvencija: glej POTOČNIK, *Il campo di sterminio fascista...*, str. 21.
- ¹¹⁸ AUSSME, SMRE, Uff. P.G. DSM, zbirka 667, april-maj 1942, priloga št. 6 Urada za vojne ujetnike poveljstvu II. armade, 8. aprila 1942.
- ¹¹⁹ Te kategorije so predstavljali delavci, brezposelni, begunci, brezdomci, bivši vojaki, ljudje, ki so spali v javnih zavetiščih, brezposelna mladina, ljudje brez svojcev, univerzitetni študentje, učitelji, uslužbenci, strokovnjaki, delavci in bivši italijanski vojaki, ki so se v Slovenijo preselili iz Julijske krajine po letu 1922, vsi simpatizerji partizanskega gibanja: glej Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini", 1, Internacije, dok.št. 18, str. 116.
- ¹²⁰ Prav tam, dok. št. 22, str. 119
- ¹²¹ Prav tam, dok. št. 68, str. 156
- ¹²² Prav tam, dok. št. 20, str. 118.
- ¹²³ glej prav tam, dok.št. 35/b, str. 129, "Zapisnik seje 7. julija 1942, ki jo je vodil "ekscelenca" Roatta v Ljubljani".
- ¹²⁴ O srečanju Mussolinija z visokimi vojaškimi poveljniki glej FERENC, *La provincia "italiana" di Lubiana...*, dok. št. 91, str. 478-483; glej še Il Duce a Gorizia, "Il Piccolo", 4. avgust 1942 (članek je naveden v Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini", 1, Internacije, str. 34) in GUERRI (uredil), *Rapporto...*, str. 291.
- ¹²⁵ Robottijev govor na posvetovanju s komandanti divizij 2. avgusta v Kočevju: glej PIEMONTESE, *Ventinove mesi di occupazione italiana...*, priloga XVI in Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini", 1, Internacije, dok. št. 37, str. 130-131.
- ¹²⁶ F. POTOČNIK, *Il campo di sterminio fascista...*, str. 62; Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini", 1, Internacije, dok. št. 35/b, str. 129. O koncentracijskem taborišču na Rabu je na voljo obsežno gradivo. Po napovedih italijanskih oblasti, bi moralo biti taborišče dograjeno v dveh mesecih; v resnici pa ni bilo nikoli v celoti dokončano.
- ¹²⁷ POTOČNIK, *Il campo di sterminio di fascista...*, str. 87. O Rabu glej tudi I. KOVAČIČ, *Koncentracioni logor Kampor na Rabu 1942-43*.
- ¹²⁸ Glej Sapoæenje o talijanskem zločinima..., št. 1-6, str. 102. Avgusta leta 1943 je krški škof (otok Krk), monsignor Srebrnič poročal, da je na Rabu "kjer so v začetku julija 1942 odprli koncentracijsko taborišče v najklavrnem stanju, ki si ga lahko zamislamo", do aprila 1943 "po podatkih obstoječih zapisnikov" umrlo 1.200 oseb, čeprav očitvidci trdijo, da je število mrtvih v resnici bilo vsaj 3.500: glej Saint Siège et les victimes..., str. 425, pismo monsignorja Srebrniča kardinalu Maglionu 5. avgusta 1943.
- ¹²⁹ AUSSME, SMRE, Uff. P.G. DSM (Arhiv urada vrhovnega vojaškega poveljstva, Urad za vojne ujetnike, Zgodovinsko vojaški dnevnik), zbirka 1130, januar-februar 1943, priloga št. 58, poročilo s podpisom generala Maria Roatte Vrhovnemu poveljstvu 16. decembra 1942 o zadevi z naslovom: "Situacija v Sloveniji – koncentracijska taborišča". Franc

Potočnik, ki je bil tudi sam interniran na Rab, se spominja, da je bilo na Kamporskem pokopališču (zraven koncentracijskega taborišča) zabeleženo 1009 pokopov internirancev, vendar je bilo mrtvih gotovo še veliko več, saj so pogosto v en grob položili več trupel: glej POTOČNIK, *Il campo di steminio fascista*, str. 88.

¹³⁰ Arhiv italijanskega ordinariata, Rim, b.90, f.21b, Pismo Giuseppa Srebrniča Angelu Bartolomasiju 30. septembra 1942.

¹³¹ Pričevanje gospoda Hermana Janeža, predsednika združenja nekdanjih rabskih internirancev, Ljubljana, januar 1996

¹³² Glej še posebej L. POLIAKOV – J. SABILLE, *Jews under the italian occupation* (Židje pod italijansko okupacijo), Pariz, 1955, it. prevod: *Gli ebrei sotto l'occupazione italiana*, Milano, 1956, str. 152; D. CARPI, *The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croazia*, v delu *Rescue Attempts During the Holocaust, Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference*, April 1974, Jerusalem 1977, str. 465-525.

¹³³ Glej M. SHELAH, *Un debito di gratitudine. Storia dei rapporti tra l'Esercito italiano e gli ebrei in Dalmazia* (izvirna izdaja v hebrejščini, Tel Aviv, 1986), Rim, 1991.

¹³⁴ Glej POTOČNIK, *Il campo di sterminio fascista...*, str. 119-120. Razlogi za različno ravnanje Italijanov z židovskimi interniranci na otoku Rabu, v primerjavi s slovanskimi so zgodovinarji podrobno opisali: poleg že navedenih del glej še: J. STEINBERG, *All or nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943*, London – New York, 1990, str. 130-134; M. MICHAELIS, *Mussolini e la questione ebraica. Le relazioni italo-tedesche e la politica razziale in Italia* (Mussolini in Židovsko vprašanje. Italijansko-nemški odnosi in politika rasnega razlikovanja v Italiji) (v izvirniku: *Mussolini and the Jews. German-Italian Relations and the Jewish Question in Italy 1922-1945*, Oxford, 1978), Milano, 1982, str. 291-293. O dogodkih v "Židovskem taborišču" na Rabu glej predvsem J. ROMANO, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u narodnooslobodilački rat*, "Zbornik", 1973, 2, str. 1-68.

¹³⁵ *La Saint Siège et les victimes...*, str. 425.

¹³⁶ Glej JEZERNIK, *Boj za obstanek...*, str. 193-194.

¹³⁷ Prav tam, str. 193, 203

¹³⁸ Prav tam, str. 193.

¹³⁹ ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija M4, fascikel 16, ovitek 110, zaupno pismo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino kabinetu Ministrstva za notranje zadeve 18. januarja 1943. Dokument je naveden v PIEMONTESE, *Ventinove mesi di occupazione italiana...*, priloga XIV.

¹⁴⁰ Glej JEZERNIK, *Boj za obstanek...*, str. 193.

¹⁴¹ AUSSME, SMRE, Uff. P.G., Zbirka 1130, januar-februar 1943, priloga št. 58, Poročilo Superslode s podpisom generala Maria Roatte Vrhovnemu poveljstvu 16. decembra 1942 o zadevi z naslovom: "Situacija v Sloveniji – koncentracijska taborišča".

¹⁴² Glej Saopæenje o talijanskim zločinima..., str. 36-38.

¹⁴³ Glej FERENC, *La provincia "italiana" di Lubiana...*, str. 119

¹⁴⁴ Slovenski učenjak Božidar Jezernik (v svojem delu *Boj za obstanek...*, str. 22) na podlagi italijanskih virov iz tega obdobja govori o skupno 202 vojaških taboriščih za internirance, ki so delovala poleti 1942, vendar je ta podatek netočen, saj upošteva vsa

vojaška taborišča, torej tudi tista za vojne ujetnike, ki so predstavljala večji del koncentracijskih taborišč.

¹⁴⁵ Glej Mussolinijev govor v korporacijski zbornici (*Camera delle corporazioni*) v časniku "Corriere della Sera" 11. junija 1941.

¹⁴⁶ Glej D. SEPIČ, *The Italian Occupation policy in Dalmatia from 1941 to 1943* v *Les Systèmes d'occupation...*, str. 337-424.

¹⁴⁷ Saopćenje o talijanskim zločinima, str. 94. Velika škoda, ki je bila z množičnim interniranjem povzročena kmetijstvu, je bila ponavljajoča se tema, ki jo je večkrat obnovil tudi visoki komisar Grazioli.

¹⁴⁸ P. MORAČA, *I crimini commessi da occupanti e collaborazionisti in Jugoslavia durante la Seconda Guerra mondiale*; COLLOTI (uredil), *L'occupazione nazista...*, str. 541.

¹⁴⁹ Glej npr. *Disposizioni del Governatore della Dalmazia sulla traduzione degli internandi comunisti ai campi di concentramento di Lipari e Ustica del 3 novembre 1941* v CAROLINI (uredil) *Pericolosi nelle contingenze belliche...*, str. 397-398.

¹⁵⁰ Arhiv italijanskega vojaškega ordinariata, Rim, osebna mapa kaplana G. ZOLDAN, *Promemoria per il comandante del Gruppo Battaglioni Squadristi*, 15. decembra 1942.

¹⁵¹ Glej R. PAJOVIĆ, *Il regime di occupazione italiana nel Montenegro v L'imperialismo italiano...*, str. 511-526.

¹⁵² MORAČA, *I crimini commessi da occupanti...* (Zločini, ki so jih zagrešili okupatorji...), str. 538-539.

¹⁵³ Glej Saopćenje o talijanskim zločinima..., str. 82, 102

¹⁵⁴ ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija M4, fascikel 16, ovitek 110, Kraljeva prefektura v Perugi Ministrstvu za notranje zadeve 21. januarja 1943.

¹⁵⁵ V Colfioritu (Foligno) je Ministrstvo za notranje zadeve odprlo koncentracijsko taborišče že poleti leta 1940. Oktobra 1942 je tudi vojska ustanovila koncentracijsko taborišče (označeno s številko 64) v katerem so bili vojni ujetniki in predvsem slovanski civilni interniranci: glej AUSSME, SMRE, Uff. P.G., DSM, Zbirka 843, avgust-september 1942, priloga 65 in tromesečje oktober-november-december, priloga 19. O taborišču Colfiorito glej tudi E. CIONE, *Campo di concentramento a Colfiorito di Foligno. Al confine con Lelio Basso e con gli slavi (Koncentracijsko taborišče Colfiorito v Folignu. Na meji z Leliom Bassom in s Slovani)*, "Brancaleone", št. 4-9, 14. decembra 1947

¹⁵⁶ T. CRISMAN MALEV, *Aspetti di una occupazione: gli italiani in Macedonia occidentale (Vidiki okupacije: Italijani v zahodni Makedoniji)* v *L'Italia in guerra 1940-1943 (Italija v vojni 1940-1943)*, Letopisi fundacije Luigi Micheletti, št. 5, 1990-1991, str. 171-184

¹⁵⁷ Prav tam, str. 180. Po mnenju Maleva je bilo 86.000 Makedoncev (velik del jih je bilo doma z območja italijanske okupacije) poslanih v zapore ali koncentracijska taborišča v Albaniji, Bolgariji, Nemčiji in Italiji.

¹⁵⁸ Glej, *Okovani vo prangi. Sekavanja na političke zatvorenenici, internirci i deportirci – pripadnici na Narodnoosloboditelno dvizhenje na Makedonija (1941-1944) od teritorijata koja vo tekot na vtorata svetska vojna beše pod italijanska i germanska fašistička okupacija*, Skopje 1981 (o koncentracijskem taborišču Porto Romano, str. 240-253; 254-259; 651-655; 310)

¹⁵⁹ Glej Saopštenje o talijanskim zločinima..., str. 36-38.

¹⁶⁰ Zaupno pismo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino kabinetu Ministrstva za notranje zadeve 18. januarja 1943: Glej opombo št. 139.

¹⁶¹ ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija M4, fascikel 16, ovitek 110, 23. januarja 1943, telegram kabineta Ministrstva za notranje zadeve visokemu komisarju Ljubljanske pokrajine

¹⁶² Glej ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija M4, fascikel 16, ovitek 109, pismo Ministrstva za notranje zadeve (kabinet ministra) Glavni upravi javne varnosti; zadeva: internacija slovenskih civilistov. Dokument je naveden v CAROLINI (uredil), "Pericolosi nelle continenze belliche...", str. 402.

¹⁶³ Nasprotno so si v tem obdobju vojaške oblasti prizadevale odpreti dve drugi veliki taborišči v lastni pristojnosti v Cepranu (Frosinone) in Labicu (Rim), namenjeni civilnim internirancem aretiranim v čistkah po Sloveniji in Dalmaciji: glej AUSSME, SMRE, Uff. P.G. DSM, zbirka 1130, januar-februar 1943, priloga št. 103 Vrhovnega poveljstva kraljeve vojske kabinetu Vojnega ministrstva, 18. marca 1943, zadeva: priprava taborišč za civilne internirance.

¹⁶⁴ Osvoboditev tujih internirancev je odredil šef policije Carmine Senise šele 10. septembra 1943: glej ODA, MNZ, GUJV, OSZZ, serija M4, Mobilizacija civilistov, ovitek 13/57 – Osvoboditev interniranih pripadnikov sovražnih držav, telegram šefa policije prefektom Kraljevine 10. septembra 1943.

¹⁶⁵ Glej, Enciclopedia dell'antifascismo e della Resistenza (Enciklopedija antifašizma in odporniškega gibanja), III. del (H-M), Milano 1976, geslo "Jugoslavi in Italia", str. 185-191; S. PAHUTA, La partecipazione degli ex internati nei campi italiani alla lotta di Liberazione nel Litorale sloveno (Sodelovanje nekdanjih internirancev iz italijanskih taborišč v narodnoosvobodilnem boju v Slovenskem Primorju), "Qualestoria", XII, št. 3, decembra 1984, str. 75-80.

MIKLAVEC, Ivan, akademski slikar
(1905–1969)

SKOZI DESET TABORIŠČ

Borec, Ljubljana, L. št. 565-566, str. 232, slov. (angl.)

Že začetek te kronike usode slovenskega umetnika v drugi svetovni vojni je zelo zanimiv. Opisuje razmere na letališču, začetek vojne, polet in prelet državne meje 7. aprila 1941, iznajdljivost pri vodenju letala brez navigacijskih naprav in veliko srečo pri prisilnem pristanku.

Vojno ujetniško taborišče z večino sestreljenih in ujetih angleških pilotov, prehrana iz paketov; tisto, kar ubija, je brezdelje. Duhovita naročilnica v risbi. Domiselnost ujetnikov pri številnih opravilih, pripravah na beg, nasploh pri preganjanju dolgega časa. Nenehno kopanje rovov, odkrivanje in kazni, risanje in portretiranje. V teh mesecih je postal Miklavc "italijanski" državljan in Nemci so se odločili, da ga z drugimi jugoslovanskimi ujetniki pošljejo domov. Kako velika je bila razlika med vojnimi ujetniškimi taborišči, v katerih so bili Angleži, in tistimi z Jugoslovani. Ob srečanju z Rusi – slovanofilstvo! Grozovito ravnanje z Rusi. Strahotne razmere v zimi 1941–42, božični večer, opisan z vso prizadetostjo. Končno je prišel v transport, ki se je tedne in tedne premikal iz taborišča v taborišče proti ozemlju, ki so ga zasedli Italijani. Pri Mariboru doživi srečanje s transportom izgnancev iz Spodnjega Posavja: "Pred našimi očmi se je po naši zemlji pomikala najžalostnejša procesija, kar sem jih kdaj videl: žene, otroci, starčki so šli s culami in bedno prtljago. V sprevodu so nosili dva onemogla starčka na nosilih."

Mimo Ljubljane so jih odpeljali na Reko. Tu so srečali novo skupino izgnancev (verjetno na Rab odpeljanih Slovencev). Transport se je končno ustavil v taborišču Sulmona (campo PG 78). Tu sta se v veliki meri pojavila kolaboracija četnikov in podobnih z Italijani in črnoboržijanstvo. "Spiskoviči" so sestavljali neskončno dolge spiske "nacionalistov", ki jih je treba varovati, in "komunistov", ki jih je treba zatreti. "Ovce desno, kozli levo." Tako sta morala nastati med njimi dva tabora, med katerima se je prepad z vsakim dnem večal.

Skrivna predavanja, učenje ruščine, vse to je bilo v krepko samopomoč ujetnikom. V vse to delovanje sodijo začetki razvoja ideje Osvobodilne fronte v tem taborišču, kar vse pa je šele pozneje v Garesiu dobilo določnejšo obliko. Ob težavah z nacionalisti (četniki) je avtor v maju 1943 sprejel ponudbo za repatriacijo. Odpeljali so ga prek Trsta na Reko v vojašnico Diaz, kjer se je srečal s približno 600 civilnimi moškimi interniranci, ki so jim požgali domačije ali pa so bili namenjeni na Rab. Ločeno v posebni zgradbi so imeli za mrežo okrog 500 žensk in 200 otrok, ki so doživljali enako usodo kot moški. Pretresljiv je opis teh otrok. Nadvse občuteno je opisan odpust iz taborišča na Reki in vrnitev k ženi in otroku v Ljubljano.

Sklep je izpoved rodoljuba in humanista, ki, ne da bi bil politično skrajšen, zapiše: "Gora trpljenja se je zavalila na pleča vsega poštenega naroda, v srcih pa je pod vsakim novim udarcem le še močnejše zažarelo kljubovalno upanje v zmago večne resnice, da prej ali pozneje neizprosna pest pravice izravna divje vrhove krivice, da tako ali drugače propade vse, kar je zgrajeno na laži, na nasilju in proti naravi." In tako se je tudi zgodilo.

Popis 25 mesecev, preživetih v vojnem ujetništvu dveh okupatorjev, Nemčije in Italije, je pošteno pričevanje Slovenca, ki je ostal zvest svojemu narodu in takratni okupirani širši domovini Jugoslaviji. Ker Slovenci še nimamo takšnega opisa človekove usode akademskega slikarja in pilota med drugo svetovno vojno, je prav, da je takšna knjiga končno prišla v javnost.

MIKLAVEC, Ivan, academy-trained painter
(1905-1969)

THROUGH TEN CAMPS

Borec, Ljubljana, L, No. 565-566, p. 232, Slo. (Eng.)

This chronicle of the fate of a Slovene prisoner of war during the Second World War grips from the start. It describes the conditions at the airport, the beginning of the war, his flight over the national border on 7 April 1941, his ingenuity in piloting the aircraft without navigation equipment, and his great good fortune in his forced landing.

A prisoner of war camp home mainly to British airmen who had been shot down and captured; food parcels; the killing inactivity. A witty invoice in the form of a drawing. The imagination shown by the prisoners in numerous activities, preparations for escape, and generally during their long persecution. The constant digging of tunnels, discovery and punishment, drawing and making portraits. During these months Miklavc became an 'Italian' citizen and the Germans decided to send him and the other Yugoslav prisoners home. What a difference between the British camps and those for the Yugoslavs. Meeting the Russians — Slavophilism! The terrible treatment of the Russians. The horrific conditions in the winter of 1941-42. Christmas Eve described with great emotion. Finally he was put in a transport which for weeks on end moved towards the territory occupied by the Italians. At Maribor he encountered a transport of people expelled from the region of the lower Sava basin: 'Before our eyes there moved across our land the saddest procession I have ever seen: women, children, old people carrying bundles and their pathetic luggage. Two exhausted old men were being carried on stretchers.'

They were taken via Ljubljana to Rab. Here they met a new group of exiles (probably Slovenes taken to Rab). The transport finally stopped at the Sulmona camp (*campo P. G. 78*). Here there was much collaboration by Chetniks and others with the Italians. Endless lists were drawn up of 'nationalists', who had to be protected, and 'Communists', who had to be exterminated. 'Sheep on the right, goats on the left'. The result of this was two camps, and the gulf between them widened every day.

Secret lectures, Russian lessons — all of this was of great help to the prisoners. These activities included the beginnings of the development of the idea of the Liberation Front in this camp, although it only found a more definite form later on at Garesio. Because of difficulties with the nationalists (Chetniks) the author accepted an offer of repatriation in May 1943. He was taken via Trieste to Rijeka, to the Diaz barracks, where he found around 600 male civilian internees whose homes had been burnt down or who had been intended for Rab. A separate building held around 500 women and 200 children behind a wire fence. These experienced the same fate as the men. The author's description of the children is extremely moving. The account of his release from the camp in Rijeka and his return to his wife and child in Ljubljana is extremely emotional.

The conclusion is the declaration of a patriot and humanist who, without being politically extreme, writes: 'A mountain of suffering rolled onto the shoulders of every honest nation but in our hearts every fresh blow added strength to the defiant hope in the victory of the eternal truth that sooner or later the inexorable power of right would level the wild peaks of injustice, that somehow we would see the destruction of everything that was built on lies, on violence, and against nature.' And thus it was.

The description of 25 months as a prisoner of the two occupying forces, the Germans and the Italians, is the honest testimony of a Slovene who remained loyal to his people and to his extended homeland Yugoslavia while it was under occupation. Since this account of the fate of an academy-trained painter who served as a pilot during the Second World War is the first of its kind in Slovenia, it is right that such a book should finally be published.

borec

565-566 REVIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTROPOLOGIJO **1998**

ustanovitelj

Zveza združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

izdajatelj

Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije

glavni in odgovorni urednik

JOŽE DEŽMAN

telefon (064) 221 071

Revija izhaja ob denarni podpori Ministrstva za kulturo Republike Slovenije

uredniški odbor

TILKA BLAHA, JOŽE DEŽMAN, DR. BOŽIDAR JEZERNIK, DR. LEV KREFT, MIHA
NAGLIČ, DR. DUŠAN NEČAK, DR. BOŽO REPE, MILENA ŠTRAJNAR, RAPA ŠUKLJE,
DR. CVETKA TOTH

oblikovalka in tehnična urednica

DARJA CJUHA

lektorica

SONJA LIKAR

uredništvo in uprava

1000 Ljubljana, Vrtača 11, poštni predal 195, telefon (061) 216-475, fax 216-488

Cena te številke v prosti prodaji 3.500 SIT

žiro račun pri NLB d.d. Ljubljana

50100-678-000-0093214

devizni račun pri NLB d.d. Ljubljana

50100-620-133-900-27491-705-112270/3

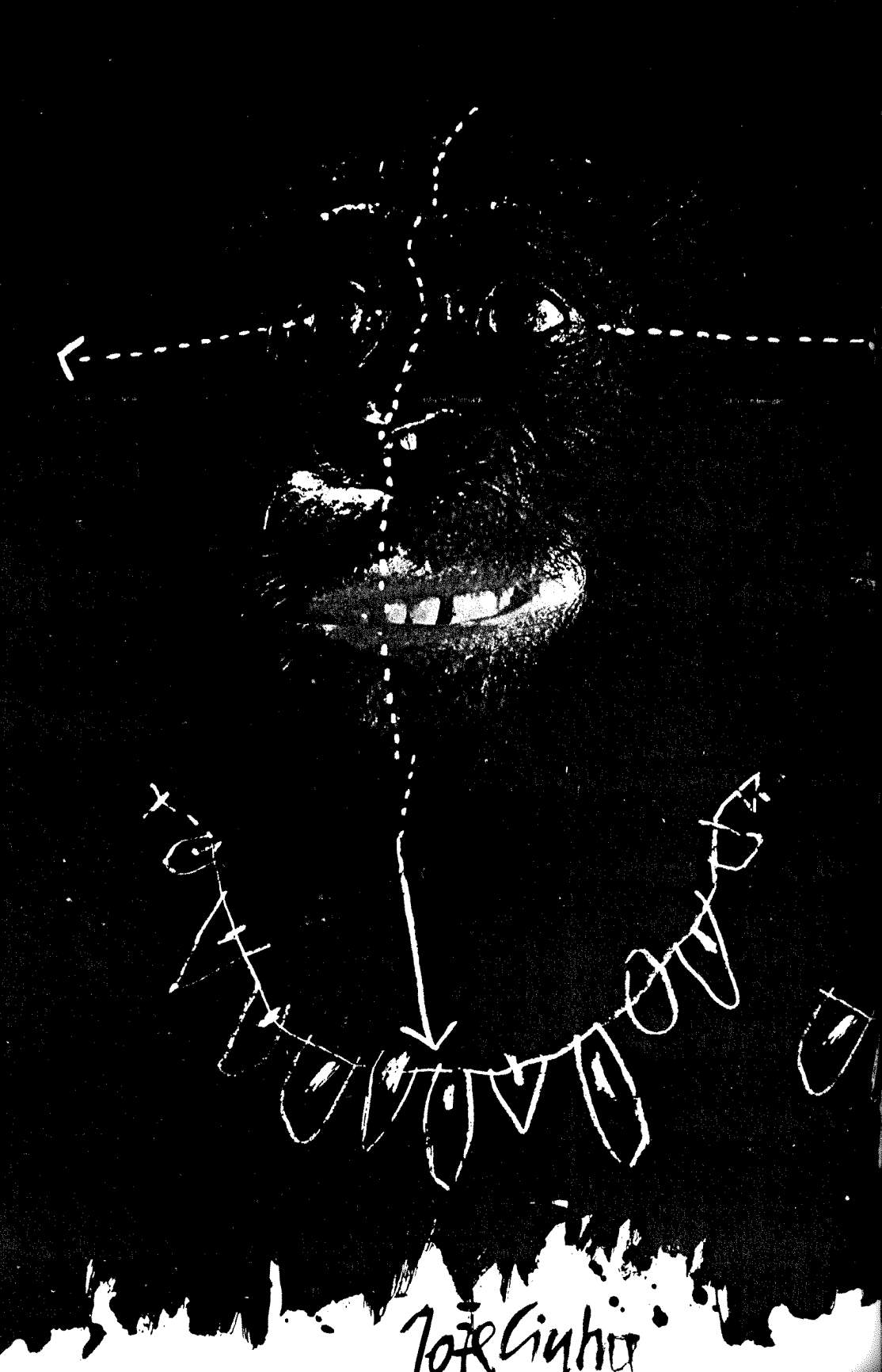
tisk

Tiskarna Tone Tomšič d. d., Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

UDK 949.712+82(05)

ISSN 0006-7725

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-649/92 z dne 27. 10. 1992 šteje ta knjiga po 13. točki tarifne številke 3 Tarife davka od prometa proizvodov in storitev (Uradni list RS, št. 4/92) med proizvode, za katere se plačuje 5 % davek od prometa proizvodov in storitev.

Joãozinho